

# LÉTÜNK

## TÁRSADALOM, TUDOMÁNY, KULTÚRA

HÓDI ÉVA  
A SERDÜLŐKORÚ FIATALOK KÖZÉRZETÉNEK NÉHÁNY  
JELLEMZŐ SAJÁTOSSÁGA

JUNG KÁROLY  
VUK KARADŽIĆ NÉPMESELEJEGYZŐ ÉS PUBLIKÁLÓ  
MÓDSZERÉRŐL

HÓDI—SZABÓ  
A STRESSZTŐL AZ ÉLETFILOZÓFIAIG

VALAMINT

KORPA BÉLA, GABRIĆ MOLNÁR IRÉN, REHÁK LÁSZLÓ,  
BÁLINT ISTVÁN, DANICA DRAKULIĆ TANULMÁNYAI

MILAN KUNDERA ESSZÉJE

VÉKÁS JÁNOS INTERJÚJA OLAJOS V. MIHÁLYVAL, I. RÉSZ

MIÉRT VAN HÁBORÚ?  
A. EINSTEIN ÉS S. FREUD LEVÉLVÁLTÁSA

SZERB LÁSZLÓ  
A NUKLEÁRIS ELRETTENTÉS JOGI-SZERVEZÉSI  
HELYETTESÍTÉSÉRŐL

KÖNYVKRITIKÁK

1

1988



# LÉTÜNK

TÁRSADALOM, TUDOMÁNY, KULTÚRA

XVIII. évfolyam, 1. szám, 1988. január—február

„NEM AZ EMBEREK TUDATA AZ, AMELY LÉTÜKET,  
HANEM MEGFORDÍTVA, TÁRSADALMI LÉTÜK AZ,  
AMELY TUDATUKAT MEGHATÁROZZA.”

*Karl Marx: A politikai gazdaságtan bírálatához  
Előszó, 1859.*

FORUM KÖNYVKIADÓ, ÚJVIDÉK

## KIADJA A FORUM KÖNYVKIADÓ

### *A Forum Könyvkiadó Kiadói Tanácsa*

Dr. Bányai János  
Bognár Antal  
Mgr. Bordás Győző  
Dr. Bori Imre  
Dudás Károly  
Fehér Ferenc  
Fehér Kálmán  
Gion Nándor  
Gobby Fehér Gyula  
Illés Lajos  
Major Nándor  
Maurits Ferenc  
Minda Tibor  
Dr. Móra András, a Tanács elnöke  
Rajcsán István  
Tóbiás László  
Tolnai Ottó

### *Szerkesztőbizottság*

Árokszállási Borza Gyöngyi szerkesztő  
Dr. Gabrić-Molnár Irén  
Dr. Jung Károly  
Dr. Rehák László fő- és felelős szerkesztő  
Dr. Szórád György

### *Szerkesztőségi titkár*

Terényi Zsófia

Készült a Forum nyomdában, Újvidéken  
A szám kéziratának leadási ideje 1988. január 10.  
Megjelent 1988. február 20.  
YU ISSN 0350-4158

# TARTALOM

|                                      |                                                                                                  |     |
|--------------------------------------|--------------------------------------------------------------------------------------------------|-----|
| <i>Korpa Béla</i>                    | A jugoszláv gazdasági rendszerrel kapcsolatos irányelvek és dilemmák                             | 5   |
| <i>Gabrić Molnár Irén</i>            | Kísérletek a szocialista társadalmi rendszer strukturális változásának enyhítésére               | 15  |
| <i>Hódi Éva</i>                      | A serdülőkorú fiatalok közérzetének néhány jellemző sajátossága                                  | 29  |
| <i>Jung Károly</i>                   | Vuk Karadžić népmeselejegyző és publikáló módszeréről                                            | 59  |
| <i>Rehák László</i>                  | Iskolák és irányzatok a XX. század derekán (A marxista filozófia Marx után, III., befejező rész) | 73  |
| <i>Hódi Sándor—<br/>Szabó Sándor</i> | A stressztől az életfilozófiáig — Fél évszázados a stresszku-tatás                               | 95  |
| <i>Milan Kundera</i>                 | Valahol mögötte                                                                                  | 114 |

## Kortársaink

|                    |                                                                   |     |
|--------------------|-------------------------------------------------------------------|-----|
| <i>Vékás János</i> | Egy aktivista élete... — Beszélgetés Olajos V. Mihállyal, I. rész | 125 |
|--------------------|-------------------------------------------------------------------|-----|

## Jelen és múlt

|                                             |                                                           |     |
|---------------------------------------------|-----------------------------------------------------------|-----|
| <i>Albert Einstein és<br/>Sigmund Freud</i> | levélváltása: Miért van háború?                           | 154 |
| <i>Szerb László</i>                         | A nukleáris elrettentés jogi-szervezési helyettesítéséről | 165 |

## Nemzetközi szemle

|                        |                                                                |     |
|------------------------|----------------------------------------------------------------|-----|
| <i>Bálint István</i>   | Kelet-európai reformok                                         | 179 |
| <i>Danica Drakulić</i> | A sokoldalú kölcsönös függőségi viszonyok erősödése a világban | 194 |

## Könyvszemle

|                     |                                                                              |     |
|---------------------|------------------------------------------------------------------------------|-----|
| <i>Hódi Éva</i>     | Egy lap a húszas évekből (Hornyik Miklós: A Délbácska története /1920—1929/) | 203 |
| <i>Sebők Zoltán</i> | Jaspers filozófiai önéletrajza (Karl Jaspers: Filozofska autobiografija)     | 206 |
| <i>Mák Ferenc</i>   | A magunk Európája (Vitányi Iván: Az „Európa-paradigma”)                      | 208 |

x x x

|          |     |
|----------|-----|
| Sadržaj  | 213 |
| Contents | 214 |



## Korpa Béla

### A JUGOSZLÁV GAZDASÁGI RENDSZERREL KAPCSOLATOS IRÁNYELVEK ÉS DILEMMÁK

---

Se szeri, se száma azoknak az elképzeléseknek, amelyek a gazdasági rendszer megreformálása révén kiutat kínálnak az egyre mélyülő válságból, de amikor lefejtjük róluk a különféle sallangokat, igen gyorsan kiderül, hogy az első pillantásra összebékíthetetlennek látszó nézetkülönbségek tulajdonképpen néhány nagy dilemmára szűkíthetők. Megmutatkoztak ezek a közgazdászok 1987 decemberében megtartott szokásos opatijai tanácskozásán is, de még tisztább formában kerültek elő a Jugoszláv Képviselőházban az 1988-as évre vonatkozó gazdaságfejlesztési határozat körüli nézetegyeztetésben. Az ellentétek itt már annyira kiéleződtek, hogy az év befejezte előtt nem is sikerült elfogadni a rezolúciót, amit egyesek annak bizonyítékaként fogtak fel, hogy az általános megosztottság immár olyan fokú, hogy az érdekegyeztetést is lehetetlenné teszi.

Hol vagyunk akkor a válságból való kilábalástól, hiszen — elvben abban mindenki egyetért —, ezt csakis radikális gazdasági reformmal lehet elérni. Tegyük azért rögtön hozzá: a radikalist többféleképp értelmezik. Ami pedig a kérdés megválaszolását illeti: egyelőre még úgy látszik, hogy továbbra is meglehetősen sok mind az eszmei, mind pedig az érdekkülönbségekből táplálkozó ellentét a szükséges változásokat illetően, úgyhogy a gazdasági mechanizmust a teljes paralizálódás veszélye fenyegeti. Emiatt is égető szükség lenne megtalálni annak módját, hogyan lehet áttörni a különféle rendszerbénító blokádot, mert az idő immár nem a szövetségesünk.

Legelőbb is nézetazonosságra kellene jutni abban a kérdésben, hogy milyen módon lehetséges olyan, az eddigtől radikálisan különböző gazdasági szabályozó rendszert kialakítani, amely az egész ország területén egységesen és egyformán serkentené az életképes, rugalmas, a piaci igényekhez alkalmazkodó s a világpiacon is helytálló vállalatokat, tehát távlatot nyitni mindazok előtt, akik ebben a nehéz helyzetben képesek talpra állni. Nem is olyan egyszerű dolog ez, mint ahogy első pillantásra tűnik, hiszen éppen ezen a kérdésen oszlott meg a Jugoszláv Képviselőházban a fejlettek (Szlovénia és Horvátország) illetve a többiek véleménye a

rezolúciót illetően. A szlovénok határozottan kijelentették, hogy a rezolúció által felkínált megoldások csak ködös távlatokat sejtetnek, és az okmány ismét tele van engedményekkel a gyengébbek javára, továbbá demotiválja a jobbkat. Stanko Kučan szlovén pártelnök a Boris Kraigherdíjak átadásakor még precízebben fogalmazott:

„Gazdaságfejlesztési politikánknak végre azokra kell alapozódnia, akik gazdasági és üzleti eredményeikkel, fejlesztési irányvételükkel és képességeikkel be tudnak törni a világpiaci mezőnybe, lépést tudnak tartani a korszerű technológiai, szervezési és piackutatási vívmányokat alkalmazó külföldi cégekkel. Ezzel szemben a gyakorlatban még mindig görcsösen tartja magát a felfogás, amely szerint a gazdaságpolitikát irányítók, a szociális egyenlőség ideologizált és agyonpoli:izált formulája mögé igyekeznek rejtetni a gyengén dolgozó és alkotószegény gazdálkodó egységeket. Ezekről csak a szegénységben való egyenlőségre számíthatunk, amellyel Európa peremére szorulunk.”

A rezolúció körüli polarizálódást úgy is magyarázzák, hogy ez tulajdonképpen kétféle gazdasági logika összecsapása. Az egyik azt sugalmazza, hogy csak annyit lehet költeni, amennyit megkeresünk: szorgalmazza a gazdasági törvényszerűségek és a piaci logika érvényesítését; úgy véli, hogy a devizák elosztásánál előnyben kell részesíteni az exportőröket. A másik ezzel szemben továbbra is szeretné megtartani azt az állapotot, amely lehetővé teszi az állam emlőiből való táplálkozást, a devizák állami elosztását látja jónak, a gazdasági törvényszerűségek érvényesítését pedig csak szóbelileg támogatja. Ilyenek persze az egész ország területén fellelhetők, s ezek két kézzel kapnak a szövetségi adminisztráció javaslatai után, mert tovább élteti őket — fedezi veszteségeiket, átömleszti hozzájuk mások jövedelmét.

Nehogy azt gondoljuk azonban, hogy az alapvető nézetkülönbségek eredetét ezzel teljes egészében megfejtettük. Tudjuk, a gazdaság érdekelt-ségi viszonyai sokkal szövevényesebbek, nem szűkíthetők le csak a fejlettek és kevésbé fejlettek nézeteinek megosztottságára. A másik tábor ellenvéleménye ugyancsak érveken, s nem is akármilyeneken alapszik:

— Az igaz, hogy az árak befagyasztása és néhány alapvető áráránytalanság kiigazítása még nem jelenti a válságból való kilábalást, mert ez gyökeres gazdasági és politikai változások nélkül el sem képzelhető. De bizonyos értelemben első próbálkozás ahhoz, hogy megkezdődjön végre a hosszú távú gazdaságsszilárdítási program elképzeléseinek valóra váltása. Tudjuk, a fejlett köztársaságok energia és élelem tekintetében a többiek-re vannak utalva, és éppen ebben a két nagy ágazatban történt áráránykiigazítás. Az is lehetséges, hogy az ár befagyasztás jobban sújtja azokat, akik — fejlettebbek lévén — egyébként a többieknél már korábban kedvezőbb helyzetben voltak a jugoszláv piacon. Ilyen körülmények között nekik jobban is kedvezett az infláció. Érthető tehát mostani nemtetszésük — hangzik az ellentábor érvelése.

Magyarán: más az, ha a piaci mechanizmus életre keltését sürgetjük, és más, ha az árak mielőbbi felszabadítását követeljük, tekintet nélkül ar-

ra, hogy ez milyen piaci körülmények között történik. Így nyilvánvalóvá válik, hogy az állítólagos elvszerűségük valójában azt jelenti: előnyösebb piaci helyzetük révén meg akarják kaparintani a társadalmi termék aránytalanul nagyobb részét, még annak árán is, hogy az infláció üteme eközben vágtába kezd. Ugyanez vonatkozik a végterméket exportáló korábbi előnyeire is, amikor a többiek kárára maguk rendelkeztek a devizával, s most a devizatörvény újabb módosításával ezt az előnyüket szeretnék visszaszerezni.

A polarizálódás tehát egyre nagyobb, s noha alapjában véve az egész gazdaság fejlettebb és kevésbé fejlett részének érdek- és nézetkülönbségeiből ered, a „fejlett” jelző egyre inkább meghatározott társadalmi-politikai közösségekre — leginkább Szlovéniára s részben Horvátországra értendő. Mivel egyébként a gazdasági érdekek egyre élesebben teritorizálódtak, ezzel nemzeti sőt nacionalista jellegű feszültséggel is telítődtek, úgyhogy — most már hosszabb ideje — a fejlesztés, a gazdasági rendszer továbbépítése és a hosszú távú gazdaságsszilárdítási program gyakorlati érvényesítése körül folyó, késhegyre menő vita mindinkább politikai jelleget kapott, és egyre másra összekapcsolódott a politikai rendszer változtatásáról folyó úgyszintén kiéleződött „nézetegyeztetéssel”.

De maradjunk eredeti témánknál: a gazdasági rendszerépítés dilemmáinál.

Ahogy az érdekellentétek meztelen valóságukban megmutatkoztak a képviselőházi vitában, ugyanúgy hangot kaptak valamivel korábban a közgazdászok szokásos országos tanácskozásán, amelyen, mint máskor, ezúttal is az elkövetkező évre szóló rezolúció került terítékre. A „hivatalos” álláspontot képviselve dr. Žarko Papić a Szövetségi Tervhivatal igazgatója a következőképp érzékeltette a rezolúció főbb céljait:

— A legfontosabb feladat 1988-ban az infláció leszorítása. Ennek érdekében öt fő feladatot kell elvégezni:

1. dinamikusabbá tenni az exportot, növelni a termelést, javítani a hatékonyságot és megnyitni a szerkezeti változások folyamatát;
2. erősíteni a gazdaság anyagi alapját, a felhalmozási képesség javítása által;
3. a társult munka piaci önállóságának növelése, a termelési tényezők reális értékének kialakítása;
4. a külföldi adósság konszolidálási programjának valóra váltása;
5. a belföldi adósság rendezési programjának megvalósítása.

Papić szerint az így elképzelt rezolúció jó alapul szolgálhat majd a társadalmi és gazdasági reformhoz, de addig, amíg ez működésbe nem lép, a kormány kénytelen — szemléletesen szólva — „kalitkában repülni”. A legtöbb, amit javasolhatott: a társadalmi termék 2 százalékos, az ipari termelés 2 százalékos, a mezőgazdasági termelés 4 százalékos, a termelékenység 1 százalékos, a foglalkoztatás 1 százalékos növekedése és 32 százalékos infláció az 1988-as év végére.

Doktor Davor Savin, a másik fő szónok ezzel szemben abból indult ki, hogy ez a tervelőirányzat, noha kívánatos, sajnos nem megvalósítható. A

hiperinfláció nem orvosolható olyan szubtilis módszerekkel, amelyekre az a mondás illik, hogy „A kutyaharapást szőrével”. . . Szerinte a közgazdaságtudomány nem ismeri az inflációnak áremeléssel való letörését. Ezzel a mi inflációnkkal nem lehet rövid távon, sem pedig restriktív intézkedésekkel megbirkózni. Ilyen értelemben a javasolt rezolúció nem más, mint a többi korábbi, sikertelenül végződött próbálkozás megismétlése.

E két, hozzáállásban és szempontjait tekintve diametrálisan különböző beszámoló jó lehetőséget adott az amúgy is nagyjából két táborra szakadt közgazdászszeregnek az egyik vagy a másik oldalon való felsorakozáshoz. Így is történt: egymás után jelentkeztek szólásra a piacgazdálkodás hívei, akik az áru, a munkaerő és a tőke piacának „szentháromságára” esküsznek, míg velük szemben a jelenlegi rendszer pártolói állnak, akiknek az a vesszőparipájuk, hogy „maradjon a rendszer, vesszen a nép”. Természetesen mindegyik csoporton belül sok kis alcsoport is létezik: egyesek a gyors, radikális változásokat sürgetik, mások a fokozatos, de szintén radikális változások mellett törnek pácát. Vannak olyanok is — igaz jóval kevesebben —, akik szerint a rendszer nagyjából megfelelő, csak alkalmazását kell megszigorítani és következetessé tenni.

A radikális nézeteiről ismert zágrábi professzor, doktor Marijan Korošić vitája különösen nagy vihart kavart, úgyhogy érdemes vele részletesebben foglalkozni, mivel „válságellenes” programja meglehetősen kerek egész.

Legelőbb is tüzetes elemzés alá vette a „válságévek” gazdaságpolitikáját, amely — szerinte — végig megőrizte folyamatosságát, noha időnként el-eltért az alapgondolattól.

*Először:* az olyan gazdaságpolitika, amely jobbra adminisztratív eszközökre támaszkodik, és kevésbé veszi igénybe a közvetett ráhatás módszereit, csupán „tűzoltó” szerepet vállalhat a problémák tényleges megoldása helyett. A gazdaságpolitikának elsősorban az általános feltételek megteremtése legyen a célja, amelyek között azután az önálló termelők szabadon dönthetnének és alkothatnának. Mivel az adminisztratív intézkedésektől nem várható siker — s ez nem is következett be —, a gazdaságpolitika irányítói a termelőket vádolják, mert nem voltak szófogadóak, nem viselkedtek racionálisan, holott az igazi probléma a gazdaságpolitikában volt.

*Másodszor:* ha már olyan sok beavatkozás kell a gazdasági folyamatokba, akkor is szemlátomást túl sok minden hiányzott egy olyan gazdasági rendszerből, amely önmagától képes lett volna elfogadható eredményeket produkálni, függetlenül az érvényes gazdaságpolitikától. A gazdálkodás azonban szabályozókat igényel — ugyanolyan elbírálást minden jövőben bekövetkező hasonló esetben, nem pedig újabb megoldásokat minden új esetben.

*Harmadszor:* a gazdaságpolitika, azoknak a nehézségeknek ellenére, amelyek a kiépítetlen gazdasági rendszer miatt keletkeztek, ideiglenes, palliatív és hiányos volt. Az ideiglenessége különösen jól megmutatkozott 1983—85 között. Miután feltűnően jó eredményeket hozott a fizetési mérleg többletének megteremtésével, egyszerre felengedtük a fékeket, és

az egész gazdaság ismét válsághelyzetbe került, amely azóta is egyre tovább mélyül. Paliatívának azért nevezhető ez a gazdaságpolitika, mert nagyobb gondot visel a szociális érdekekről mint a gazdasági érdekekről. Ez a gazdaságpolitika eddig az adósokat védte, azokat tehát, akik költik a pénzt, nem pedig azokat, akik takarékoskodnak. Oltalmazta a vállalatokat a konkurenciától és a többi gazdasági kockázattól, beleértve a felszámolás veszélyét is, ahelyett, hogy a versengést és a harcot ösztönözte volna. Nem tartotta szem előtt annak szükségét sem, hogy a gazdaságnak a külvilág felé kell fordulnia és bekapcsolódnia a világpiaci versenybe. Hiányosnak pedig azért mondható, mert figyelmen kívül hagyta a gazdasági rendszerben és a gazdálkodásban keletkezett számos rendellenesség közötti összefüggéseket.

*Negyedszer:* külön jellemzője ennek a gazdaságpolitikának, hogy nem reagált időben az eseményekre. Ezzel aztán értelmét is veszíti, mert ha nem reagál időben, ha nem rugalmas, és nem alkalmazkodik a változásokhoz, amelyek minden oldalról, de főként a tudományos-műszaki fejlődés területéről érkeznek, akkor jobb, ha semmit sem tesz, hanem a folyamatokat átengedi az önszabályozásnak, tekintet nélkül azokra a károkra, amelyek ilyen esetben várhatók. A problémák onnan erednek, hogy a politikai csúcsvezetés nem egységes, nem kész és nem alkalmas megállapodni az ország fejlesztésének stratégiai kérdésében. Megállapodás nélkül pedig nem hozható döntés.

*Ötödször:* a gazdaságpolitikának bizonyos hibaszázalékkal eleve számolnia kell, még akkor is, ha megszüntetnénk az előtte tornyosuló akadályokat. De a kormány számára az a legnagyobb veszély, ha a részleges célokat előnyben részesíti az általános célokkal szemben. Mert ha az egész ország területén stabilizálódna az árak, csökkenne az ország külföldi adóssága, növekedne az általános jólét, és csökkenne a munkanélküliség, akkor a kormány még a bírálatok ellenére sem kerülhetne tarthatatlan helyzetbe.

Milyenek a további kilátások? Ha politikailag realisan nézzük a dolgokat, akkor arra számíthatunk, hogy a gazdaságpolitika továbbra is sorozatban gyártja majd az adminisztratív intézkedéseket, meg-meginog a reális gazdasági tényezők bevezetésénél, sőt hozzájárul a veszteségek elrejtéséhez, ellentmondásos helyzeteket teremt olyan kulcsfontosságú területeken, mint a dinár és a deviza előteremtése, s csak olyan mértékben lesz hajlandó változtatni a gazdasági rendszeren, hogy az a legkevésbé alkalmasaknak is megfeleljen. A jugoszláv gazdaság már 7 éve válságban van, s feltehetőleg még jó néhány évnek kell elmúlnia ahhoz, hogy kilábaljon belőle azzal a feltétellel, ha a gazdasági rendszert haladéktalanul megváltoztatjuk.

Doktor Korošić helyzetértékelése, úgy tűnik, kíméletlen szókimondásával eléggé lényegre tapintó. Már emiatt is érdemes néhány szóban foglalkozni azzal a tíz pontos javaslatával is, amely — szerinte — a radikális változások szükséges útját jelezné. Megjegyzendő, hogy ez a tíz pont csak a gazdasági rendszerre vonatkozik:

1. a politikai, gazdasági és pénzügyi szubjektumok teljes önállósága,
2. a piaci megoldások teljes rendszere,
3. munka szerinti elosztás,
4. megszüntetni minden korlátot a politikai és gazdasági konkurencia előtt,
5. kiszélesíteni a felhalmozás körforgási területét
6. minden lehetőséget megnyitni a munkábaállítás előtt, kezdve az önfoglalkoztatástól a munkahelyek bármiféle módon történő megnyitásáig,
7. a szociális politikának szűkítenie kell a szolidaritás mezejét,
8. a pénzügyi fegyelmet a végsőkig ki kell élezeni,
9. az új vállalatok megalakítását nem szabad alárendelni az alapítónak, (jelen esetben ez legtöbbször a község),
10. meg kell szüntetni a konszenzussal történő, rendkívül komplikált döntéshozatalt szövetségi szinten, amely a köztársaságok és tartományok külön érdekeinek védelmére szolgál, s helyette be kell vezetni az érdekek integrációját.

A Korošić-féle válságforatókönyvből első pillantásra is kiviláglik, hogy a piacot, és csakis a piacot szorgalmazza, benne látja a lehetséges kitutat a hiperinflációtól terhes gazdasági válságból. S noha úgy tűnik, a piacgazdálkodás jövőbeni szerepét illetően általánossá vált a nézetazonosság: ha egy lépéssel tovább megyünk, máris olyan különbségekre bukkanunk, amelyek arra utalnak, hogy az egy helyben való topogás, amely a hosszú távú stabilizációs program meghozatala (1983) óta tart, lényegében a piaccal kapcsolatos mély eszmei különbségekkel magyarázható. Más szóval, még a közgazdászok egymás között is késhegyre menően vitáznak arról, hogyan is értendő a piacgazdálkodás és az árutermelés a szocializmusban, nem beszélve a pártideológusokról és kiemelkedő politikai személyiségekről, akik között ugyancsak lényeges különbségek tapasztalhatók e kategóriák megítélésében.

A Korošić—Goldstein-féle magyarázat szerint (Danas, 1987. dec. 29.) a piac döntő tényezője és megkerülhetetlen tartozéka annak az öngazdálkodási modellnek, amelyet ugyan még nem valósítottunk meg, de amely felé vettük az irányt. Mi több, az öngazdálkodás számára a piac, mint a koordinálás és a gazdasági érvényesülés mechanizmusa, fontosabb, mint bármely más rendszer számára. Az öngazdálkodás modellje a piac nélkül élettelen, mert ennek autonóm erői nem elegendőek a társadalmi tulajdonban lévő eszközök megújításához. Mivel a gazdasági rendszer kiépítése során erről nem viseltek gondot, mert a piacot elvetették, mint „kapitalista csökevény”, az állami szervek kénytelenek állandóan meghatározni: mennyit és hol kell beruházni. Ha ehhez az adókból nem jön össze elég pénz, akkor a hatalmi erők inflatorikus finanszírozáshoz folyamodnak. Ez történik nálunk, és ezért is szükségszerű az infláció... Elméletileg és gyakorlatilag is tarthatatlan az az állítás, miszerint a komplett piaci megoldások bevezetése a szocializmus „rekapitalizálását” jelenti, ahogy azt Stipe Šušvar és Dragutin Košovac állítják, hangot adva ennek az egyébként széles körben elterjedt véleménynek. Ez ugyanis kifejezett példája annak, mi-

lyen ha „tipikusan közgazdasági problémát ideológiailag értékelnek, s olyan módszer, amely óhatatlanul melléfogásokat szül”.

Stipe Šuvar a titogradí Pobeda című lapnak adott újsévi interjújában ugyancsak ezt a témát fejtegeti, rámutatva a szocializmus és az árutertermelés közötti viszony meg nem értésére. Szerinte ennek az a következménye, hogy a piacot kiáltják ki egyedüli menstvárnak. Véleménye szerint a piac fogalmával legjobban a nemzeti gazdaságok állammá változtatásának ideológusai manipulálnak, akik a piacon csupán a köztársaságok közötti jövedelem-átömlesztés módszerét látják, s azt kívánják, hogy a piac csak azokon a területeken működjön, ahol ők erős tőkével rendelkeznek, s amit így fiasztathatnak. A piacnak azonban csak egységes jugoszláv piacként van értelme, az egységes jugoszláv adó- és jogrendszeren belül.

Rendkívül alapos, érvekkel bőségesen alátámasztott értékelést készített a piac szerepéről dr. Dragomir Vojnić, az opatijai közgazdász tanácskozás úgynevezett Vörös könyvének egyik elemzésében:

„A történelmi tapasztalat, ennek tudományos értékelése és saját fejlődésünk gyakorlata számtalan érveléssel támasztotta alá, hogy az árutertermelés és a piac tulajdonképpen civilizációs kérdés, és csak ebben az értelemben lehet vele foglalkozni, vitatni vagy elvitatni, tagadni vagy favorizálni. Márpedig a történelmi tapasztalat egyértelműen bebizonyította, hogy a piac, az árutertermelés és az értéktörvény megfelelő szerepe nélkül nem lehet sem hatékony gazdasági rendszert, sem hatékony, tehát demokratikus politikai rendszert elképzelni. Ugyancsak megtanított bennünket arra, hogy a piac és az árutertermelés a priori se nem tőkés, se nem szocialista jellegű. viszont döntő feltétele az egyik és a másik társadalmi-gazdasági rendszer hatékony működésének is. Ilyen értelemben — a piac domináns szerepe és gazdasági kényszer nélkül — elméletileg sem lehetett volna kialakítani az önigazgatású szocializmus hatékony modelljét. Ehhez különösen fontos a pénzpiac és a társadalmi tőke piaca, mert nélkülük a termelési tényezők reális értékét sem lehet megfelelően megállapítani. Ha pedig ez nem létezik, akkor a gazdálkodás önigazgatási szubjektumai sem tudnak önálló üzleti és fejlesztési döntéseket hozni. Mivel az árutertermelés és a piac törvényszerűségei nem tűrik meg a bürokrácia domináns hatalmát, ezért az áru, a munka és a társadalmi tőke piaci értékelése óriási erővel zúzza szét a bürokrácia hatalmát, és teret nyit az önálló döntéshozatal előtt.”

Ennek az okfejtésnek hallatán egyre világosabbá válik, honnan ered a legnagyobb ellenállás a piacgazdálkodással szemben. Magyarázatot nyer az is, hogy hosszú éveken át — az eltökélt és határozott álláspontok ellenére — sehogy sem tudtunk megoldást találni a bővített újratermelés finanszírozására, és miért nem voltak képesek a munkások hatalmuk alá vonni az egész jövedelmet és felhalmozást. Ahogy ugyanis nincs piac és nincs piaci értékmérés, nincs gazdasági kényszer és logika, ott ezt az őrült bürokrácia tölti ki, ezzel igazolva a történelem előtt önmagát, de társadalmi-gazdasági hatalmát is. Régi igazság, hogy aki a bővített újratermeléssel rendelkezik, az hatalmában tartja az egész társadalmat.

Erre a kissé hosszabbra nyúlt eszmefuttatásra több okból is szükség

volt: főképp azért, hogy kitapinthatóbbá váljék a stabilizációs programmal szembeni ellenállás tényleges forrása, részint pedig azért, hogy megalapozottabban szólhassunk arról, miféle makroökonómiai környezetváltás szükséges ahhoz, hogy a stabilizációs program elvei alapján idővel működésbe léphessen ez, a most gúzsba kötött és megbénított gazdasági mechanizmus. Szorítkozzunk ezúttal is a közgazdászok javaslataira:

— A piacgazdálkodási irányvétel, az árak liberalizálása és a reális gazdálkodási kategóriák — mint pl. az amortizáció, a kamat, a dinár árfolyama vagy a lakbér bevezetése, továbbá az export szorgalmazása megköveteli a makroökonómiai környezet megváltoztatását. Ennek ugyanis lehetővé kell tennie a gazdaságpolitika számára, hogy megfelelő irányítási mechanizmusokkal ellenőrzés alatt tartsa a társadalmi újratermelés legfontosabb viszonyait annak érdekében, hogy lehetővé váljon a gazdasági kényszer érvényesülése, dinamizálódjon a termelés és fellendüljön az export, illetve nagy általánosságban szólva: sikeres lehessen a piacorientált inflációellenes politika.

Ami a makroökonómiai környezetet illeti, itt legelőbb a pénzügyi szféra és a bankok szerepének megváltoztatására kell gondolni. A pénzügyi hatalomnak szinte az államon belüli állammá kell válnia. A bankoknak pénzügyi vállalatokká kell átalakulniuk; legyenek felruházva az összes joggal és felelősséggel, de a kockázatot és a következményeket is viselniük kell.

A másik fontos terület a fogyasztás. Ezen a területen sincs semmi új, csupán azt kell érvényesíteni, hogy a fogyasztás a rendelkezésre álló keretnek ne lépje túl, vagyis az egészséges alapokon megteremtett jövedelem határozza meg a fizetőképes keresletet.

A harmadik lényeges komplexum az elosztás. Eire a területre is be kell törnie a piaci értékmérés szabályainak, beleértve az áru, a munka és a társadalmi tőke piaci értékelését, ami előfeltétele annak, hogy a felhalmozás rendszere — mind kialakítását, mind pedig felhasználását illetően — a gazdasági logika törvényeinek legyen alárendelve. Így juthatunk el oda is, hogy legalább nagy vonalakban kezdjük alkalmazni a munka, a munka eredménye szerinti javadalmazást.

A negyedik fontos komplexum az adórendszer és az adópolitika. Az alapvető változásnak azt a célt kell szolgálnia, hogy az adózás ne csak a pénzbegyűjtés eszköze legyen, hanem a gazdaságpolitika aktív szabályozója is. Jobban fel kell mérni a közvetett és a közvetlen adók szerepét és sokkal inkább a vagyont illetve a polgárok jövedelmét kell megadóztatni.

A makroökonómiai környezet megváltoztatása természetesen azt is föltételezi többek között, hogy megszűnik a veszteségek „szocializálása”, a megszerzett munkahely monopóliuma, s megkezdődik a foglalkoztatottak és a munkanélküliek versengése a munkahelyekért.

Nagy vonalakban így képzelik el a „piacorientált” közgazdászok a hosszú távú stabilizációs program operacionalizálását, ami lassacskán öt éve várat magára. Persze, nem mulasztják el fölhívni a figyelmet a korlátozó tényezőkre sem, amelyek még egy ilyen, mélyrehatóan elképzelt re-

formot is próbára tesznek. Mindenekelőtt ilyen a felhalmozás, illetve ennek hiánya. Mivel ez csak két forrásból pótolható: a lakosság eszközeiből és külföldi póteszközökből, minden lehetőséget meg kell ragadni, hogy ezeket a forrásokat mielőbb aktivizáljuk.

Tekintetbe kell venni azt is, hogy a válság nemcsak gazdasági, hanem egyben társadalmi-politikai is, ezért a gazdasági rendszeren belüli változásokat össze kell hangolni a politikai rendszer változásaival. Így pl. el sem képzelhető, hogy a gazdasági rendszer hatékonyan fog működni jól szervezett, rendezett és hatékony jogrendszer nélkül. A gazdasági fegyelmet, különösen pedig a pénzügyi, a piaci és a devizagazdálkodási fegyelmet megfelelő jogrendszerrel kell biztosítani.

Mindezek után joggal vetődik fel a kérdés: vajon elindultunk-e azon az úton, amely egy ilyen, mindent átalakító, mély gazdasági reform felé vezet? A válasz helyett idézzük ismét Stanko Kučan szlovén pártelnök 1988. január eleji gazdasági helyzetértékelését:

„Az állam a gazdasággal szemben, s a föderális állam a köztársaságokkal szemben soha sem rendelkezett nagyobb hatáskörrel, mint most, ennek ellenére az eredményeink sohasem voltak rosszabbak, mint most. A felhalmozás szinte elhanyagolható szintre esett vissza, a jövedelem úgyszintén. A veszteségek abnormálisan megnöttek — még a jónak tartott vállalatokban is. A reális személyi jövedelem stagnál, a külföldi adósság törlesztése közben egyre nagyobbak a nehézségek, akadozik a termelés, újból fölmerül a „bónok” bevezetése, növekszik a szociális feszültség, éleződnek a társadalmi konfliktusok. Az állam se nem jó, se nem bölcs gazda.

Csodálkozunk, ha a közgazdászok is úgy vélik, hogy saját bürokráciánk részéről fenyegeti a legnagyobb veszély egy gazdaságilag hatékony és politikailag demokratikusabb modell kialakítását?”

### *Rezime*

#### **Smernice i dileme funkcionisanja jugoslovenskog privrednog sistema**

Postoje mnoge i raznorazne predstave izlazka iz krize pomoću reforme privrednog sistema, međutim kada se oni podrobnije analiziraju vidi se da na izgled nepomirljivi stavovi mogu se svesti svega na nekoliko — istina veliki — dilema. To se pokazalo i na savetovanju ekonomista u Opatiji i u Skupštini Jugoslavije povodom usaglašavanja stavova u vezi Rezolucije o ekonomskoj politici zemlje za 1988. g.

Autor u studiji daje prikaz glavnih idejnih struja koje su se iskristalisale u krugovima ekonomista razlažući i konfrontirajući njihove stavove. Najviše prostora posvećuje programu dr. Marijana Korošića koji je najviše uzdrmao stručnu javnost zemlje i pošto dotični program predstavlja prilično zaokruženu celinu. Detaljno razlažući koncept tržišno-orijentisanih ekonomista autor, slično njihovom stavu smatra da najveću opasnost i prepreku za jedan ekonomski efikasniji a politički demokratičniji model predstavlja sopstvena birokratija zemlje.

### *Summary*

#### **The Guidelines and Dilemma in the Functioning of the Yugoslav Economic System**

The author recognizes numerous and different ways out the crisis with the help of the economic reform, however when all these possibilities undergo detailed analysis, it becomes evident that at first sight irreconcilable attitudes are easily reduced to a few, to tell the truth, great dilemma.

This fact was proved both on the Conference of the economists in Opatija, and in the National Assembly of Yugoslavia, on the occasion of reconciliation of opinions in the matters of the Resolution about the economic policy of the country for the 1988. Further, the author gives a survey of the main ideological currents which circulate among the economists as a result of confrontation and analysis of their attitudes.

Plenty of space is dedicated to the program by dr. Marijan Korošić, which mostly shaked the expert public of the country, as the program represented a rather completed whole.

The author deals in detail with the concept of the market oriented economists, and similarly to their attitude considers the own bureaucracy of a country the greatest obstacle and danger for achieving a political more democratic and economic more efficient model of society.

*S. J.*

Gabrić Molnár Irén

## KÍSÉRLETEK A SZOCIALISTA TÁRSADALMI RENDSZER STRUKTURÁLIS VÁLSÁGÁNAK ENYHÍTÉSÉRE

---

### *Bevezető*

A társadalmi folyamatokat világszerte a túlzott politikai befolyás és válság jellemzi. Az utóbbi évtizedekben olyan politikai hatalmi törekvéseknek vagyunk tanúi, amelyek alapján sajátos módon igyekeznek fellépni a gazdasági, szociális, ideológiai és egyéb társadalmi kérdések megoldásában. A modern politikai tevékenység — állítólag a legkülönbözőbb társadalmi kérdések megoldása érdekében — nagymértékben támaszkodik a fejlett komputertechnikai és informatikai vívmányokra.

A modern világ társadalmait több mint egy évtizede különféleképpen magyarázott, de átfogó, strukturális válságok terhelik. A fejlődés kiegyensúlyozatlan üteme, a munkanélküliség, az életszínvonal csökkenése miatt nagyméretű gazdasági válság tanúi vagyunk. Válság sújtja az oktatást, a kultúrát, az életmód egyéb területeit, sőt az ideológiát és egyéb értékrendszereket is. A válság politikai jellege abban nyilvánul meg, hogy a meglévő politikai intézmények nem tudják a problémákat klasszikus módszerekkel megoldani. A hatalmi intézményrendszer, de maga a demokrácia is válságba jut, ezáltal a politikai hatalom is meginog.

Manapság a politikai hatalom a társadalmi élet minden területére behatolt. A politikai körök nemcsak a gazdasági kérdések megoldásába avatkoznak be, hanem az ember és a természet viszonyába, a családi életbe, sőt a személyi szabadságjogokba is.

Egyes szerzők a politikai körök hatalmának végét jósolják. A technokraták és általában a szakemberek növekvő szerepére hivatkozva az informatika és a számítógépes expertokrácia hatalmát látják felülkerekedni. Szerintem távol vagyunk még attól, hogy a tudomány önállósíthatná magát a politikától, hisz annak előnyeit éppen az adott politikai körök szeretnék kihasználni a gazdasági élet stabilitása és hatalmuk megszilárdítása érdekében. A társadalmi problémák megoldására, a társadalmi fejlődés stratégiájának kidolgozására még nem készült el univerzális és optimális ki-

bernetikai modell, mindazok tehát, akik társadalmuk racionális megszervezésére törekednek, az igazgatási szervek komputerizálásával legtöbbször nem jutnak el az intézmények csökkentéséhez, hanem azok irracionális institucionalizálásához —, ebben a mechnizmusban továbbra is túlméretezett a politikai intézmények hatalma. Példaként említhető a többpárt-rendszerek választási hadjárataiban kialakult sikeres hatalomrajutási technológia, melynek modelljét könnyedén alkalmazva a hatalmat hosszabb ideig kezükben tarthatják. Így válik a politikai hatalom fogalma a hatalom politikájává.

A társadalmi rendszerek válságait tanulmányozva mind nyilvánvalóbbá válik, hogy mind a tőkés mind a szocialista országokban a meglévő bürokratikus korlátok mellett lehetetlenné válik a társadalmi-gazdasági élet fejlesztése, mert ezek korlátozzák a felfelé törő termelő rétegek közvetlen érdekeit és a demokrácia kiszélesedését.

Egy társadalom akkor van válságban, amikor a gazdasági, szociális és politikai ellentmondások annyira összesűrűsödnek, hogy intézményes úton a rendszer már képtelen azokat felszámolni, és a lakosság többsége radikális változásokat, beavatkozásokat követel, miközben a szociális helyzet kiéleződik. A politikai intézményekben ilyenkor kettős, gyakran ellentétes irányú reakció jelentkezik: erősödnek azok az erők, amelyek a rend, a fegyelem nevében a status quo hívei, ugyanakkor a lakosság válságtudata radikális változásokat sürget, sőt alternatív mozgalmak kialakulását eredményezi, melyeknek formális szervezetei is létrejöhetnek. Az első csoportba a konzervatívok tartoznak, a második irányzat hívei a reformátorok. Ez utóbbiak közé sorolom azokat, akik csak jelentéktelen „foltoztatással” rendeznék a helyzetet a meglévő rendszer keretei között, de azokat is, akik radikálisan eltörölnék a meglévő politikai rendszer hatástalan intézményeit, sőt a „minden létező bírálkói”-t is. Természetesen először behatóan kell elemezni a társadalmi válságok okait, majd fokozatosan fel kell azokat számolni. Ha strukturális, tehát mélyreható rendszerbeli válságról van szó, akkor a jövő érdekében radikális, átfogó, sőt könyörtelen reformra van szükség, hogy felszabaduljanak azok az eddig visszaszorított erők, amelyek biztosítják a termelőerők és termelési viszonyok fejlődését.

A társadalmi folyamatokat politikusok, közgazdászok, jogászok, szociológusok, publicisták, filozófusok, informatikai szakemberek tanulmányozzák. Egyesek közülük csak részleges változásokat követelnek. Válságot csak a társadalmi élet bizonyos területein látnak (például az egyik rendszerelmélet szerint társadalmi válság az igazgatásban és az ellenőrzésben jelentkezik, a válság tehát elsősorban politikai-hatalmi; egy másik szerint csak gazdasági válság létezik stb.). Mások a társadalmi válságokat egészében, a rendszer minden egyes elemében látják (mint pl. a mai marxizmus, amely a hagyományos marxista elméletet túlhaladva a forradalmi változásokban nem csak osztályharcot és gazdasági válságok áthidalását látja, hanem sokoldalú társadalmi mozgalmat is).

Számos oka van annak, hogy a társadalmi válság lehetetlenné teszi a rendszer integrálódását, gondolunk itt elsősorban a társadalmi-gazdasági szerkezet egyes tényezőire, intézményeire. Durkheim és Parsons a szociológiában az anómia fogalmat használták egy-egy társadalmi közösségen belül a társadalmi normáktól való eltérés meghatározására. André Gorz már néhány évtizede „új munkáosztály”-ról beszél, mely nem viseli többé magán a klasszikus proletariátus jegyeit, hanem a „post-industriális szocializmus” alanya lett, s a fejlett tőkés országok munkáosztálya nem antagonisztikus osztályként egzisztál, hanem középréteggént olvad be a rendszerbe. Gorz tehát a klasszikus osztályharcot tagadva a válságok megoldásait a kompromisszumban látja; ezek a reformista törekvések gyakran érezhetők a fejlett tőkés államok szakszervezeti mozgalmaiban is.

Jürgen Habermas, a frankfurti iskola egyik képviselője a konfliktusok kiváltó okát nem a termelési szférában, hanem a kultúra, a társadalmi integráció és szocializáció területén keresi. Megállapítása szerint a mai tőkés társadalomban megszűnt az osztálytagozódás, felülkerekedett a kompromisszumok elfogadása, s megváltozott a társadalom osztályszerkezete. Az osztályellentéteket elmoszák a gazdasági, szociális és kulturális problémák, az állami beavatkozások a pénzügyek és a gazdaság egyéb területein a monopoltőke érdekeit védik. Az állam potenciális tőkésként próbál önállósulni, és racionális közigazgatás helyett túlbuzgó gazdasági tényezőt képviselve néha saját legitimitását is megkérdőjelezi. Habermas jellegzetes módon elemzi a tőkés társadalom válságát, miközben ellentmondásba kerül önmagával, hisz — szerintem — éppen a társadalmi válságok idején éleződnek ki az egyes társadalmi osztályok, csoportok és rétegek szociális identitásán alapuló érdekellentétek. Szerzőnk igyekszik elutasolni az osztályellentétek lényegét, és csupán a kultúra, az erkölcs, az elvárások válságáról beszél.

A társadalomkutatók többsége csak a gazdasági, a szociális kérdéseket elemzi, s nem foglalkozik az adott politikai rendszer válságával. A szociális dezintegrálódást azonban általában mélyebb gazdasági végül pedig politikai megrázkódtatások követik. A folyamatok mélyén mindig társadalmi harc folyik, ezért nem szabad elfelednünk, hogy a társadalmi válságok akkor jutnak igazán mélypontra, ha a politikai intézményrendszer a törvényesség keretei között nem tudja azokat túlhaladni, és kénytelen az államapparátust gyökereiben megreformálni. Ha a krízisben lévő társadalom erre a lépésre nem tudja elszánni magát, összeomlásra van ítélve.

### *Reformtörekvések egyes szocialista országokban*

A szocialista országokban mind kevésbé tagadják a rendszeren belül jelentkező válságok lehetőségét, sőt az utóbbi két évtizedben jelentős hullámokban jelentkező gazdasági és politikai krízis figyelhető meg a szocialista országok mindegyikében. A háború utáni időszakot áttekintve megállapíthatjuk, hogy a fejletlen szocialista országokban beigazolódott a

reálszocializmus társadalmi-gazdasági fejlődési modelljének helyessége: az extenzív gazdálkodási mód és az iparosítás elsődlegességének hangsúlyozása, nagyfokú beruházások a villamossági és a nehéziparban. Fejlettebb gazdasági, kulturális és társadalmi viszonyok között elsődleges cél a nagyobb termelékenység, a gazdaságos ügyviteli politika, a versenyképes termékek exportja, ami elképzelhetetlen tudományos, technikai és technológiai fejlődés nélkül. A gazdasági problémák és aránytalanságok feloldása lehetetlen olyan reform vagy reformtörekvések nélkül, melyek következtében a decentralizált gazdaság keretei között önálló vállalatok az anyagi érdekelttség révén gazdasági sikereket érhetnek el az állam bábáskodása nélkül. A közelmúltban bebizonyosodott, hogy a gazdasági reformokkal párhuzamosan a politikai rendszer megreformálására is szükség van, tehát komplex (bíró) rendszerelemzés és átfogó társadalmi újítás jelentheti a kiutat, még ha közben kénytelenek vagyunk is megválni az elavult intézményektől, ideológiától. Amennyiben a konzervatív etatista-bürokrata körök szemben állnak a reformtörekvésekkel, az csak elmélyíti a válságokat, mert a szükséges változtatások a tarthatatlanságig odázódnak el.

A társadalmi gyakorlat minden szocialista országban sajátosan eltérő, ezért nem lehet egyformán viszonyulni a gazdasági problémához, hanem azokat minden országban másképpen, a nemzetgazdaságok jellegzetessége szerint kell megoldani. Például a viszonylag fejlett technológiával, munkaszokásokkal rendelkező Német Demokratikus Köztársaság kisebb megújításokkal, zökkenőmentesebben vezethet be újításokat gazdasági életébe, mint Kína, ahol a gazdasági reformokat feltétlenül követnie kellett (sőt megelőznie) a politikai rendszer és az ideológia modernizálásának. Jugoszlávia példája azt mutatja, hogy a gazdasági reformok és a rendszerbeli újítások felszínre vetettek olyan problémákat is, amelyekkel a társadalom még nem került szembe a háború óta.

Ha a szocializmust olyan átmeneti időszaknak tekintjük, melyben természetesen a strukturális változások, a permanens reformok a gazdasági fejlődés érdekében — sőt zálogai annak —, akkor nem kell viszolyognunk a jelen állandó felülvizsgálásától. Csak az a rendszer fejlődőképes ugyanis, amely újításokkal le tudja küzdeni a meglévő problémákat. A szocialista országokban nyilvánvalóvá vált, hogy az elavult intézményrendszer akadályozza egy magasan fejlett ipari állam létrehozását, ezért a jelenlegi rendszer szépítgetése helyett — mielőtt a fejlődés korlátjává válna — radikális eszközökkel fel kell azt számolni, és az esetleges ellenállást is. Folyamatos újítások híján a gazdasági hatások elmaradnak, s a szocialista polgár a felgyülemlett gondok, munka- és életfeltételeinek romlása miatt elveszti hitét, lelkesedését.

Tanulságos a Szovjetunió példája vagy a Kínában végbemenő változások, de Magyarország is értékes tapasztalatokat nyújthat.

A Szovjetunióban Andropov idejében kezdtek kísérletezni új gazdasági intézkedésekkel, miközben a szocializmus építésének ellentmondásairól vitatkoztak (1982—1984). Nyilvánvalóvá vált, hogy a szocialista termelési viszonyok között is léteznek ellentmondásos csoport- sőt egyéni érdekek

is, amelyek előtt lehetetlen szemet húnyni (Butenko), s a fejlődés közepe között különböző társadalmi csoportok érdekei is elkülönülnek (Zaszlavszka). Az 1985-ös áprilisi plénumon a Szovjet KP Központi Bizottsága helyesli a gazdasági fejlődés gyorsított koncepcióját, majd a XXVII. kongresszuson ez az elképzelés már a párt stratégiai céljává vált. 1986 folyamán olyan reformkonceptiókról értesülhettünk, melyek szerint komoly újítások következnenek be a gazdaságpolitikában és a gazdasági mechanizmusban. Fokozatos reformmal szándékoznak a Szovjetunióban áttérni egy lényegesen modernizált rendszerre: kezdetben a könnyűipar, a mezőgazdaság (1986—87), majd a kereskedelem és a szolgáltatások (1987) végül a nehézipar (1990) területén zárulna a gazdasági átalakulás (peresztrojka) egy jelentős fázisa. A koncepció alapján véve a következő elveken alapszik: nagyobb önállóságot kell biztosítani a vállalatoknak, gazdasági társulásoknak, hogy rendelkezhessenek a megteremtett eszközök egy részével. Nagy szerepe lesz tehát az anyagi érdekeltségnek, s egyúttal demokratikusabbá válnak a munkaközösségek, mert beleszólhatnak az igazgatási politikába. Ugyanakkor a központosított tervigazgatás — megtartva a stratégiai fejlődésirányítás szerepét — veszít hatásából. A gazdasági kritériumok és eszközök előtérbe kerülése feltételezi majd a vállalatok szerződéses együttműködését, különösen a fogyasztási cikkek gyártók és a kereskedelem között, miközben az egyéni kezdeményezésen igen sok fog múlni. Az önfinanszírozás természetesen mélyebb strukturális változásokat fog előidézni, amelyek alapul szolgálnak majd az 1991-ben elindítandó ötéves tervhez. Mindezek a gazdasági és ügyviteli újítások nem járhatnak sikerrel az állam-mechanizmus és a pártszerkezet, valamint a kultúra és a művészet megreformálása nélkül. Gorbacsov megállapítása szerint a peresztrojka sikere sokban függ a tömegek aktivitásától és tudatos részvételétől, mivel a reform hordozóivá kinevezett vezetők számára nélkülözhetetlen a nyilvánosság támogatása, mert így biztosítható a reform ellen fellépő körök visszaszorítása. Az országon belüli ellenállás forrása a pozícióit féltő hivatalnoki réteg lehet, de nem feledkezhettünk meg arról sem, hogy a lakosság nagy része ragaszkodik régi életformájához. A gazdaságon belül nehézségeket okoz a korlátozott felhalmozási képesség, mert a legfejlettebb tudományos-technológiai vívmányokat csak az ipar 10—15%-ában alkalmazzák; az iparvállalatok több mint felében még mindig a tegnapi jellemző automatizálást alkalmazzák. A reformtörekvések számára nagy előrehaladást fog jelenteni, ha sikerül az iparban a legújabb robot-technikai vívmányokat alkalmazni.

A reformtörekvések sikere szerintem mégis inkább azon múlik, hogy a közeljövőben egyes tartományi és területi vezetőségek követik-e az állami- és pártvezetőség koncepcióját, vagy pedig a meglévő politikai rendszer mellett állnak ki a bürokraták. A tömegben az ilyen helyzet hosszú idő múltán a tehetetlenség érzetét kelti, és féltő, hogy emiatt hitelét veszti. Tipikus példaként Kínát említhetném, ahol Mao ce Tung elavult igazgatási rendszere nagy akadályokat gördített a továbbfejlődés útjába, és csak követőinek hatalomfosztásával lehetett újításokat bevezetni (1978).

A központosított kínai gazdaságmodell legfőbb jellemzője az államtulajdonon kizárólagos létezése volt, amely tagadta a piac funkcióját és egyfajta egyenlősítést érvényesített az elosztásban. Az állam monopóliuma a központosított adminisztrációra és a helyi igazgatásra támaszkodott, minden egyéni kezdeményezés, érdekkifejezés lehetőségét elhanyagolta. A hatvanas években már megmutatkoztak az ilyen egyoldalú gazdasági modell negatívumai, de történelmi fordulat csak a Kínai Kommunista Párt Központi Bizottságának harmadik plenáris ülésén következett be 1978-ban (XI. gyűlekezet), majd 1984-ben (XII. gyűlekezet). A gazdasági fejlődés érdekében újításokat vezettek be: a reformtörekvések falun kezdődtek, majd a vállalati rendszer felé irányultak. Falun már 1979/80-ban növelték a helyi közigazgatások autonómiáját a vetéspolitikát, a jövedelem és a termékelosztás területén, hogy növekedjen az egyének munkakedve. A mezőgazdasági és élelmiszeripari termékek aránytalanságát jelentősen kiigazították. A termelésben megnövekedett felelősséggel párosult a magánparaszti háztáji termelésének kezdeményezése, ami jelentősen megnövelte a mezőgazdasági termelést, mennyiségileg és minőségileg egyaránt. A vállalatok szerepe akkor nőtt, amikor a kormány lemondott a közvetlen ügyviteli igazgatásról és bevezették a vállalati kezdeményezést; miközben az állam szerepe a makrogazdasági folyamatok irányításában — a társadalmi-gazdasági fejlődés stratégiája, a regionális fejlődési politika terén — megmaradt. A reformtörekvések kiemelt céljai közé tartozott a gazdasági igazgatás felszabadítása a területi határok alól és egyéb professzionális határoktól, ahol esetleg megmaradt a fejlettebb városok hatása. Ezen kívül megváltozott az adórendszer, a régi szerint ugyanis automatikusan kisajátították a vállalatok összjövedelmét. Említésre méltó az új felelősségrendszer bevezetése, meghatározzák a munkás köteleességét és igyekeznek munkaeredmény szerinti jövedelemelosztást biztosítani. Az új tervezési rendszer megpróbál túllépni az adott terven és a végrehajtás során jelentkező ellentmondásokon. Végül, de nem utolsósorban igen jelentős, hogy Kínában megszüntették a klasszikus (monisztikus) tulajdonviszonyokat és vegyes tulajdonformákat vezettek be. Hangsúlyozzák, hogy a kínai gazdaság szocialista, tervszerű áru gazdaság, tehát az államtulajdon nem zárja ki az árutermelést. Többféle szocialista tulajdonforma vált lehetővé Kínában: családi tulajdon (a családi termeléssel meghatározott igazgatási funkció is párosult), szövetkezeti tulajdon, csoport- és kollektív tulajdon (a termelési eszközök bérbérvételének lehetősége alapján), továbbá a korlátozott magántulajdon-formák, a külföldi partnerekkel alapított vegyes tulajdonformák, végül pedig a részvénytársaságok. A felsorolt reformtörekvések lényeges eltávolodást jelentenek az eddigi államszocialista modell mechanizmusától, tehát a gazdasági reformot párhuzamosan kell hogy kövesse a politikai rendszer megújítása is.

Az utóbbi évtizedek, főleg a nyolcvanas évek azt bizonyítják, hogy valamennyi szocialista ország gazdasága súlyos helyzetben van. Magyarországon a gazdasági élet megreformálásához még a hatvanas években hozzá-

láttak, de időközben a reformfolyamatokat újabb problémák fékeztek le. Az 1968-ban meghozott reformprogramot a Magyar Szocialista Munkáspárt (MSZMP) hagyta jóvá: növelték a vállalatok önállóságát, erősödött a piac szerepe — a központi tervezés mellett. Akkoriban néhány éven át érezhető volt a fogyasztói piac kiegyensúlyozott javulása, kedvezően alakultak a gazdaság hatékonysági mutatói, még a növekvő infrastruktúra (lakásépítés) mellett is. Azonban az 1968-ban kezdeményezett gazdasági intézkedések egész intézményrendszere nem volt megfelelő ahhoz, hogy a magyar gazdaság a világ gazdasági követelményekhez alkalmazkodjon. Az MSZMP KB 1977 októberében újabb szerkezet-átalakítási határozatokat hozott, de annak végrehajtásában is akadályok merültek fel. A szerkezeti átalakulás hiányában mind gyakoribbá vált az állami beavatkozás, a vállalatok jövedelemszerző-képessége pedig stagnált.

A magyarországi törekvések sorozata arra enged következtetni, hogy ennek az országnak is van ereje időről időre felülvizsgálni a megtett utat és önkritikus hozzáállással — újabb programok kidolgozásával — korrigálni a társadalmi-gazdasági, de a politikai rendszer fejlődésének intézményes feltételeit is. Pl. megállapították, hogy hiányoznak a valódi piaci hatások, magát a piacot csak az állami intézkedések szimulálják, miközben mesterségesen létrejött nagyvállalati monopóliumok korlátozzák a verseny kialakulását, sőt, hogy a vállalatok sikere vagy bukása sem a piac eredménye, hanem az állami intézkedéseké. A hetvenes évek végének gazdaságpolitikája lehetővé tette a talponmaradást, de az élénkülés elmaradt, mert a jövedelmező gazdálkodást nem az önálló piaci fellépés diktálta, hanem az előírásokhoz való alkalmazkodás. 1986 novemberében az MSZMP KB kidolgozott egy konszolidációs programot, amely 1990-ig feloldaná a gazdasági életet az ellentmondások alól. Minden erőforrást a piaci érvényesülés felé szándékoznak irányítani, amihez új pénzügyi költségvetési politikára és szelektív beruházási, exportbővítő intézkedésekre van szükség. A piaci szelekció közepette a magyar gazdaság igyekszik csökkenteni a költségvetés állami jövedelem-átcsoportosítását, tudatosan törekszik tehát a veszteséges termelésű vállalatok felszámolására. Emiatt valószínűleg elkerülhetetlen lesz az életszínvonal csökkenése, sőt az átmeneti strukturális munkanélküliség is. Az átfogó reformtörekvések változásokat eredményeznek a pénzügyi politikában, az adó- és árfolyampolitikában, a tervezésben, de a tulajdonformákban is. A meglévő állami tulajdon mellett jelentkeznek a szövetkezeti (a mezőgazdaságban tradicionálisan fejlett) tulajdonformák, de a vállalatok önállóan is használhatják termelési kapacitásaikat — nem csoporttulajdonosként ugyan — vállalva a gazdálkodás kockázatát. Említésre méltóak a részvénytársasági formák és egyéb korlátozott magánvállalkozásokkal való kísérletezések is.

Magyarországon a gazdasági intézkedések mellett nyilvánvalóvá vált a politikai rendszer megformálásának szükségessége is. A politikai mechanizmus korszerűsítése szélesebb demokráciát, új választási törvényt, a parlament és a minisztertanács szerepének szétválasztását ígéri. Az újítások kezdeményezője a párt vezetősége maradt, de nyilvánvalóan alulról jövő,

egyetértő és aktív támogatás mellett. A társadalmi nyilvánosság egyelőre a támogatás szintjén jut kifejezésre, a kezdeményezés a közvélemény részéről még igen kevés. Az eddigi politikai célokról, az állam koordináló, a párt vezető szerepéről Magyarországon nem mondanak le, habár szükség van a párt- és állami irányítás lényeges korszerűsítésére, az érdekképviselői szervek nyilvános véleménynyilvánítására. Megérett ugyanis a helyzet a párt új stílusú politikai munkamódszerére, a népfrontpolitika további fejlesztésére, a szakszervezetek előtérbe helyezésére a reformprogramok megvitatása és minden egyéb társadalmi megmozdulás során; ellenkező esetben növekedhet a passzív illetve az aktivizálódó ellenállók tábora.

*A munkásmozgalom helyzete az osztálytársadalmak  
szerkezeti válsága idején*

Joggal tesszük fel a kérdést: mi történik a munkásmozgalommal, a kommunista és szakszervezeti akciókkal válságos társadalmi jelenünkben? Milyen stratégiát kínálnak fel a munkásszervezetek akkor, amikor az európai tőkés államokban legalább 10 millió ember maradt munka nélkül, amikor Nyugat-Németországban csak fél év alatt (1981-ben) 5500 vállalat ment tönkre, amikor Angliában 60 000 autóipari munkás sztrájkolt egyszerre, illetve amikor az Egyesült Államokban több mint 10 000 repülésellenőr maradt munka és szakszervezeti segítség nélkül Reagan kormányának döntése következtében. Sokan azt állítják, hogy az energiaválság, a nagy infláció, a kamatláb-politika és a munkanélküliség mögött a legerősebb nemzetközi tőkemonopóliumok érdeke áll — az 1968—74-es évek közötti sikeres munkásmozgalom letörése érdekében. A legfejlettebb tőkés államok szerkezeti és gazdasági válságukat igyekeznek átültetni kevésbé fejlett partnereik és a szocialista országok gazdaságába. A mély és általános válság elsősorban a munkásosztályt sújtja: fokozódik a társadalom rétegződése, mélyülnek a szociális különbségek.

A klasszikus munkásmozgalomban a párt (elsősorban a kommunista párt) vezető szerepe volt a legfontosabb; a mozgalom sikerét az elnyomott rétegek érdekeinek összehangolásával és osztályba szervezésével mérték. A hivatásos forradalmárok szerepe évtizedeken át az volt, hogy világossá tegyék a munkásosztály és szövetségesei érdekeit, s nevükben intézkedjenek céljaik megvalósításáért. Az ilyen klasszikus munkáspárt a történelem adott időszakában kétségkívül nélkülözhetetlen és forradalmi szerepet játszott, de a mai fejlett kapitalista — sőt szocialista országok is — hatékonyabb és közvetlenebb munkásszervezeteket igényelnek, hogy elkerüljék a pártok elbürokratizálódását és elidegenedését magától a munkásosztálytól. A mai társadalmi feltételek között tehát a munkásmozgalmak sikerei attól függenek, megtalálják-e azokat a szervezkedési formákat, amelyek az adott pillanatban és adott anyagi feltételek között a leghasznosabbak és legközvetlenebbül fejezik ki a dolgozók érdekeit.

A tudatosan vezetett politikai mozgalmaknak mindenkor a tömegek

kezdeményezésére kell támaszkodniuk, különben fennáll az a veszély, hogy a pártszervezkedés öncélúvá, elszigeteltté válik. Nem véletlen az utóbbi két évtized során az öngazgatási gyakorlat iránti igény jelentkezése. A mai munkásmozgalom kezdetben nem tudott különbséget tenni a szervezett öngazgatási akció és a spontán megmozdulás között. Különösen a fejlett tőkés államok munkásai kénytelenek gyakran spontán, nem intézményesített formákban kifejezni követeléseiket, hangot adni elégedetlenségüknek, mert a meglévő, kevésbé demokratikus mechanizmus nem nyújt számukra más lehetőséget. Ha nem kerül sor érdekegyeztetésre, tudatosan szervezett megmozdulásokra, a munkásság szükségletei és érdekei sem lesznek kielégítve. Szerintem a társadalmi válságok ma arra is utalnak, hogy nagy eltérés van a dolgozók közvetlen érdekei és az őket képviselő intézmények, politikai pártok programjai között. A munkásmozgalmi szervezetekben nem tükröződnek megfelelő mértékben a termelő rétegek osztályérdekei, ezért a munkások jogosan követelnek szervezeti újításokat. Az intézményes formák tehát elavultak az osztály- és termelési viszonyokhoz mérten. Ebből két következtetés vonható le: szükség van spontán munkásmozgalmi megmozdulásokra, hogy a tömegek érezhessék kezdeményező és közvetlen érdekkifejező hatásukat, de ugyanakkor, az ösztönös harcnak is vannak határai; szervezetté kell tenni, tudatos és intézményes formákat kell kialakítani, ha gyakorlati eredményeket várunk. A politikai irányítás modern, alkalmazkodó formájának hiányában a politikai rendszer legtöbbször elmarad a tömegek követeléseiről és mozgalmak mögött. Így következett be a spontán mozgalmak elpolitizálódása, s hogy azok megfelelő intézményes formákat keresnek.

Melyek ma a munkásosztály legfontosabb követeléseiről? Első helyen természetesen a munkafolyamatra és a termelési viszonyokra vonatkozó igények állnak. Szerintem nemcsak a kapitalista államok kizsákmányolt munkásosztályának áll jogában felülvizsgálnia a termelésben elfoglalt helyzetét, hanem a szocialista termelési viszonyok közepette is tökéletesítheti a dolgozó a termelési viszonyokat. A munkafolyamat ellenőrzése, a munkaidő csökkentése, a jobb munkafeltételek követelése ma is a munkások érdeke, de ezen kívül igénylik még a megkülönböztetett munkahelyek eltörlését, a tisztviselői és termelői munka jogi kiegyenlítését, egységes iskoláztatási és egyenjogú továbbképzési rendszer bevezetését, a beruházási politikába való beleszólás jogát, a munkaszervezés tökéletesítését stb. A munkások követeléseiről ma már nemcsak szorosan a vállalati bérviszonyok ellen fordulnak, hanem új, autonóm szervezetek segítségével növelni is próbálják a klasszikus szakszervezeti szabadságot: munkásgyűlések szervezési jogával, egészséges és megfelelő munkahelyi feltételek megkövetelésével, a munkások egészségi állapotának felülvizsgálásával, munkaszervezési és termelési újítások megvitatásával stb. A klasszikus gazdasági követelések mind több politikaival egészülnek ki: olyan demokratikus öngazgatási igényekkel, amit a politológia részleges participációnak nevez, de a legfontosabb döntéshozatali folyamatokban (beruházások, elosztási rendszer) legtöbbször mégsem a közvetlen termelő dönt, hanem a tulajdonos illetve a menedzse-

rek, a technobürokraták, a pártfunkcionáriusok. A mai munkásmozgalom a gyári kereteken túllépve bekapcsolódik a szélesebb társadalmi mozgalmakba: az alternatív munkáspolitikai változásokat követel az iskoláztatási rendszerben, feladatának érzi a környezetvédelmet, a városrendezési politikának, a szociális szolgáltatások hálózatának, a közlekedésnek az alakítását, de a nemek közötti humánusabb viszonyok kiépítését és a békéért folyó harcot is.

Szaporodnak a munkásmozgalmak társadalmi jellegű követelései, sőt az osztályharc radikális, új formái is jelentkeznek: az elégedetlen munkások egyre nyilvánvalóbb formában kezdik zavarni a munka folyamatát; elkésnek, kimaradnak a munkából, szabotázásokat, részleges sztrájkokat szerveznek, elfoglalják a gyárápületet, miután kizavarták a munkavezetőket stb.; azután már szervezett ágazati munkabeszüntetésekkel paralizálják egy egész iparág vagy közlekedési gócpont funkcióját. Emlékezzünk csak az 1968/69-es forró napokra Franciaországban, majd Olaszországban. Ezeknek az éveknek a tapasztalata megmutatta, hogy a munkások nem elégednek meg a szakszervezetek közvetítő, legtöbbször kompromisszumot kereső szerepével, hanem autonóm politikai törekvésekkel, összetettebb öngazdálkodási követelésekkel lépnek fel. Gyakran bírálják saját munkáspártjuk elbürokratizálódott vezetését, a munkáosztály rétegződéséből fakadó nem egységes fellépést, ami miatt nem lett a szervezett akcióknak nagyobb sikere. A gyárak keretein kívül a munkásmozgalom még nem találta meg azt az alternatívát, amellyel a politikai rendszer konzervatív formáját fel tudná cserélni, így a politikai követelések gyakran megragadnak a részleges, alternatív mozgalmaknál: környezetvédő, béke-, neofeminista mozgalom stb.

A mind tudatosabb, képzetesebb és az osztályharcban jártasabb munkáosztály nem elégszik meg a klasszikus szakszervezeti mozgalommal, ami egy elavult politikai rendszer mechanizmusában valamikor még beleillett, de ma már a gazdasági és politikai válságok idején elégtelennek bizonyul, hisz maga is válságba jutott. Gondolok itt elsősorban a szakszervezetek dezintegrálódására (szétforgácsolt nemzeti és nemzetközi szervezetek), a különböző politikai körök által befolyásolt vezetésére. Hatékony szakszervezeti akciók hiányában nem csoda, ha csökken a taglétszám, különösen kevés a termelő munkás, a bányász (Franciaországban talán csak minden ötödik munkás szakszervezeti tag). Nem szabad elfelednünk, hogy a technológia fejlődésével mind több ember dolgozik magán-szakképzettséggel, ugyanakkor igen sokan a szolgáltatásban végeznek nem termelő munkát.

A szakszervezeti mozgalmakat mindenkor az adott társadalmi folyamatokkal összefüggésben kell figyelemmel kísérni mind a kapitalista mind a szocialista országokban. Ha egy társadalom gazdasági illetve politikai válságban van, akkor ez nem kerüli el a szakszervezeteket sem, s azoknak mindenképpen újításokkal, radikális változtatásokkal kell fellépniük, különben eljelentéktelenednek és velük együtt a munkáosztály szerepe is degradálódhat. Úgy látszik, a sokoldalú társadalmi feltételek változásai közepette lassan bontakozik ki egy hatékonyabb szakszervezeti mozgalom:

elsősorban azért, mert nem egységes ez az osztályszervezet, és nem tud alkalmazkodni a munkásosztály strukturális összetételében, a rétegződésében végbement változásokhoz, másodsorban pedig mert igen nagyfokú a szakszervezetek vezetőségének elbürokratizálódása, ami miatt inkább arra alkalmas, hogy az uralmon levő politikai párttal egyezkedjen, mint hogy egészen új alternatívát kínáljon és elnyerje a tömegek támogatását. A szakszervezetek legtöbbször elemzik, bírálják a társadalmi konfliktusokat, de radikális kiutat nem látva, a rendszer stabilitását, a rend fenntartását, tehát a status quo-t támogatják.

A munkásmozgalom érdekében legfontosabb feladat a munkásosztály és a szakszervezetek (mint tömeges osztályszervezet) közötti teljes érdekazonosság megteremtése. A munkásosztálynak, — bármennyire is rétegződött —, egy érdekeivel azonosulni tudó tömegszervezetet kell kiépítenie, mert különben szervezetlen, hatástalan marad. Ugyanakkor a szakszervezeteknek a munkásosztállyal közös nyelvet kell kialakítaniuk, hogy érdekeit kifejezhessék, s ha kell, egészen új szervezeti elveket kell kidolgozniuk, s egyúttal fel kell számolniuk a konzervatív politikai modelleket.

Amióta létezik szervezett munkásmozgalom és munkáspárt, azóta folyik a vita, hogy — az adott időben és feltételek között — mi a kommunisták szerepe a dolgozók osztályérékének védelmében. Nem csupán a kommunista pártok programja, szervezeti formája kérdéses, hanem különböző megmozdulásai is, tehát megfelelőek vagy elavultak-e a párt közvetlen, kitűzött céljai, melyekhez a társadalmi problémák megoldása során tartja magát. A tőkés államokban a kommunista és általában a baloldali mozgalmak igen különböző értékű sikereket mutathatnak fel. Kénytelenek vagyunk megállapítani, hogy általában ezek a pártok nem veszélyeztetik a burzsoá politikai rendszer létét, habár tanúi lehetünk a kommunista mozgalmak új törekvéseinek, melyek hatékonyabb módon igyekeznek a munkásosztály érdekeit védelmezni.

A hatvanas évek végén jelentkező munkásmegmozdulások Nyugat-Európában megedzették a kommunista mozgalmat is, és úgy tűnt, hogy a hetvenes évek közepén fénykorát élő „eurokommunizmus” komolyan megintgatja a jobboldali burzsoá kormányokat. Először sikerült a fejlett nyugati tőkés államokban egy viszonylag szervezett kommunista mozgalmat elindítani — határozott programkövetelésekkel egy új, többpártrendszerű, de szocialista rendszer kiépítéséért. Az adott osztályviszonyok keretei között ezek a kommunista pártok megpróbálták maximálisan kiaknázni a lehetőségeket a társadalmi konfliktusok feloldása érdekében. 1978 után csökken az eurokommunisták népszerűsége, aminek okai a következők: a válság leküzdésére kidolgozott programok nem győzték meg a tömegeket; a klasszikus pártmozgalom modelljét követő vezetőség és az újabb módszereket követő tagság között hiányzik az összhang; a radikalizálódott közép- és alsórétegek elvesztése, mert a kommunisták nem foglalkoztak eléggé a szélesebb társadalmi-politikai — látszólag periferikus — problémákkal (környezetvédelem, nőkérdés), és nem kapcsolódtak be a gyárakban spontánul létrejött valódi osztályérdekeket kifejező munkástanácsok, öniszervezetek

szervek akciójába sem. Ugyanakkor nem hagyhatjuk figyelmen kívül a romló nemzetközi viszonyokat, a neokonzervativizmus újraéledését, és a szocialista országokban jelentkező válságokat sem (Lengyelország) a hetvenes évek végén és a nyolcvanas évek elején.

Azokban a tőkés államokban, amelyekben a szerkezeti válság ellenére erős a gazdaság regeneratív képessége, egészen új, magukat a klasszikus pártmozgalomtól elhatároló ún. alternatív mozgalmak keltek életre. A munkásmozgalom hatástalan intézményeit az alternatív mozgalmak hívei olyan, formájában kötetlen, tartalmában pedig időszerű mozgalmi követelésekkel váltják fel, amelyeknek még megvan a politikai súlyuk, de mentesek a hagyományos intézményes formáktól. Újabb és újabb antihumánus tényezőkre mutatnak rá, amelyek a fejlett technológia, a szennyezett környezet, a fogyasztói mentalitás, az elidegenedett ideológia következményei. Az elembertelenedő városi körülmények, a gyárak, az iskolák, az egyház vagy akár a modern információs rendszerek hatása elől menekülő emberek úgy érzik, megfulladnak a rajtuk kívül álló intézményektől.

A szocialista államok kommunista pártjai előtt (az egypártrendszer feltételei mellett) is az a feladat áll, hogy nagyobb mértékben azonosuljanak a munkásosztály érdekeivel, hogy valódi élcsapatként mindenkor eleget tegyenek a tömegek elvárásainak. Az egypártrendszerek a politikai monopóliumot és a centralizált államapparátust egyszemélyi vezetéssel kötik össze. Ez a tény azonban még nem zárja ki az érdekellentétek létezését, sőt a különböző társadalmi rétegek érdekeinek szembenállását sem, csupán az a kérdés, kinek az érdekeit képviseli a párt, a munkásosztály érdekei (melyek nem biztos, hogy azonosak, lehetnek ellentmondásosak is) tehát először átszűrődnek a politikai párt apparátusán, s csak azután válnak elfogadottá. A jugoszláv politikai rendszer ún. öngazgatású érdekluralizmust elismerő, párt nélküli rendszer, amely nem a kommunista párt klasszikus módszereivel szeretne a munkásosztály élcsapata lenni, hanem demokratikusabb, öngazgatási kezdeményezéseket feltételező módon. A jelenlegi helyzet azt mutatja, hogy az említett öngazgatási formák még fejletlenek ahhoz, hogy valóban kifejezzék és megoldják a legkülönbözőbb érdekek összeegyeztetését az állami intézmények és a techno-bürokrácia beavatkozása nélkül. Ki közvetít az egyéni (parciális) és a közös (általános társadalmi) érdekek összehangolása során? Vajon maga a munkásosztály, a párt avagy állami intézmények, a haladó közvélemény? Azt hiszem a szocialista országok mindegyike azt az utat keresi, amely a legmegfelelőbb módon előbb-utóbb a munkásosztálynak ad lehetőséget, hogy közvetítsen a mindennapos, konkrét szükségletek és az ún. hosszú távú, történelmi, általános érdekek között. Egyelőre ezt a szerepet főképp a kommunista szervezetek vállalták.

A kommunista mozgalom a szocialista termelési viszonyok ellentmondásos fejlődési feltételeire, sőt a gazdasági válságokat kiváltó tényezőkre való tekintettel a szocialista országokban komoly feladatok előtt áll: meg kell találnia az adott gazdasági és politikai rendszerben azokat a lehetőségeket, amelyek a legrövidebb időn belül gyors technológiai és gazdasági fejlődés-

hez vezetnek. Ebben a törekvésében a kommunista mozgalom csak akkor ér el sikert, ha képes bíráltni az elavult igazgatási és állami mechanizmust, sőt önmagát túlhaladva új mozgalmi formákra talál. Ez biztosíthatja szorosabb kapcsolatát a tömeggel, hisz közelebb kerülve a munkásosztály konkrét érdekeihez, nincs szüksége agyonpolitizált érdekeket méltányolni.

### *Irodalom*

1. Dr. Gabrić Molnár Irén: A társadalmi-politikai szervezetek és a küldött-rendszer. Forum Könyvkiadó, Újvidék, 1981.
2. Jovanov, N.: Dijagnoza samoupravljanja 1974—81. SNL, Zágráb, 1983.
3. Dr. Pašić N.: Istorijski put komune, Rad, Belgrád, 1981.
4. Dr. Pašić, N.: Interesi i politički proces. Komunist kiadása, Belgrád, 1983.
5. Dr. Pavlović, V.: Savremeno društvo i politika. Radnička štampa, Belgrád, 1984.
6. Dr. Rehák L.—dr. Gabrić Molnár I.: Politički sistem SFRJ. Közgazdasági Intézet, Szabadka, 1983.
7. Közgazdasági Szemle, a Magyar Tudományos Akadémia folyóirata, 1987. júniusi száma.
8. Savremenost, kiadja a VKSZ KB marxista központja, Újvidék, 1984/10—11, 1986/10, 1987/1—2. szám.
9. Gledišta, a Belgrádi Egyetem és a Szerb Ifjúsági Szövetség köztársasági választmánya, 1987/1—2. szám.

### *Rezime*

#### **Pokušaji ublažavanja strukturalnih kriza u socijalističkim društvenim sistemima**

Osnovna namera autora je bila delimično rasvetliti situaciju vezanu za savremenu društvenu i ekonomsku krizu u nekim zemljama sveta, a pre svega u socijalističkim zemljama. Neujednačeni tok razvoja privrednog sistema nosi sa sobom protivurečne promene u načinu života, u životnom standardu, zapošljavanju, zatim u sistemu obrazovanja, kulturi, pa i u čitavoj nadgradnji političkog sistema, a u krajnjoj liniji protivurečnosti razvoja zadiru ponekad i u sferu ideologije.

Politički karakter ovih kriza ogleda se u tome da postojeće institucije političkog sistema nisu u stanju da klasičnim, uhodanim načinom rešavaju aktuelne probleme društva. Uticaj političkih centara moći je toliko velik da na štetu zdravih tržišnih zakonitosti i principa, umesto logičnih privrednih ponašanja preovlađuju birokratizirani i administrativno usmereni principi ponašanja. Politički voluntarizam, sraslo sa nesamoupravnim načinom donošenja odluka i u našem političkom sistemu je jedan od najvećih opasnosti koji ugrožava principe zacrtanog socijalističkog razvoja.

Autor se osvrće na radničke pokrete u uslovima strukturalne krize, kada i sindikalni i komunistički pokret traži nove načine delovanja, kako bi efikas-

nije i delotvornije uticao na bolji položaj radnih ljudi i građana u određenim političkim sistemima Radnički, pa ni komunistički pokret ne može da se zadovolji zatvorenim, ili birokratiziranim delovanjem na mase, jer time će se samo udaljavati od radnih masa. Izlazak iz strukturalne krize je moguće samo u onim političkim sistemima koji su sposobni da na vreme izvrše adekvatne institucionalne promene i shodno tome uvedu savremene, racionalne i efikasne principe ponašanja svih subjekata sistema.

### *Summary*

#### *Attempts to Moderate the Structural Crisis in the Socialist Systems*

The basic intention of the author was partly to illuminate the situation connected with the contemporary social and economical crisis in certain countries, first of all in the Socialist states.

The unequal development of the economic system carries in itself contradictory changes in the way of life, standard of living, employment, educational system, culture as well as in the whole superstructure of the political system which sometimes penetrate into the ideological spheres.

The political character of these crisis are evident in the existing institutions of the political system which are unable to solve the actual problems of the society with the established, classical methods. The influence of the political centers of power are so enormous at the expense of the sound principles of the market and logical economic behaviour that bureaucratic and administrative principles are predominant. Political volunteerism, together with the lack of self managing decision making in our political system endanger the principles of the socialist development.

The author deals with the Workers' movements in certain political systems, which finding themselves in condition of structural crisis, when even the Union and the Communist movement look for better ways of acting, want to attain a more effective and beneficial influence on the position of working people and citizens. Workers' and the Communist movements could not be satisfied with a closed or bureaucratic influence on the masses because it would become the obvious way to estrange from the working masses.

A way out the structural crisis is possible only in those political systems which are capable to carry out adequate institutional changes together with the introduction of contemporary, rational and efficient principles of behaviour of all subjects in the system.

*S. J.*

Hódi Éva

## A SERDÜLŐKORÚ FIATALOK KÖZÉRZETÉNEK NÉHÁNY JELLEMZŐ SAJÁTOSSÁGA

---

A fiatalok körében megjelenő dohányzás, alkoholfogyasztás, kábítószer iránti érdeklődés vizsgálata során úgy tűnik, nem elegendő, ha pusztán a káros jelenségek növekvő tendenciáját regisztráljuk, és más tényezőkkel való összefüggéseire világítunk rá, de legalább ekkora figyelmet érdemel annak a kérdésnek a tanulmányozása is, hogy az adott korosztály fiataljai *milyen közérzettel* teszik mindezt. A dohányzás, az alkoholfogyasztás és más, hasonlóan káros megnyilvánulások a fiatalok részéről azokon az egészségügyi, pedagógiai, társadalmi problémákon túlmenően, amelyeket már önmagukban (és perspektivikusan is) hordoznak, további kérdéseket is felvetnek. Többek között e magatartásformák mögött megbúvó — talán éppen e viselkedésformákra ösztönző — *lelki-közérzeti tényezők* számbavételének szükségességét.

A serdülőkor — azaz a gyermekkor és a felnőttkor közötti életszakasz — a század első évtizedei óta kiemelten fontos területe a személyiség kialakulásával és fejlődésével foglalkozó kutatásoknak. Eduard Spranger *Az ifjúkor lélektana* és Charlotte Bühler *Az ifjúkor lelki élete* c. nevezetes könyvei óta eltelt több mint fél évszázad alatt a legkülönbözőbb szerzők a legkülönbözőbb megvilágításban igyekeztek megragadni e sajátos életszakasz legjellemzőbb vonatkozásait. Munkásságuk nyomán fény derült a serdülőkor számos sajátosságára, biológiai, szociológiai, fejlődéslélektani vonatkozásban egyaránt. Mégis, általánosan tapasztalható jelenség, hogy a serdülőkor megannyi szimptomájával szülők-nevelők egyaránt értetlenül állnak szemben. Igaz ugyan, hogy pl. a pszichoanalitikus és más elméletek ragyogó értelmezését adták a serdülőkorban bekövetkező biológiai-nemi változásoknak, ám a serdülőkor biológiai vonatkozásaival foglalkozó egyetlen elmélet sem segít hozzá senkit sem annak a minden szülő-nevelő számára nagy gondot okozó kérdésnek az eldöntéséhez, hogy miként viszonyuljon serdülőkorú gyermeke ébredező szexualitásához. Még hozzá nem is elvont szinten, mert erre még lenne éppen recept: megértés, tapintat stb. — hanem nagyon is konkrét vonatkozásokban. Jóérzésű szülő mikortól adhatja beleegyező támogatását iskoláskorú gyermeke barátai-

barátnői társaságában eltöltendő Tisza-parti táborozásához, éjszakába-hajnalba nyúló születésnap-szilveszteri házibulijaihoz, vagy — ami még ennél is nagyobb kérdés — mikortól engedheti el gyermekét a „barátnőjével” vagy a „fiújával” kettesben tengeri nyaralásra, külföldi utazásra. Ezen a nagyon is kényes területen tulajdonképpen nem alakult ki olyan társadalmilag elfogadott megegyezés, amihez igazodva szülők és serdülők egyaránt elkerülhetnék mind a környezet megbotránkozását, mind a túlzott prűdéria címkéjét. Ez a helyzet egyébként nagymértékben „hozzászcigít” az ún. serdülőkori problémák egyik legtöbb feszültséggel járó és leglátványosabb formában megnyilvánuló csoportjának állandósításához.

De nem jobb a helyzet a serdülőkori más vonatkozásaival sem. A fiatalok érzelmi-hangulati változásai, tanulmányi visszaesései, megváltozott magatartása, szertelen vagy túlzottan visszahúzódozó viselkedése egyaránt zavarba hozza a környezetet. Hogyan lehet eldönteni, hogy természetes fejlődési folyamatról van-e szó, vagy pedig valamilyen kóros folyamat van kialakulóban? Van-e valamilyen mérce, recept, aminek alapján szülők-nevelők megállapíthatják, meddig tekinthető normálisnak a serdülőkori fiatal viselkedésének egy-egy újszerű megnyilvánulása, és mikortól ad aggodalomra okot? Ezekben a kérdésekben is mindenki csak saját megítélésére hagyatkozhat.

„A tudományos kutatások és megfigyelések egyre inkább azt a tényt támasztják alá, hogy nem csupán az öröklődéstől, hanem nagymértékben a környezeti feltételektől, elsősorban a szülőkhöz fűződő kapcsolatoktól is függ, hogy egy gyermek egészségesen fejlődik-e, vagy különféle zavarok akasztják meg a fejlődését. E tény felismerésével együtt egyre nagyobb jelentőségűvé válik a neurozis megelőzésének problémája” — írja dr. Nemes Livia *A neurotikus személyiségfejlődés kezdetei* c. tanulmányában, és utal Ferenczi Sándorra, aki már a század elején felismerte a gyermek szerepét a későbbi betegségek kialakulásában.<sup>1</sup> Ennek ellenére azonban az az igazság — folytatja a szerző —, hogy „bár a normális fejlődés fázisairól és a kórossá torzulás lehetőségeiről lényegesen többet tudunk ma, mint akár a század elején, ... mégis, a pszichológia tudománya távol áll attól, hogy előre jelezni tudja, hogy a lehetőségek számtalan variánsa közül a fejlődő egyén melyik utat fogja elkerülhetetlenül választani”.<sup>2</sup> A helyzet tehát még bonyolultabb, mint amilyennek első pillanatra látszik. Nemcsak a szülők tanácstalanok adott esetben a serdülőkori változások láttán, de a tudomány sincs birtokában olyan csalahatatlan biztonságú szakmai fogásoknak, melyek segítségével már a serdülőkori egytől-egyig kimutatható lenne, hogy a fiatal életének alakulása a jövőben normális vagy kóros fordulatot vesz.

Mindez — valljuk be — nem éppen megnyugtató. Egyfelől a tudományos kutatások ráirányították a közvélemény figyelmét a serdülőkori jelentkező biológiai, érzelmi-hangulati, viselkedésszerű változások tudatosítására, valamint a személyiségfejlődés egészében játszott fontosságának felismerésére, másfelől viszont jelenleg gyakran még azzal is számolnunk kell, hogy nehezen húzható határ az aggasztó tünet és a természetes, az

eletkorral járó fejlődési folyamat között. Kérdéses ugyan, hogy egyáltalán szükségyszerű, magától értetődő-e az, hogy a serdülőkori konfliktusokkal terhes. A primitív népek életformájával foglalkozó kultúrantropológiai kutatások (pl. Margaret Mead polinéziai kutatásai) nem erősítik meg ezt a hipotézist, sőt, arra mutatnak rá, hogy más kultúrákban közel sincs olyan problematikus lefolyása a serdülőkornak, mint ami jelenlegi viszonyaink között már-már törvényszerűnek tűnik. Ez mégiscsak arra enged következtetni, hogy a serdülőkori konfliktusos megnyilvánulásainak hátterében inkább társadalmi tényezők, mintsem biológiai-hormonális változások játszzák a meghatározó szerepet.

„A serdülőkori az énazonosság kialakulásának döntő, az énképnek pedig válságos időszaka. ... Az énkép válsága és a küzdelem az énazonosságért történésekben valósul meg. Csendben vagy zajjal drámai konfliktus zajlik. Szintér a szociális környezet: a család, a csoport, az iskola, a társadalom” — definiálja a kultúránkra jellemző serdülőkori lényegét Vikár György *Az ifjúkor válságai* c. könyvében.<sup>3</sup> A serdülő tehát jelenlegi kultúránkban a család, az iskola, a kortárs csoportok és önmaga bonyolult viszonyítási rendszerében találja magát, és próbál több-kevesebb sikerrel egyensúlyi helyzetet találni a maga számára. Nem könnyű feladat ez, annál is inkább nem, mert ezek a viszonyítási csoportok gyakran éppen ellentétes elvárásokat, egymásnak ellentmondó követelményeket állítanak elé. Nem ritka eset az, hogy a szülői ház, a családi kör értékrendszere nem egyezik meg az iskolai követelményekkel, és ezek együttesen és külön-külön sem hozhatók összhangba a kortárs csoportok értékítéleteivel. Minden pedagógus számára ismeretes szituáció, hogy a szülők egybehangzó véleménye szerint „kivételes tehetséggel”, „rendkívüli intelligenciával”, már-már „zenialitással” megáldott fiatal az iskolában alig képes elfogadható eredményt produkálni, osztálytársai körében pedig egyszerűen „hülyének” minősül. Ilyen körülmények között nehezen várható, hogy a serdülőkori fiatal (akinek számára helyzeténél fogva szinte egyforma súllyal esik latba a szülők, az iskola és kortársi csoportok véleménye) lelki egyensúlyának megrendülése nélkül képes legyen önmagáról hiteles képet formálni.

A szélsőséges példaktól eltekintve is állíthatjuk, hogy az esetek túlnyomó többségében a serdülőt az iskola, az osztálytársak és a szülői ház részéről bonyolult, sokféle és gyakran egymásnak ellentmondó, egymást kizáró hatások érik. Fokozza a nehézségeket, ha a családi légkör sem igazán megbízható. Vikár György *Serdülőkori: fejlődés vagy válság* c. tanulmányában ezzel kapcsolatosan a következő lényeges jelenségre mutat rá: „Megfigyelésem szerint a serdülőkori problémái különösen kiéleződnek ott, ahol a szülőknek kevés a kapcsolata a külső társadalommal, baráti körük, társaságuk nincs, érdeklődésük beszűkült, és csak az otthonra irányul. ... A pszichológiai rendelkezés szerinti serdülők többsége két szélsőséges családtípusból kerül ki: a szétesett és az izolált családból.”<sup>4</sup>

A fenti gondolat két szempontból is elmélyült figyelmet érdemel. Részen azért, mert ha a kedvezőtlen családi légkörre gondolunk, akkor azonnal a válások, a különélések, általában véve a felbomló családok jutnak

eszünkbe, valamint a családon belüli alkoholizmus, bűnözés, erkölcsi ziláltság és így tovább, de vajmi ritkán fordul meg fejünkben az a gondolat, hogy a túlzottan bezárkózó, másoktól elkülönülő, a társas kapcsolatokat még baráti, ismerősi szinten is kerülő, „belterjes” családok legalább olyan problémák állandósult forrásai lehetnek a serdülők számára, mint a másik véglet. Másfelől viszont az idézett gondolat nyomán az is eszünkbe juthat, hogy elsősorban a szakrendeléseken megjelenő, tehát nagy bizonyossággal már valamilyen aggasztó tünetet produkáló fiatalok lelki beállítódásáról, pszichés problémáiról, családi háttéréről, közérzeti sajátosságairól van tudomásunk, de a serdülőkorú fiatalok egészének életérzésével, beállítódásával, családhoz, iskolához való viszonyával, testi-lelki problémáival, és általában véve a közérzetével ennél lényegesen kevesebbet foglalkozunk. Pedig könnyen megeshet, hogy erre is nagyobb gondot kéne fordítani. Mindenesetre a fiatalok körében tapasztalható megnövekedett érdeklődés a dohányzás, az alkoholfogyasztás (esetenként egyes kábítószerfélések) iránt arra enged következtetni, hogy a serdülőkorú fiatalok magatartásának és életérzésének vannak olyan figyelmeztető vonatkozásai, amelyek mellett nem tanácsos szó nélkül elmennünk.

Jelen vizsgálatunkban éppen ezekre a jellemzőkre kívánunk rámutatni. Felmérésünkben egy község területén élő, az adott időpontban az általános és középiskola életkoruknak megfelelő osztályaiba járó összes fiatal részt vett. Mint ahogy e vizsgálati anyagot felölelő tanulmánysorozatunk más részeinél is, ez alkalommal is arra törekedtünk, hogy kapott eredményeink hitelesen reprezentálják egy meghatározott területen élő, azonos életkorba tartozó fiatalok életérzésének jellemző sajátosságait.<sup>5</sup> Ennek érdekében szándékosan elkerültük a vizsgálati anyag bármely szempontból történő szelekcióját (anyagunkban előfordulhatnak olyan fiatalok is, akik problémáik miatt esetleg már igénybe vettek valamilyen szakorvosi, pszichológiai segítséget, mint ahogy jelen vannak azok a fiatalok is, akik soha meg nem fordultak a rendelők körül), és nem alkalmaztuk a mintavétel igen elterjedt módszerét sem — a mintavétel elkerülhetetlen önkényessége miatt. Kapott eredményeink így — melyek bizonyára lényegesen különböznek a nagyvárosok, az ipari, turisztikai központok fiataljainak közérzetét tükröző mutatóktól, százalékos értékektől — megbízható tájékoztatást tudnak nyújtani egy meghatározott területen (községben) élő, az általános iskola utolsó, a középiskola első két osztályába járó összes fiatal életérzéséről, közérzetéről.

### *A fiatalok családi környezetének főbb jellemzői*

Mivel, mint számos kutatás igazolja, a családi környezet stabil vagy bizonytalan volta nagy mértékben befolyásolja a serdülőkori magatartást, súlyosbítja vagy tompítja a serdülőkori problémákat, s nemegyszer maga is forrásává válik a különböző lelki-közérzeti konfliktusoknak, vizsgálatunk kiinduló pontjaként szükségesnek látszik körvonalazni, hogy milyen családi

háttér veszi körül a fiatalokat. A vizsgálatba bevont személyek válaszhai részben arra vonatkoztak, hogy megítélésük szerint szüleik nagyon jó házasságban élnek-e, s ebben az esetben a fiatalok megítélésére hagyatkozva úgy tekintettük, hogy a családi háttér nem rejt magában a serdülőre nézve komolyabb problémákat. Az ellenkező tendenciát — azaz a ziláltabb, bizonytalanabb tehát az egyértelműen megnyugtató, szilárd háttérrel nyújtani nem tudó családi miliőt olyan esetekben feltételeztünk, ha a fiatalok válaszaiból következtetni lehetett a szülők házasságának konfliktusos voltára (a szülők gyakran veszekszenek, az apa gorombán bánik a család többi tagjával), vagy esetenként a házassági konfliktusok váláshoz is vezettek. A fiatal szempontjából bizonytalan családi háttérnek tekinthettük azokat az eseteket is, amelyekben a szülők külföldön dolgoztak vagy dolgoznak jelenleg is vendégmunkásként, hiszen a mindennapi tapasztalat azt mutatja, hogy ezekben a családokban ritkán fordul elő, hogy a gyermekek már a serdülőkornál jóval korábban is ne mutatnának valamilyen határozott pszichés tünetet. S itt kell számba vennünk azt a körülményt is, hogy ha a családban az édesanya gyakran „ideges”, az feltételezhetően valamilyen rejtett konfliktus tünete megnyilvánulása, és ennél fogva valószínűleg gyengíti a családi környezet kiegyensúlyozott, harmonikus légkörét. A fenti szempontokat figyelembe véve vizsgált személyeink családi háttéréről a következő kép bontakozott ki:

Fiataljaink nagy része meg van győződve arról, hogy szülei nagyon jó házasságban élnek. Kérdésünkben hangsúlyoztuk a *nagyon jó* nyomatékos fordulatot annak érdekében, hogy kizárólag csak azok a személyek adjanak igenlő választ, akik egyértelműen és maradéktalanul jónak látják szüleik házassági kapcsolatát. A vizsgált fiatalok 78,83%-a tekinti szülei házasságát kifejezetten jónak, s a fiúk és a lányok válaszhai között semmilyen érdemi különbséget nem találunk. (78,4%-ban állították ezt a fiúk, 79,27%-ban a lányok). Érdekes kísérlet lenne, ha ugyanezt a kérdést a szülőknek is feltehetnénk, bár erősen kérdéses, hogy ők is ennyire pozitívan ítélnék meg kapcsolatukat. A gyerekek szempontjából azonban úgy tűnik, hogy a szülők egymáshoz való viszonya a vizsgált esetek közel 80%-ban megnyugtatónak tekinthető. Ezek után lássuk, hogyan alakul a kevésbé kiegyensúlyozott, belső feszültségekkel, problémákkal küzdő családok arányának alakulása.

A felmérésben részt vett 666 fiatal 11,26%-ának van tudomása arról, hogy *szülei között gyakran fordul elő veszekedés*. Érdekes, hogy a fiúk és a lányok ebben az esetben is kevés kivételtől eltekintve hasonló számú igenlő választ adtak (a fiúk 10,95%-a, a lányoknak pedig 11,59 %-a számolt be arról, hogy a családban a szülők közt nem ritka a veszekedés). Ennél többször fordul elő, hogy az apa gorombáskodik a család többi tagjával. „*Apám néha gorombán bánik velünk*” — panaszolja a vizsgált személyek 19,21%-a, ami azt jelenti, hogy majdnem minden ötödik vizsgált személynek gorombáskodó apja van. A lányok mintegy 5%-kal többen állítják ezt mint a fiúk. Az 5%-os különbség nem túl nagy ahhoz, hogy messzemenő következtetésekbe bocsátkozzunk arról, hogy esetleg a lányok

érzékenyebben reagálnak az erőteljesebb atyai megnyilvánulásokra mint a fiúk, vagy a lányos apák esetleges gorombább természetére célozgatunk, de ahhoz azonban mégis eléggé nagy, hogy regisztráljuk ezt az eltérést, ami érdekes módon a családi miliót meghatározó szempontjaink közül ebben az esetben kifejezésre jutott. A felmérésünkben részt vett serdülőkorú fiatalok 7,96%-ának a *szülei elváltak* (a fiúk 8,28%-ának, a lányok 7,62%-nak), és 8,86%-ának a szülei *külföldön dolgoztak vendégmunkásként*.

Ha az eddig szemügyre vett mutatókat összegezzük, azt kell megállapítanunk, hogy a fiatalok válaszai között nem tapasztalhattunk átfedéseket, azaz a családi háttér megbízhatóságát elbizonytalanító tényezők mértéke (veszekedés: 11,26%, válások: 7,96%, vendégmunkás 8,86%, goromba apa: 19,21%) az eddigiek során nem tette kérdésessé a fiatalok mintegy 78%-ának állítását a szülők nagyon jó házasságára vonatkozóan. Egészen más a helyzet azonban, ha arra vagyunk kíváncsiak, hogy az édesanya részéről tapasztalható idegesség a fiatalok szemében hogyan viszonyul az általuk nagyon jónak tartott házassághoz. Erre a kérdésre vonatkozóan meghökkentően magas értékeket kaptunk. Vizsgált személyeink mintegy 46,7%-a, tehát közel a fele úgy érzi, hogy *édesanyja „ideges természetű”*. Az „ideges természet” a pszichológia szakterminusával élve neurotikus tüneteket, neurotikus problémákat jelez. Noha tudjuk, hogy korunkban fertőző betegsékként terjed a neurózis, mégis meglepő, hogy a serdülőkorú fiatalok közül majdnem a felének az édesanyja (akik egyébként életkorukat tekintve egyáltalán nem tartoznak az idősebb korosztályokba) neurotikus problémákkal küszködik. Úgy látszik azonban, hogy a fiatalok szemében az édesanya részéről megnyilvánuló „idegesség” nem befolyásolja a szülők nagyon jó házasságáról alkotott képet. Hiszen a fiatalok közel negyedrésze úgy ítéli meg a helyzetet, hogy annak ellenére (illetve azzal együtt), hogy az anyja „ideges természetű”, a szülők házassága kifejezetten jó. Fiúk és lányok válaszai bizonyos különbségeket — mintegy 6%-os eltérést — itt is kifejeztek. A következtetés azonban (a lányos anyák neurotikusabb természetére, a lányok a fiúknál fokozottabb érzékenységre, esetleg jobb megítélőképességre, problémalátására) talán ebben az esetben is kissé elhamarkodott lenne. Azért is érezhetjük így, mert részletesebben, évenkénti lebontásban tanulmányozva a kérdést, világossá válik, hogy egyetlen korosztálytól eltekintve (s ez véletlen is lehet) fiúk és lányok az adott kérdésre vonatkozó válaszai hasonló értékeket tükröznek.

A fenti mutatókat összegezve, a felmérésben részt vett fiatalok családi háttere, szüleinek házassága az esetek túlnyomó többségében eléggé szilárdnak mondható. A válások és a nyilvánvaló házassági konfliktusok előfordulásának mértéke a fiatalok állítása szerint átlagosan a házasságok mintegy tizedrészére jellemző. Kivételt képez az apa durva, goromba magaviselete, mely majdnem minden ötödik általunk elemzett szülői kapcsolatban előfordult, valamint az anyja „ideges”, neurotikus természete, ami viszont kis híján majdnem minden második családra jellemző volt. Noha ez utóbbi sajátosságot a fiatalok nem érzékelték különösebb probléma okozójaként,

érzésünk szerint azonban ennek jóval nagyobb szerepe lehet a házasság légkörének — és e légkörben felnövekvő gyerekek fejlődésének — meghatározásában, mint amilyenre először gondolnánk. Mivel könnyen belátható, hogy az a szülő (jelen esetben anya), aki maga is különböző lelki problémákkal küszködik, s ennek megfelelően pszichés beállítódása eléggé labilis, aligha tud kiegyensúlyozott támasz lenni gyermeke számára a serdülőkor megannyi problémája közepette. Az „ideges természetű” megfogalmazást a vizsgált személyek a legáltalánosabb, legköznapibb értelemben fogták fel, s természetesen ennek megfelelően közel se minden esetre jellemző, hogy az „idegesség” masszív neurózist takarna. Az azonban nagyon komoly figyelmeztető jel számunkra, hogy a fiatalok megítélése szerint majdnem minden második családban az édesanya viselkedése kisebb-nagyobb mértékben neurózisra utaló tüneteket mutat.

Vajon hogyan érzik magukat a serdülőkorú fiatalok a szülői házban? Ragadjuk meg csak a legszélsőségesebb példát! Akadnak-e közöttük olyanok, akik tűrhetetlennek érzik a családban a helyzetüket? A kérdés már csak azért is jelentős, mert bizonyára ezek közül a fiatalok közül kerülnek ki azok, akik a lehető leghamarabb igyekeznek megszabadulni a család kötelékéből, s néha ez a késztetés olyan nagy méretű, hogy meg gondolatlan lépésekre is ösztönözheti őket.

Otthon a családban a fiatalok 4,95%-a érzi kiteszítottnak magát. Első táblázatunk eredményei erre vonatkozó értékeinket életkorok és nemek szerinti bontásban tüntetik fel.

# 1. táblázat

Otthon a családban kiteszítottnak érzi magát

| életkor      | kiteszítottnak érzi magát |           | nem érzi kiteszítottnak |           |
|--------------|---------------------------|-----------|-------------------------|-----------|
|              | fiú<br>%                  | lány<br>% | fiú<br>%                | lány<br>% |
| (13) 14 éves | 4,69                      | 4,5       | 95,31                   | 95,5      |
| 14 éves      | 2,27                      | 5,26      | 97,73                   | 94,74     |
| 16 éves      | 2,6                       | 5,68      | 97,4                    | 94,32     |
| 17 (18) éves | 8,89                      | 11,76     | 91,11                   | 88,24     |
| összesen     | 4,14                      | 5,79      | 95,86                   | 94,21     |

(fiú N: 338, lány N: 328, vizsgált személy N: 666)

Táblázatunk alapján megállapítható, hogy a fiúk és a lányok között néhány százalékos különbség van abból a szempontból, hogy a lányok közül többnek olyan az alapélménye, hogy a családban elfoglalt helye számára végtelenül sérelmes. Az életkor szerinti alakulást figyelembe véve az tűnik szembe, hogy 17 (18) éves korra érezhetően felerősödik ez az alap-érzés fiúknál és lányoknál egyaránt. Azokban a családokban, amelyekben a fiatalok kiteszítottnak érzik magukat, a család és a gyermek összetar-

tozása merőben formális, és valószínű, hogy csak a szükségszerűség, a kiválás ideiglenes kivitelezhetetlensége (pl. az anyagi függőség) tartja otthon az előnytelen érzelmi státust elfoglaló gyereket. Mindezzel együtt azonban eredményeink alapján az a benyomásunk, hogy a család a tizenéves fiatalok túlnyomó többsége számára nem teremt ilyen szélsőséges helyzetet, bár erősen feltűnő, hogy ugrásszerűen megemelkedik a 17 éves fiatalok ilyen jellegű alapélménye a fiatalabb korosztályokhoz viszonyítva.

### *A fiatalok és az iskola*

A szülői ház mellett a serdülő életének második alapvetően fontos színtere az iskola, mely számos konfliktushelyzet forrása lehet. Mivel jelen tanulmányunkban a fiatalok közérzetével, valamint bizonyos környezeti tényezőknek a fiatalok közérzetére gyakorolt hatásával kívánunk foglalkozni, ez alkalommal eltekintünk attól, hogy a serdülő és az iskola viszonyát a tanulmányi eredmények függvényében értékeljük. Noha közérzeti szempontból az sem egészen mindegy, hogy valaki szintiszta kitűnő tanulóként, vagy éppen bukdácsoló diákként vesz részt egy osztályközösség munkájában, de a tanulmányi eredmény a pszichés tényezőkön kívül értelmi képességeket és más tulajdonságokat (szorgalom, kitartás stb.) is tükröz. Munkánkban a fiatalok és az iskola konfliktusos voltát egyfelől az iskolai büntetések, megrovások előfordulásának gyakoriságával, másfelől viszont az osztálytársak részéről „elszenvedett” sérelmekkel próbáltuk jellemezni.

Eredményeink azt tükrözik, hogy a tanulók 17,27%-a igazolatlan távolléte vagy más iskolai vétség miatt az iskolaév során megrovásban részesült. Az átlagértéknél többet mond azonban, ha nemek szerinti tagolásban vesszük szemügyre az eredményt. Kiderül ugyanis, hogy míg a fiúknak 26,92%-a, tehát több mint negyedrésze, addig a lányoknak mindössze 7,32%-a került összeütközésbe az iskolai normatívákkal. A fiúk tehát a lányoknál sokkal kevésbé tűrik az iskola rendjét, jóval többször kerülnek olyan helyzetbe, amely megrovást von maga után. Az iskola „házirendje” a fiúk számára jóval több konfliktus forrása mint a lányok számára.

Az iskola azonban nemcsak az általa megtestesített társadalmi követelményeket közvetíti a fiatalok felé, de nem kevésbé lényeges abból a szempontból sem, hogy az iskolában kialakuló kortársi, osztálytársi csoportok egy sajátos normarendszert testesítenek meg; mégpedig egy olyan normarendszert, amelynek kritériumai nem szoktak egybeesni az iskola mint intézmény elvárásaival. Lehet valaki például egyszemélyben osztálytársai körében „menő fej”, tanárai szemében „lusta, felelőtlen diák”, szülei előtt pedig „elvetemült csavargó (hazudozó, naplopó stb.)”.

Jelen munkánkban a serdülőkorú fiatalok és az osztálytársi csoportok viszonylatában azokat a motívumokat emelnénk ki, amelyek kedvezőtlenül befolyásolják az adott fiatal meghatározott csoporton belüli helyzetét. En-

nek megfelelően megvizsgáltuk, hány személy panaszkodik arra, hogy osztálytársai kötekednek vele, majd arra az esetre fordítottunk figyelmet, ha a serdülő kétségbeejtőnek érzi osztálytársai körében elfoglalt helyzetét.

Ezek szerint a diákoknak körülbelül negyedrésze érzi úgy, hogy *társai rendszerint csipkelődnek, kötekednek vele*, és a nemek szerinti megoszlás is ugyanezt a százalékos értéket fejezi ki (a fiúk esetében 25,74%, a lányoknál 25,00%). Az osztályközösségen belül fiúk—lányok teljesen meg egyező arányban vannak tehát kiteve az osztálytársak részéről feléjük irányuló bosszantásoknak. Ennél a rendszeres kötekedésnél, ami alighanem arra „megy ki”, hogy szándékosan ugrassák, bosszantsák a kiszemelt áldozatokat, jóval súlyosabb helyzetet árul el, ha a fiatal arra panaszkodik, hogy *diáktársai körében kitaszítottnak érzi magát*. 2. táblázatunk adatai erre vonatkozó értékeinket tükrözik.

2. táblázat:

*A diáktársak körében kitaszítottnak érzi magát*

| életkor      | kitaszítottnak érzi magát |           | nem érzi kitaszítottnak |           |
|--------------|---------------------------|-----------|-------------------------|-----------|
|              | fiú<br>%                  | lány<br>% | fiú<br>%                | lány<br>% |
| (13) 14 éves | 6,25                      | 8,11      | 93,75                   | 91,89     |
| 15 éves      | 9,09                      | 4,21      | 90,91                   | 95,79     |
| 16 éves      | 2,59                      | 5,68      | 97,41                   | 94,32     |
| 17 (18) éves | 11,11                     | 20,59     | 88,89                   | 79,41     |
| összesen     | 6,8                       | 7,62      | 93,2                    | 92,38     |

(fiú N: 338, lány N: 328, vizsgált személy N: 666)

Táblázatunk alapján a diákok 7,21%-a érzi kitaszított helyzetben levőnek magát a tanulói közösségben. A nemek szerinti megoszlás az egyes korosztályok között egyenetlen képet mutat. Általában, mintha a lányok körében lenne kissé erőteljesebb ez az érzés, és az általunk vizsgált legidősebb korosztályban, a 17(18) évesek körében a korábbi évfolyamokhoz viszonyítva felerősödik. Hogy vajon mi a magyarázata annak, hogy a 17 (18) éves fiatalok jóval magasabb százalékban adnak hangot a diáktársak körében tapasztalt kitaszítottság érzésének, mint más korosztályokba tartozó fiatalok, erre egykönnyen nem lehet magyarázattal szolgálni. A vizsgált tanulói közösségek ugyanis nem újonnan kialakult formációk, hanem hosszú évek óta — jelentős részük az általános iskola első osztályától kezdve — fennállnak, és feltételezhetően már korábban kialakulhattak a közösségen belüli értéknormák. Nem gondolhatunk tehát arra, hogy egy új csoporton belül nehezebben találják meg a helyüket a 17 év körüli személyek mint a fiatalabbak, legfeljebb azt feltételezhetjük, hogy ebben az életkorban hajlamosabbak csoporton belüli helyzetük szigorúbb újraértékelésére mint korábban. Ugyanez a jelenség észlelhető, ha a családon

belüli kitaszítottság érzésének mértékét tanulmányozzuk. A 17 év körüli fiatalok — a náluk egy-két évvel fiatalabb diákokhoz viszonyítva — ebből a szempontból is előnytelenebb helyzetűnek érzik magukat.

A felmérésünkben részt vett fiatalok családi és iskolai környezetének és e környezetben elfoglalt helyének néhány jellemző sajátossága alapján felmerülhet a kérdés, hogy vajon a családi házban vagy pedig az iskolai környezetben problematikusabb-e a serdülő fiatal helyzete. Kiugró különbséget nem találtunk a családi és iskolai környezetben érzett legkedvezőtlenebb helyzetet illetően, bár az iskolában, a kortársi közösségekben érzett kitaszítottság érzése mintegy 2%-kal meghaladta a családi közösségben észlelt kitaszítottság mértékét. Az iskola mint intézmény támasztotta normákkal azonban ennél jóval magasabb százalékban összeütközésbe kerülnek a fiatalok — közülük is elsősorban a fiúk. A 17 év körüli korosztály a családban, az iskolában, a kortársi közösségekben egyaránt kedvezőtlenebbül ítéli meg a helyzetét mint a fiatalabbak, s ez a sajátosság mindenképpen figyelmet érdemel. Éppúgy mint az a jelenség, hogy noha vizsgált személyek családi háttere külső szempontok alapján általában jónak, megbízhatónak ítéelhető, a családon belül az „ideges természetű” édesanyák ijesztően magas száma semmiképpen sem megnyugtató.

### *Közérzeti sajátosságok: a „meg nem értettség”*

A külső jegyeiben eléggé biztonságosnak, állandónak látszó családi háttér következtében a serdülőknek szerencsére csak csekély százaléka érzi végképp kétségbeesjtőnek és reménytelennek a helyzetét a szülői házban. Ami azonban közel sem jelenti azt, hogy ne lennének konfliktusok a család és a serdülő között. Éppen ellenkezőleg. Mint ahogy a serdülőkor sajátosságait számba véve szakkönyvek is megemlítik, ebben az életkorban a fiatalok arra törekcszenek, hogy lazítsanak a szorosabb családi kapcsolatokon, a szülők túlzott gyámkodásán, és fokozódó önállóságérzésük következtében igyekszenek bizonyos kérdéseket egymaguk megoldani. A családi élet terén jelentkező nehézségekhez hasonló konfliktusok adódnak az iskolai élet vonatkozásában is. A kisiskolások iskolához és tanítóhoz való általában pozitív viszonyát igen gyakran kritikus beállítódás, elégedetlenség válthatja. Igen általános a fiatalok részéről az a panasz, hogy a szülők és a tanárok ja fel. Felmérésünk eredményei is azt tanúsítják, hogy ebben az életkorban értetlenül fogadják problémáikat, és megértés helyett gyakran indokolatlanul büntetnek.

3. táblázatunk mutatói a fentiekkel kapcsolatosan feltárják, hogy a serdülők több, mint 70%-a úgy érzi, hogy környezete nem érti meg.

3. táblázatunk eredményei arról tanúskodnak, hogy a 14—17 éves fiúk és lányok kis híján háromnegyed részének (71,77%-ának) az a véleménye, hogy problémáit, viselkedését szülei és tanárai az esetek túlnyomó részében nem értik meg. Nemcsak a nemek között nem találunk számbavehető különbséget ebből a szempontból, de az általános iskolába járó fiatalok

## 3. táblázat

Tanárai és szülei nem értik meg

| életkor      | nem értik meg |           | megértik |           |
|--------------|---------------|-----------|----------|-----------|
|              | fiú<br>%      | lány<br>% | fiú<br>% | lány<br>% |
| (13) 14 éves | 72,66         | 70,27     | 27,34    | 29,73     |
| 15 éves      | 71,59         | 65,66     | 28,41    | 34,34     |
| 16 éves      | 74,03         | 72,73     | 25,97    | 27,27     |
| 17 (18) éves | 66,67         | 82,35     | 33,33    | 17,65     |
| összesen     | 71,89         | 71,65     | 28,11    | 28,35     |

(fiú N: 338, lány N: 328, vizsgált személy N: 666)

és a középiskolás diákok is hasonló mértékben vallják ezt. A *meg nem értettség* az adott korosztályba tartozó fiatalok túlnyomó többségének egyik alapélményeként jelentkezik vizsgálati anyagunkban. A fiatalok egyötöd részének viszont az a meggyőződése, hogy környezete, azon túlmenően, hogy problémáit nem érti meg, igen gyakran büntetéseket ró ki rá. 4. táblázatunk erre vonatkozó felmérési eredményeinket tükrözi.

## 4. táblázat

Úgy érzi, hogy gyakran minden ok nélkül büntetik

| életkor      | „ok nélkül<br>büntetik” |           | „nem büntetik<br>ok nélkül” |           |
|--------------|-------------------------|-----------|-----------------------------|-----------|
|              | fiú<br>%                | lány<br>% | fiú<br>%                    | lány<br>% |
| (13) 14 éves | 22,66                   | 16,22     | 77,34                       | 83,78     |
| 15 éves      | 28,41                   | 20        | 71,59                       | 80        |
| 16 éves      | 22,08                   | 22,73     | 77,92                       | 77,27     |
| 17 (18) éves | 24,44                   | 20,59     | 75,56                       | 79,41     |
| összesen     | 24,26                   | 18,93     | 75,74                       | 81,07     |

(fiú N: 338, lány N: 328, vizsgált személy N: 666)

Átlagosan a fiatalok 21,92%-a érzi úgy, hogy gyakran kap meg nem érdemelt büntetéseket. A fiúk néhány százalékkal többen panaszkodnak erre mint a lányok. Ez a pár százalékos különbség fiúk és lányok között tulajdonképpen előre várható volt, hiszen a lányok általában is kevesebb büntetést kapnak mint a fiúk. (Büntetések alatt nemcsak az iskolai megrovásokra gondoltunk, hanem a szülöktől kapott büntetésekre is.) Az „ok nélkül” elszenvedett büntetések — függetlenül attól, hogy ténylegesen ok nélkül következtek-e be, vagy csak a fiatal értékeli így — a fiatalok és a környezet közötti manifesztálódott konfliktusokra utalnak. Úgy is fogal-

mazhatnánk, hogy a serdülő és a családi-iskolai környezet közti diszharmónia egyik fokozatát jelöli: amolyan közbülső fázist azon a skálán, amely a meg nem értéstől a családi és iskolai közegben érzett teljes kitaszítottságig vezet.

### *Érzékenység, sértődékenység, énbizonytalanság*

Mivel munkánkban a serdülőkorú fiatalok közérzetét szándékozunk vizsgálni (és nem akarunk „igazságot tenni” felnőttek és fiatalok között), ebből a szempontból nincs különösebb fontossága annak a kérdésnek: vajon a serdülők okkal vagy ok nélkül érzik úgy, hogy környezetük indokolatlanul ró ki rájuk büntetéseket. Közérzeti szempontból az a lényeges, hogy a fiatalok ötödrésze környezete fegyelmező eljárásait indokolatlannak érzi. Márpedig — és erre úgyszintén vizsgálati eredményeink mutatnak rá — ebben az életkorban igen érzékenyen reagálnak a fiatalok az őket ért bírálatokra. *Nagyon sért, ha valaki bírál vagy korhol* — hangoztatja a vizsgált személyek több, mint 40%-a. Erre vonatkozó értékeinket nemek és életkorok szerinti megoszlásban az 5. táblázat adatai tüntetik fel.

5. táblázat

*Nagyon sérti, ha bírálják vagy korholják*

| életkor      | nagyon sérti |           | nem sérti |           |
|--------------|--------------|-----------|-----------|-----------|
|              | fiú<br>%     | lány<br>% | fiú<br>%  | lány<br>% |
| (13) 14 éves | 36,72        | 46,85     | 63,28     | 53,15     |
| 15 éves      | 47,73        | 53,68     | 52,27     | 46,32     |
| 16 éves      | 28,57        | 44,32     | 71,43     | 55,68     |
| 17 (18) éves | 31,11        | 52,94     | 68,89     | 47,06     |
| összesen     | 36,98        | 48,98     | 63,02     | 51,22     |

(fiú N: 338, lány N: 328, vizsgált személy N: 666)

A fiatalok 42,79%-a nagyon sérelmesnek érzi, ha bírálat éri környezete részéről. Ebből a szempontból a lányok érzékenyebbnak bizonyulnak mint a fiúk, és egyes korosztályokban náluk még 50%-nál is magasabb értékeket kaptunk az adott kérdésre vonatkozóan. A fiúk náluknál kevésbé érzik sértve magukat, ha valaki korholja, bírálja őket, de az ő átlagértékeik is 36,98%-os eredményt mutatnak az adott kérdéssel kapcsolatosan.

Az eddigiek alapján a fiatalok közérzetét befolyásoló környezeti hatások között tarthatjuk számon a fiatalok mintegy 70%-ának véleményét, mely szerint szülők-nevelők nem értik meg problémáit, egyötöd részének meggyőződését, hogy ok nélkül büntetik őket, s több mint 40%-ának azt a beismerését, hogy a bírálatot, korholást nagyon nehezen tudják elviselni. Ezeket a beismeréseket, alapérzéseket komolyan kell vennünk. A meg nem

értettség, az indokolatlan büntetés lelki traumák, válságok, belső meghasonlottság forrása is lehet. A jelenség még az irodalomból is ismeretes. Nyilasi Misi története a magyar irodalomban a problémának klasszikus irodalmi ábrázolását adja.

A sértődékenység, a meg nem értettség, az érzékenység, a hangulatok labilitása éppúgy jellemző a serdülőkorra, mint az énbizonytalanság, vagy éppen a cselekvések során megnyilvánuló bizonytalanság — állapítják meg a serdülőkorral foglalkozó szakkönyvek. „A serdülő még képtelen arra, hogy tárgyilagosan és objektíven értékelje saját magát. Pillanatnyi önérzete és öntudata inkább a mindenkori szituációból nő ki. . . könnyen abba a veszélybe kerülhet, hogy ideiglenesen túlbecsüli magát. . . Nem sokkal később egy kudarc-szituáció már kisebbrendűségi érzést kelthet benne. Ilyenkor azután a serdülő sokkal kevesebbre becsüli magát, mint amennyire tulajdonképpen képes. Kétkedik a saját képességeiben, és ezáltal még jobban elveszti önbizalmát” — összegezi a serdülő énbizonytalanságának lényegét egy gyermekpszichológiával foglalkozó szakkönyv.<sup>6</sup> Felmérésünkben az énbizonytalanság és a cselekvési bizonytalanság mértékére a vizsgált személyek azon megnyilatkozásai alapján következtettünk, hogy közülük hányan érzik azt, hogy cselekedeteikkel, viselkedésükkel valamilyen „hülyeséget” csinálnak. Eredményeinket 6. táblázatunk tünteti fel.

6. táblázat

Mindig attól fél, hogy „hülyeséget” csinál

| életkor      | fél attól |           | nem fél  |           |
|--------------|-----------|-----------|----------|-----------|
|              | fiú<br>%  | lány<br>% | fiú<br>% | lány<br>% |
| (13) 14      | 27,35     | 38,74     | 72,66    | 61,26     |
| 15 éves      | 25        | 40        | 75       | 60        |
| 16 éves      | 24,68     | 38,64     | 75,32    | 61,36     |
| 17 (18) éves | 17,78     | 32,35     | 82,22    | 67,65     |
| összesen     | 24,85     | 38,41     | 75,15    | 61,59     |

(fiú N: 338, lány N: 328, vizsgált személy N: 666)

Általánosságban véve azt mondhatjuk, hogy a fiatalok egyharmad része (31,53%) aggódik amiatt, hogy viselkedése és cselekedetei a maga és mások szemében „hülyeségnek” minősülhetnek. A lányok aggodalmaskodóbbak, a fiúkat kevésbé nyugtalanítja tetteik ilyen jellegű értékelése. A lányok minden általunk vizsgált életkorban lényegesen magasabb százalékban tartottak attól, hogy cselekedeteiket mások „hülyeségnek” tartják mint a fiúk, ami a fiúknál nagyobb mértékű énbizonytalanságra, cselekvési bizonytalanságra utal. Feltételezhető, hogy a nemek között levő ilyen jellegű különbség szocializációs-nevelési sajátosságokra vezethető vissza. Tagadhatatlan, hogy a különböző nemű gyermekek nevelésében a családon belül még manapság is különböző pedagógiai elvek érvényesülnek, amelynek

következtében a fiúgyermekek hamarabb kicsúsznak a család, a szülői ház kontrollja alól mint a lányok. A család hamarabb belenyugszik fiúgyermeké önálló kezdeményezéseibe, még akkor is, ha egyáltalán nem ért egyet azokkal mint a lányok esetében. A környezetüktől függőbb helyzetben levő lányokat természetes, hogy jobban nyugtalanítja az, hogy cselekedeteik hogyan minősülnek mint a náluk lényegesen több önállósággal rendelkező fiúkat. Az iskola ilyen értelemben nem tesz különbséget a nemek között — ez kifejezetten a családon belüli nevelés következtelensége — s az eredmény is szembetűnő: az aggodalmaskodó lányok alig kapnak büntetéseket, a cselekedeteik és magatartásuk miatt kevésbé nyugtalankodó fiúk náluk jóval magasabb százalékban okoznak problémákat. Ami azonban arra is utalhat, hogy a lányok nemcsak jobban meggondolják cselekedeteiket, de tetteik várható bizonytalan kimenetele következtében talán kevesebbszer is lépnek fel önállóan mint a fiúk.

Ezek a következtetések talán túl messzire visznek el. Azt viszont mindenképpen leszögezhetjük, hogy a lányok esetében érzékelhetünk egy olyan tendenciát, amely a fiúknál nagyobb fokú énbizonytalanságban, cselekvési bizonytalanságban nyilvánul meg. A lányok nemcsak arra érzékenyebbek, hogy viselkedésük, cselekedeteik milyen benyomást keltenek, de általában is érzékenyebbek látszanak a fiúknál. Ezt támasztotta alá már a lányok nagyobb fokú sértődékenységeire vonatkozó mutatónk is (5. táblázat), de erre a következtetésre juthatunk, ha a fiatalok arra vonatkozó válaszait összegezzük, hogy hányan érzik különösen érzékenynek és szégyenlősnek magukat közülük. 7. táblázatunk mutatói ezzel kapcsolatosan adnak tájékoztatást.

7. táblázat:

*Nagyon szégyenlős és érzékeny*

| Életkor      | szégyenlős és érzékeny |           | nem jellemző |           |
|--------------|------------------------|-----------|--------------|-----------|
|              | fiú<br>%               | lány<br>% | fiú<br>%     | lány<br>% |
| (13) 14 éves | 7,81                   | 20,72     | 92,19        | 79,28     |
| 15 éves      | 11,36                  | 21,05     | 88,64        | 78,95     |
| 16 éves      | 14,29                  | 28,41     | 81,71        | 71,59     |
| 17 (18) éves | 17,78                  | 23,53     | 82,22        | 76,47     |
| összesen     | 11,54                  | 23,17     | 88,46        | 76,83     |

(fiú N: 338, lány N: 328, vizsgált személy N: 666)

Ha a táblázat alapján az átlageredményt vesszük szemügyre, akkor azt mondhatjuk, hogy a lányok között kétszer annyian vannak különösen „szégyenlős és érzékeny” fiatalok mint a fiúk között. Az életkori mutatók alakulása mintha egy lassú (néhány százalékos) növekedést jelezne: ahogy egyre „beljebb” haladnak a fiatalok a serdülőkorba, annál többre lesz jel-

lemző ez a sajátosság. A szegénylősséghez és érzékenységhöz hasonló százalékos értékeket jeleznek azok a mutatók is, amelyek a *nehezen barátkozó* fiatalok arányát tüntetik fel — különösen a fiúkra vonatkozóan. A felmérésben részt vett fiúk 12,72%-a állította, hogy nehezen köt újabb barátságokat, s hozzájuk hasonlóan a lányok 13,41%-a vélekedett így. Míg tehát érzékenység tekintetében a fiúk és a lányok között különbségeket tudtunk felfedezni, a barátkozás szempontjából ilyen jellegű eltérés nem fedezhető fel a nemek között.

Felmérésünk eddigi eredményei szerint a serdülőkorú fiatalok közérzetét befolyásoló tényezők között legáltalánosabb a vizsgált korosztályok kis híján háromnegyed részére jellemző *meg nem értettség*. A fiatalok *érzékenységének* jellemző mutatója, hogy a bírálatot, korholást nehezen tolerálják (több, mint 40%-ukra vonatkozik ez), sőt a fiúk egytizede, a lányok közül pedig általában minden ötödik kifejezetten szegénylősnek és érzékenynek vallja magát. A fiataloknak körülbelül egyharmada *bizonytalan* cselekvéseinek és magatartásának megítélésében.

### *Jövővárás, jövőtudat*

A fiatalok *jövőhöz való viszonya* sokat elárul közérzetük, életérzésük sajátosságairól. A jövőhöz való problematikus viszony — akár arról van szó, hogy a fiatal félelemmel gondol az elkövetkezendőkre, akár ábrándokba merülve, minden realitást nélkülözve gondol rá — mindenképpen figyelemztető jel. A serdülő- és ifjúkor sajátosságaival foglalkozó szakönyvek kitérnek arra, hogy az „énfejlődés” válságainak vagy legalábbis a normális fejlődés megakadásának vészjelei között tartható számon a jövőre vonatkozó problematikus hozzáállás. Különös figyelmet érdemel tehát az a kérdés, hogy a fiataloknak milyen a jövőre vonatkozó elképzelése. Felmérésünkben ezzel kapcsolatosan a következő eredményeket kaptuk: A fiatalok nagy része nagyon pozitívan viszonyul a jövőhöz. „*Nagy terveket szeretnék a jövőben megvalósítani*” — hangoztatta a fiatalok 67,72%-a. A fiúk és a lányok kis eltéréstől eltekintve hasonló arányban törekednek a „nagy tervek” megvalósítására. Am a vizsgált személyek egyharmada (33,33%-a) beismeri azt, hogy egyáltalán *nem szokott gondolni* a jövőjére. A fiúk és a lányok ezzel kapcsolatosan is hasonlóképpen vélekedtek, csak mintegy 4%-os különbség észlelhető az általuk adott válaszokban, azaz ennyivel kisebb azoknak a lányoknak a száma, akik nem törődnek a jövővel. A jövő iránti legproblematikusabb hozzáállást azok a fiatalok mutatták, akik *rettegéssel gondolnak* saját jövőjükre. Ezek a fiatalok vizsgált személyeink 16,97%-át alkotják. Az átlagértéknél azonban kifejezőbb, ha nemek szerinti differenciálódásban vesszük szemügyre az adott szempontot. A fiúk esetében minden általunk vizsgált korosztályban 12—13% között mozog azoknak a fiataloknak a száma, akiket rettegéssel tölt el a jövő. A lányoknál azonban már a legfiatalabb korosztályban [a (13)14 évesek között is] pár százalékkal magasabb értéket kaptunk en-

nél. (A 14 évesek között 16,22%, a 15 évesek között pedig 17,89% félt, ha a jövőre gondolt, a 16 és 17 éveseknek pedig több mint negyedrésze — 26,14%, illetve 26,47% — rettegett a jövőtől.) Ez igen magas szám, tendenciája pedig azt tükrözi, hogy az életkorral nemhogy csökkenne, de nő azoknak a fiatal lányoknak a száma, akiket a jövőre való örömteli felkészülés helyett bénító félelem, rettegés tölt el.

Vajon mi lehet ennek a jelenségnek az oka? Hiszen mégsem gondolhatjuk azt, hogy a 16—17 éves fiatal lányok több, mint negyedrésznél az „én-fejlődés” válságba került. Ugyanakkor azonban adataink meggyőzően bizonyítják, hogy átlagban minden ötödik lány (20,43%) ennyire szélsőségesen viszonyul a jövőhöz, és 100 fiúból 13-at hasonló érzés tölt el. Gondolhatunk arra is, hogy a belső válság-tünetek mellett sokkal objektívebb, külső tényezők is hozzájárulhatnak ahhoz, hogy fiataljaink jövőképe közel se tekinthető kiegyensúlyozottnak. Mint ahogy a felnőtt korosztályoké sem az. Hogyan is lehetne bizakodással gondolni a jövőre, amikor előre meg sem jósolható, hogy mit hoz az új század. A mai serdülő gyermekkorukban elektronikai játékokkal szórakoztak, napelemes számológépekkel mennek az iskolába, a videózás és a számítertechnika bővületében nőnek fel. Ami azonban ma „menő” technikai csoda, holnapra elavult kacat, s kiszámíthatatlan, milyen technikai újdonságokkal rukkolnak elő holnap-holnapután a szakemberek. De nem csak ezért bizonytalan a jövő — s nem is elsősorban ezért. A serdülők — akár a felnőttek — nap nap után értesülhetnek a tévében és a rádióban a világ különböző pontjain dúló háborúkról, és nem vonhatják ki magukat az aggodalom alól, hogy a sok háborús tűzfészek, mely sok hozzájuk hasonló korú fiatal halálát követeli, előbb-utóbb lángba boríthatja az egész világot.

De nem kevesebb aggodalommal töltheti el őket sokkal közelebbi, saját jövőjük is. Az elhelyezkedési lehetőségek korlátozott volta a majdani munkába állást teszi kérdésessé; a pályaválasztást és az iskolázást már rég nem az érdeklődés és a személyes hajlam, hanem az adott lehetőségek és a praktikus megfontolások motiválják. Így hát egyáltalán nem csoda, ha a kényszerítő körülményeknek engedelmeskedve iskolát, szakmát és pályát választó fiatal, miközben tanulmányait a legcsekélyebb érdeklődés nélkül, kötelességből elvégzi, a majdani munkába állásra várakozás hosszú éveit látva maga előtt, inkább nem szeret erre a jövőre gondolni, vagy ha mégis, ezek a kilátások rémülettel töltik el. A fiatalok jövőképeinek kialakulását ezek a körülmények megítélésünk szerint jóval erőteljesebben befolyásolják, mint a serdülőkori „én-fejlődés” belső tényezőinek zavarai. Felmérési eredményeink arra utalnak, hogy a fiatalok egyharmad része azal, hogy elveszíti a jövőre vonatkozó gondolatait, a jövője iránti bizonytalanságának ad hangot; s a vizsgált személyek 16%-ának pedig — akiket rettegéssel tölt el a jövő gondolata — kifejezetten negatív érzelmi viszony határozza meg a jövőtudatát.

## *Rosszkedvűség, depresszió*

A jövőkép bizonytalansága mellett a serdülőkorú fiatalok egy részének közérzetét állandósult szomorú alaphangulat, lehangoltság, depressziós tünetek határozzák meg. A serdülőkorban ugyan nem mennek ritkaságszámba a szélsőséges hangulatok (az egetverő ujjongás és a halálos elszomorodás — Goethe szavaival élve: „himmelhoch jauchzend, zu Tode betrübt”), sőt a depresszióra való hajlam sem, de ez nem jelenti azt, hogy minden esetben súlyos patológiás tünetekre kellene feltétlenül gyanakodnunk — állítják a serdülőkor fejlődéslélektanával foglalkozó tudományos publikációk. „Még a serdülőkori szorongásos állapotok, hangulatzavarok, öngyilkossági kísérletek, kábítószer-fogyasztás sem tartoznak feltétlenül a patológia körébe, hanem annak mintegy peremén helyezkednek el. Persze hasonló problémák neurózis vagy más lelki betegség tüneteként is jelentkezhetnek” — hivatkozhatunk például Vikár György már korábban említett könyvében fejtegetett gondolataira.<sup>7</sup> Mindebből természetesen nem következik, hogy az ilyen típusú problémák jelentkezését „a korral jár” címen egy kézlegyintéssel el lehetne intézni, hanem éppen e tünetek jelentkezésénél fokozott odafigyelésre van szükség. Lehet az is, hogy ezek a hangulatok, ijesztő tünetek a serdülőkor befejeztével nyomtalanul eltűnnek, és a személyiség fejlődésének egészében semmiféle következménnyel nem járnak, de az is előfordulhat éppen ekkora valószínűséggel, hogy mindez nem ilyen problémamentesen zajlik le. Nem érdektelen tehát annak a kérdésnek a vizsgálata, hogy a serdülőkorú fiatalok közül hányan küszködnek tartós lehangoltsággal, mennyire tehető azoknak a száma, akiket nyugtalanító álmok gyötörnek, sőt, vannak-e olyanok közöttük, akik életüket teljesen kilátástalannak érzik, s netán még azt is megfogalmazzák, hogy legszívesebben a halálba menekülnének.

Alábbi táblázataink erre vonatkozó adatainkat tüntetik fel.

8. táblázat

*Altalában rosszkedvű, lehangolt*

| életkor     | rosszkedvű, lehangolt |           | nem jellemző |           |
|-------------|-----------------------|-----------|--------------|-----------|
|             | fiú<br>%              | lány<br>% | fiú<br>%     | lány<br>% |
| (13)14 éves | 10,16                 | 20,72     | 89,84        | 79,28     |
| 15 éves     | 13,64                 | 13,68     | 86,36        | 86,32     |
| 16 éves     | 12,99                 | 25        | 87,01        | 75        |
| 17(18) éves | 31,11                 | 47,06     | 68,89        | 52,95     |
| összesen    | 14,5                  | 22,56     | 85,5         | 77,44     |

(fiú N: 338, lány N: 328, vizsgált személy N: 666)

Tartós rosszkedvűségről ad tanúbizonyságot vizsgált fiataljaink 18,47%-a. A lányokra inkább jellemző ez a hangulat, mint a fiúkra. Míg a fiúk min-

den életkorban 10—14% közti értékeket adtak erre a kérdésre, a lányoknál 13 és 47% (!) közötti ingadozást tapasztalhattunk. S úgyszintén, mint 9. táblázatunk feltünteteti, a lányokat gyakrabban nyugtalanítják nyomasztó álmok mint a fiúkat.

#### 9. táblázat

*Gyakran nyugtalanító, nyomasztó álmai vannak*

| Életkor     | nyomasztó álmai vannak |           | nem jellemző |           |
|-------------|------------------------|-----------|--------------|-----------|
|             | fiú<br>%               | lány<br>% | fiú<br>%     | lány<br>% |
| (13)14 éves | 13,28                  | 20,72     | 86,72        | 79,28     |
| 15 éves     | 19,32                  | 21,05     | 80,68        | 78,95     |
| 16 éves     | 12,99                  | 30,68     | 87,01        | 69,32     |
| 17(18) éves | 8,89                   | 23,53     | 91,11        | 76,47     |
| Összesen    | 14,20                  | 23,78     | 85,8         | 76,22     |

(fiú N: 338, lány N: 328, vizsgált személy N: 666)

A nyugtalanító, nyomasztó álmok gyakori jelentkezése már mindenképpen figyelmeztető tünetként fogható fel, s a fiatal tartós belső feszültségére, megoldatlan és feldolgozatlan problémáira, konfliktusaira utal. A rosszkedvűséget, a lehangoltságot első pillantásra még úgy is értelmezhetnénk, mint a serdülő szokásos érzelmi hullámlásának egyik szélsőséges megnyilvánulását. Ha azonban a tartós rosszkedvűségről panaszkodó fiatalok számát összehasonlítjuk a nyomasztó álmokkal küszködő fiatalok számával, figyelemre méltó egybeeséseket tapasztalhatunk. Az átlagértékek mindkét vonatkozásban hasonlóak, a fiúk és a lányok között észlelhető különbség nemkülönben. S ha mindehhez hozzágondoljuk azt is, hogy az általános felfogás szerint a serdülőkori depresszió az esetek közül csak ritkán jelentkezik nyíltan, sokkal gyakrabban fordul elő burkolt, közvetett formában (úgy, mint visszaesés a tanulásban, közönyösség, magányosság, lustaság stb.), akkor viszont a fiatalok részéről nyíltan megfogalmazott tartósan szomorú alaphangulat, lehangoltság, nyomasztó álmok jelenlétére még jobban oda kell figyelni. A lányok közérzetét a fiúknál nagyobb mértékben befolyásolják a depresszióra utaló tünetek. Úgyszintén ezt a benyomást támasztják alá azok a felmérési eredmények is, amelyek feltűntetik, hogy a lányok a fiúknál nagyobb százalékban tartják kilátástalannak az életet. A 10. táblázat a fiatalok ilyen értelmű kijelentéseit összegezi.

A 8., 9. és 10. táblázatunk eredményei kölcsönösen megerősítik egymást, és ezzel együtt nyomatékosítják, hogy vizsgálati anyagunkban a fiatalok egy része depresszióra utaló tünetekkel küzd. A fiúk között 13—14% a fenti jelenség előfordulási gyakorisága, a lányok esetében pedig 21,34%. Hogy a lányok miért hajlamosabbak a depresszióra mint a fiúk, erre vonatkozóan adatokkal nem rendelkezünk. Családi háttérük, a szülői házban, az osztálytársak körében elfoglalt helyük szempontjából hasonló helyzetben

## 10. táblázat

*Az élet számára rendszerint kilátástalannak tűnik*

| életkor     | kilátástalannak tűnik |           | nem kilátástalannak |           |
|-------------|-----------------------|-----------|---------------------|-----------|
|             | fiú<br>%              | lány<br>% | fiú<br>%            | lány<br>% |
| (13)14 éves | 10,16                 | 20,72     | 89,84               | 79,28     |
| 15 éves     | 15,91                 | 7,37      | 84,09               | 92,63     |
| 16 éves     | 12,99                 | 35,23     | 87,01               | 64,77     |
| 17(18) éves | 15,56                 | 26,47     | 84,44               | 73,53     |
| összesen    | 13,02                 | 21,34     | 86,98               | 78,66     |

(fiú N: 338, lány N: 328, vizsgált személy N: 666)

vannak mint a fiúk, bár azoknál érzékenyebbnek, sértődékenyebbnek, ön-érzetesebbnek bizonyultak. Hogy vajon ezekből a pszichés különbségekből következik-e, hogy a fiúknál nagyobb mértékben hajlamosabbak a borulásra, az élet „kilátástalanságának” hangoztatására, vagy emellett számos más, rejtett tényező is szerepet játszik (esetleg már a nagyobb fokú érzékenység, sértődékenység is más rejtett tényezők következménye lehet-e), ezzel kapcsolatosan legfeljebb feltételezésekre bocsátkozhatnánk. Azt viszont vizsgálatunk adataival tudjuk alátámasztani, hogy a depresszióra való hajlam, az élet kilátástalanságának érzése a lányok 29,27%-ánál olyannyira szélsőséges formát ölt, hogy véleményük szerint legszívesebben a halálba menekülnének. 11. táblázatunk a vizsgált fiatalok körében rejtetten megjelenő szuicid késztetéseket tünteti fel.

## 11. táblázat

*Sokszor úgy érzi, jobb lenne meghalni*

| életkor     | úgy érzi,<br>jobb lenne meghalni |           | nem érzi úgy |           |
|-------------|----------------------------------|-----------|--------------|-----------|
|             | fiú<br>%                         | lány<br>% | fiú<br>%     | lány<br>% |
| (13)14 éves | 14,06                            | 23,42     | 85,94        | 76,58     |
| 15 éves     | 12,5                             | 17,89     | 87,5         | 82,11     |
| 16 éves     | 16,88                            | 45,45     | 83,12        | 54,55     |
| 17(18) éves | 6,67                             | 38,24     | 93,33        | 61,76     |
| összesen    | 13,31                            | 29,27     | 86,69        | 70,73     |

(fiú N: 338, lány N: 328, vizsgált személy N: 666)

Napjainkban, a korábbi felfogásoktól eltérően, az a nézet alakult ki, hogy a legnagyobb mértékben komolyan kell venni minden olyan megnyilvánulást, amely öngyilkossági célzatú lehet. Így, nem lehet elmenni az öngyilkossági kísérletek mellett szó nélkül, és nem lehet figyelmen kívül

hagyni a szuicidális színezetű kijelentéseket sem. Vonatkozik ez természetesen minden korosztályra, így a serdülőkorú fiatalokra is. Annál is inkább, mivel számtalan kimutatás igazolja, hogy a serdülőkorú fiatalok haláloki statisztikájában az öngyilkosság vezető szerepet játszik. Egy 1961—65-ös kimutatás szerint például az 5—14 éves fiatalok csoportjában a baleset mellett a második helyen szerepelt, a 15—19 éves fiatalok csoportjában pedig a balesetet megelőzően az első helyen.<sup>8</sup> „Akár tudomást veszünk róla, akár nem, az öngyilkosság veszélye a serdülő- és ifjúkor egyik kulcsproblémája. Persze nem kizárólagosan, nem abban az értelemben, hogy ebben az életkorban más problémák nem is halmozódnak fel, vagy hogy az öngyilkosság veszélye csak a serdülő- és ifjúkor sajátossága. Nyilván arról van szó, hogy társadalmi együttélésünk lényeges jegyeinek egy része serdülő- és ifjúkorban válik személyiségünk sajátjává” — írja a serdülőkori öngyilkosságokkal kapcsolatosan Hódi Sándor A „meghívott” halál c. könyvében.<sup>9</sup> S valóban úgy tűnik, hogy a serdülőkorban felmerülő ezernyi más probléma, baj mellett tényleg nem fordítunk általában kellő figyelmet a tizenéves korú fiatalok depressziós-szuicidális színezetű megnyilatkozásaira, viselkedésbeli, közérzeti sajátosságaira. A dohányzással, az alkoholfogyasztással, a kábítószeres iránti érdeklődéssel hadakozva, a fiatalok bontakozó szexuális érdeklődését árgus szemmel ügyelve gyakran — kevésbé látványos megnyilvánulásuk miatt — észre sem vesszük azokat a figyelmeztető jeleket, amelyek a serdülőkorú fiatal kétségbeesett lelkiállapotáról, depresszió felé sodródó életérzéséről, rejtett szuicidális késztetéseiről vallanak. Felmérésünk adatai ezzel kapcsolatosan komoly meglepetéssel szolgálhatnak számunkra. Ha nemek szerinti megközelítésben elemezzük kapott eredményeinket, az a következtetés vonható le, hogy a vizsgált korosztály fiútagjai között 13%-os a depressziós-szuicidális tünetekkel, rossz közérzettel, lehangoltsággal, nyomasztó, nyugtalanító álmokkal, jövőtől való félelemmel küzdő személyek aránya, s mivel ez a százalékos arány állandó maradt valamennyi, depresszióra utaló kérdésünk során, a fiúkra vonatkozóan megalapozottnak tekinthető. A lányok esetében ennél magasabb százalékos értékekkel kell számolnunk. A szuicidális színezetű kijelentések a lányok között 29,27%-os értékeket mutatnak, sőt, ha a 16—17 évesek korosztályát vizsgáljuk meg (tehát gyakorlatilag a középiskola első és második osztályába járó fiatal lányok korcsoportját), az átlageredmény még ennél is nagyobb lesz (43,44%). És ez, akárhogy nézzük is, mindenképpen komoly figyelmeztető adat. Még akkor is, ha távol áll tőlünk a feltételezés, hogy minden, az élet kilátástalanságát hangoztató kijelentés mögött ténylegesen realizálódó szuicid hajlamot tételezzünk fel. Vizsgálati eredményeinkből arra következtethetünk, hogy a lányok a fiúkénál magasabb hányadának igen rossz a közérzete: túlérzékenyek, önértékelésükben bizonytalanok, a bírálatra sértődékenyek, a jövőtől rettegnek, tartós rosszkedvűség, nyugtalanító álmok és az élet értelmét megkérdőjelező gondolatok nyomasztják őket. Ezek a tényezők külön-külön talán nem is lennének annyira aggasztóak, e tünetek együttese, halmozott előfordulása azonban komoly odafigyelést kíván. Nem utol-

sősorban annak a felismerésnek a tudatosítását is, hogy a kevésbé látványos, kevésbé szembetűnő formában jelentkező magatartási-közérzeti sajátosságok mögött legalább olyan súlyos problémák rejtőzhetnek mint a serdülőkorra olyannyira jellemző, kihívóan feltűnő viselkedési formák mögött.

### *Pszichoszomatikus tünetek*

A serdülőkorú fiatalok közérzetéről sokat elárulnak azok az adatok is, amelyek rámutatnak a vizsgált korosztályok körében megjelenő vegetatív-neurotikus, vagy esetleg már-már a patopszichológia körébe tartozó tünetek előfordulási gyakoriságára. A legáltalánosabb panasz ezen a téren a tizenéves fiatalok között az *általános fáradtság és kimerültség*. Majdnem minden második fiatal gyakorta teljesen kimerültnek érzi magát. A 12. táblázat adatai erre vonatkozóan adnak áttekintést.

12. táblázat

*Gyakran fáradt és kimerült*

| életkor     | fáradt és kimerült |           | nem jellemző |           |
|-------------|--------------------|-----------|--------------|-----------|
|             | fiú<br>%           | lány<br>% | fiú<br>%     | lány<br>% |
| (13)14 éves | 46,88              | 40,54     | 53,12        | 59,46     |
| 15 éves     | 54,55              | 47,37     | 45,45        | 52,63     |
| 16 éves     | 44,16              | 54,55     | 55,84        | 45,45     |
| 17(18) éves | 53,33              | 76,47     | 46,67        | 23,53     |
| összesen    | 49,11              | 50        | 50,89        | 50        |

(fiú N: 338, lány N: 328, vizsgált személy N: 666)

A felnőtt korosztályok általában csak kevésbé szoktak hitelt adni a fáradtságra és kimerültségre panaszkodó fiatalok szavainak. Vagy ha el is hiszik, az esetek túlnyomó többségében nem tulajdonítanak nagyobb jelentőséget az egész ügynek. Kifejezetten ilyen tünettől alig kerülnek orvosok-pszichológusok elé a fiatalok, inkább csak akkor derülnek ki az ilyen panaszok, ha más problémák is előfordulnak (visszaesés a tanulásban stb.) A fáradtság és a kimerültség ma még elsősorban a felnőttek „privilegiuma”. Bár, ha 12. táblázatunk adatait szemügyre vesszük, világossá válik, hogy mind nemek szerint, mind az egyes életkorokban egyaránt igen magas százalékban határozza meg a közérzetet a gyakori fáradtság. Bizonyára közrejátszanak e jelenség kialakulásában az életkorral járó szervezeti-biológiai változások, érzelmi-hangulati labilitások, ám arról sem szabad megfeledkeznünk, hogy a serdülőkorú fiatalokkal szemben támasztott iskolai követelmények fokozott mértékben hozzájárulhatnak e tartósan kedvezőtlen közérzeti állapot kialakulásához. Az újabb tantervek — minden előrejelzés és pedagógiai-pszichológiai javaslat ellenére is — csak fokozzák

a követelményeket. Az iskolai óraszámok ahelyett, hogy csökkenének, egyre emelkednek. Már az első általános iskolai osztályba járó tanulónak is van öt-hat tanítási órájuk! A hatodikos, hetedikos tanulók esetében már az is szinte „magától értetődő”, ha egyes tantárgyak „nem férnek be” az órarendbe, és „nulladik” órákat iktatnak be, vagy külön kell bemenni egyes órákra. A középiskolás diákok életét a napi hét-nyolc (!) tanítási óra mellett gyakran az utazás viszontagságai is megkeserítik. Ezen kívül e rengeteg tanítási órán való részvétel is komoly feszültségekkel, fárasztó megterheléssel jár. Az iskolákban napirenden vannak az ellenőrzők, az írásbeli-szóbeli számonkérések, a dolgozatok. Nem ritka, ha egy nap két-három ún. ellenőrzőt is megíratnak a tanulókkal. Ilyen körülmények között valóban nem csoda, ha a *fiatalok fele* tartós fáradtságot és kimerültséget érez, ami magától értetődően megnehezíti a tanulásban való helytállást, ez viszont ismét csak fokozza a kimerültséget, s a folyamat, a körforgás a tanév végén nem is áll meg.

A fáradtság és kimerültség mellett a másik legáltalánosabban jelentkező vegetatív tünet a serdülő fiatalok körében a *fejfájás*. Mint ahogy 13. táblázatunk feltünteti, a fiatalok egy részének úgy fáj a feje, hogy ez még a tanulásban is akadályozza.

13. táblázat

*Néha annyira fáj a feje, hogy tanulni se tud*

| életkor     | fáj a feje |           | nem jellemző |           |
|-------------|------------|-----------|--------------|-----------|
|             | fiú<br>%   | lány<br>% | fiú<br>%     | lány<br>% |
| (13)14 éves | 21,88      | 50,45     | 78,12        | 49,55     |
| 15 éves     | 38,64      | 43,16     | 61,36        | 56,84     |
| 16 éves     | 31,17      | 44,32     | 68,83        | 55,68     |
| 17(18) éves | 24,44      | 38,24     | 75,56        | 61,76     |
| összesen    | 28,7       | 45,43     | 71,3         | 54,57     |

(fiú N: 338, lány N: 328, vizsgált személy N: 666)

A fejfájás — mint táblázatunk eredményei mutatják — elsősorban a lányokat gyötri. 45,43%-ukat annyira kínozza, hogy nem tudnak tanulni. Ha azután a tanulmányi eredmény ténylegesen leromlik, akkor a szülők felfigyelnek a jelenségre, egyébként egy-két tablettával orvosolják a problémát, nem gondolva arra, hogy a majdani rendszeres gyógyszerfogyasztást talán éppen ezzel a lépéssel alapozzák meg. A fiúk kevésbé hivatkoznak fejfájásra, mint a lányok, de azért közülük is elég sokan panaszkodnak erre. (28,7%) Számunkra a fejfájásnak mint a fiatalok közérzetét kedvezőtlenül befolyásoló tényezőnek van jelentősége, s ebből a szempontból a fejfájásra panaszkodó fiatalok száma elgondolkoztatóan magas.

A fejfájás, a kimerültség, a fáradtság igen gyakori előfordulása a serdülőkorú fiataloknál szinte már előlegezi a majdani felnőttek között is ál-

talánossá váló tüneteket. A kimerültség, a fejfájás ilyen nagy mértékben a serdülőkorban fordul elő először, a kisgyermekkorban nem ilyen általánosan ezek a jelenségek. Más a helyzet azonban a hasfájással. A *hasfájás* a korai csecsemőkortól kezdődően a gyermekkor egészen át a leggyakrabban előforduló ideges vagy legalábbis kimutathatatlan forrásokból táplálkozó panasz. Vajon mennyire jellemző ez a serdülőkorú fiatalokra? 14. táblázatunk eredményei erre a körülményre vonatkoznak.

14. táblázat

*Sokszor fáj a hasa*

| életkor     | fáj a hasa |           | nem fáj  |           |
|-------------|------------|-----------|----------|-----------|
|             | fiú<br>%   | lány<br>% | fiú<br>% | lány<br>% |
| (13)14 éves | 11,72      | 23,42     | 88,28    | 76,58     |
| 15 éves     | 17,05      | 23,16     | 82,95    | 76,84     |
| 16 éves     | 9,09       | 17,05     | 90,91    | 82,95     |
| 17(18) éves | 15,56      | 23,53     | 84,44    | 76,47     |
| összesen    | 13,02      | 21,65     | 86,98    | 78,35     |

(fiú N: 338, lány N: 328, vizsgált személy N: 666)

Átlagosan a fiatalok 16,51%-a panaszodik gyakori hasfájásra. Számuk tehát jóval kevesebb mint azoké a fiataloké, akiket fáradtság, kimerültség, gyakori fejfájás gyötör. A hasfájás a tizenéves korosztály körében tehát már nem a legáltalánosabban elterjedt panasz, hanem ezt megelőzik más tünetek (kimerültség, fáradtság, fejfájás). Ez a helyzet a lányok esetében is. Noha ez alkalommal is a lányoknál több esetben fordul elő az adott tünet, de ezt a serdülőkori biológiai fejlődés sajátosságaiból következően természetesnek is tekinthetjük. Függetlenül azonban a biológiai sajátosságtól a lányok közül kétszer annyian szenvednek fejfájástól mint hasfájástól, és míg körülbelül minden ötödik lánynak fáj a hasa, addig minden második kimerültnek, fáradtnak érzi magát. A fenti körülmények is azt a benyomást erősítik meg, hogy a serdülőkor megannyi problémája nem írható egyszerűen a serdülőkorban végbemenő belső, biológiai változások számlájára, hanem ezernyi más, külső környezeti körülmény határozza azt meg.

A serdülőkorban jelentkező más szomatikus (vagy patopszichológiai jellegű) tünetek a fiatalok kisebb hányadát érintik. Gondolunk itt elsősorban a „tic” különböző megjelenési formáira, a dadogásra, az enurézisre\* és egyebekre. Bár ezekben a vonatkozásokban is rábukkanunk olyan sajátosságokra, amelyek kiemelt hangsúlyt érdemelnek. Ez a helyzet a *dadogással* kapcsolatosan is. A pszichológiai szakkönyvek megemlítik, hogy a „gyerekek összességének egy-két százaléka dadog, hebeg, hadar vagy sely-

\* vizelési kényszer

pít, fiúk lényegesebben gyakrabban, mint leányok.”<sup>10</sup> A fenti tényállás ismeretében ezek után hogyan értékeli saját adatainkat, melyek ugyan valóban arra utalnak, hogy a fiúk között általánosságban többen panaszkodnak dadogásra, mint a lányok közül, de a 2%-os többletet sehogyszem lehet „lényegesen” nagyobb gyakoriságnak felfogni. Másfelől viszont vizsgált személyeink közül nem egy-két százalék, hanem *fiúknál 15,98%, lányoknál pedig 13,2%* állítja azt, hogy néha dadog. Akármelyik vizsgált életkort vesszük szemügyre, a szakkönyvek által jelzett egy-két százaléknál mindig magasabb értékeket kaptunk, s még olyan tendenciát sem jeleznek mutatóink, mintha az életkorral csökkenne az ilyen típusú zavarokkal küzdő egyének száma. Mivel felmérésünkben az alkalmankénti dadogásra panaszkodó fiatalok 10%-nál alacsonyabb értékeket egyetlen életkorban sem jeleztek (ezzel szemben 17%-os, 18%-os, sőt 26%-os értéket is kaptunk), részben arra gondolhatunk, hogy a probléma lényegesen elterjedtebb, mint amilyennek azt tartjuk, részben pedig arra, hogy másképp értelmezik a dadogást a szakkönyvek és másképp a fiatalok. A minden szituációban, minden megnyilatkozásban dadogó fiatalok száma valóban csekély (s ebben az értelemben valóban nem haladhatja meg az egyes életkori csoportok egy-két százalékát). A néha dadogó — tehát bizonyos szituációban, pl. az iskolában felelés, számonkérés során el-elakadó, szavakat, szótagokat ismételtető, egyes szavak, kifejezések kimondásával küszködő fiatalok száma ennél lényegesen magasabbnak tűnik, s valószínűen az ilyen típusú beszédzavarra gondoltak az alkalmankénti dadogásra panaszkodó fiatalok. Feltételezhető, hogy bizonyos körülmények között (pl. az iskolában, ahol egyáltalán nem mindegy, hogyan fejezi ki magát a diák, és ezért „vigyáz” a beszédére) a dadogásra utaló tünetek jobban előjönnek, mint a spontán beszélgetések alkalmával. (Általános benyomásunk szerint a tanulók körében szép számmal találkozhatunk a dadogástól eltérő típusú beszédzavarral is — a hadarástól kezdve egészen a hangképzésben tapasztalható devianciákig: úgy mint pöszeség, raccsolás, nazalitás stb., de sajátos módon ezek a jelenségek általában a fiatalok számára nem okoznak olyan nagy gondot mint a dadogás.) A dadogás a fiatalok közérzetét igen kedvezőtlenül befolyásoló tényezőnek tekinthető, s mivel a beszéd folyamatának a dadogással kifejezett szaggatottságában „az önérvényesítés, néha csak a magatartás, más esetekben pedig az életmód nehézségei fejeződnek ki”<sup>11</sup>. az ilyen típusú beszédzavarra panaszkodó fiatalok minden bizonnyal e problémák valamelyikével (vagy mindegyikével) küszködnek.

Ha vizsgálati anyagunkban a dadogásra utaló tünetek előfordulási gyakorisága messze meg is haladta a szakkönyvekben általánosnak tekintett százalékos arányokat, az *enurézis* esetében jelen felmérésünk eredményei ugyanazokat az értékeket mutatták, mint ami a szakirodalomból ismeretes. A fiatalok 4%-a vallja be, hogy régebben gyakran előfordult vele ilyen eset, s a szakirodalom is 4—5%-ban adja meg (a körülbelül hatéves gyerekeknél) az enurézis gyakoriságát, s úgy értelmezi, hogy a jelenség a serdülőkorban általában megszűnik — ha pedig mégsem, ott környezeti károsodásról van szó. Felmérésünkben a fiatalok 1,05%-a jelezte, hogy

jelenleg is fennáll nála ez a probléma, de főleg ők is a fiatalabb korosztályokhoz tartoztak.

Komoly belső feszültségről tanúskodnak azok a hibás automatizmusok is, amelyeket legáltalánosabban „tic”-nek szoktunk nevezni. A felmérésünkben részt vett fiatalok 6,46%-a panaszkodik arra, hogy arcának, fejének, vállának stb. ideges rángatózását csak nehezen tudja leküzdeni. A fiúk ebben a vonatkozásban „megelőzték” a lányokat panaszaiikkal. A lányoknak 3,96%-a, a fiúknak pedig 8,88%-a hivatkozik ilyen tünetekre. Noha a „tic”-kel kapcsolatos nézetek eléggé megoszlanak — a kutatók egy része bizonyos agyi centrumok károsodásával, mások általános feszültséggel magyarázzák, megint mások pedig kényszerű kifejezési mozdulatokként értelmezik — annyi bizonyos, hogy növekvő pszichikai igénybevétel esetén e kedvezőtlen tünetek is fokozottan előjönnek, s ez pedig e kényszeres cselekvések, hibás mechanizmusok pszichés közérzettel való összefüggését nyilvánvalóvá teszi.

### *A baleseti hajlam*

A fiatalok körében legáltalánosabb pszichoszomatikus tünetek áttekintése mellett külön figyelmet fordítottunk a serdülőkori *balesetek* gyakoriságára. A balesetet, mint korábban említettük, az öngyilkosság mellett a serdülő fiatalok életét legjobban veszélyeztető tényezőnek kell tekintenünk. Nem mellékes tehát annak felmérése, hogy a vizsgált korosztály tagjai közül hányat ért már baleset, ami amellet, hogy a baleseti veszélynek kitett fiatalok számára hívja fel a figyelmet, egyben egy bizonyos, *balesetre* hajlamosító pszichés beállítódásra is utal. 15. táblázatunk arra vonatkozóan ad áttekintést, hogy felmérésünkben részt vett fiatalok közül hányat ért már baleset.

15. táblázat

*Többször érte már baleset*

| életkor     | többször érte baleset |           | nem érte |           |
|-------------|-----------------------|-----------|----------|-----------|
|             | fiú<br>%              | lány<br>% | fiú<br>% | lány<br>% |
| (13)14 éves | 26,56                 | 9,01      | 73,44    | 90,99     |
| 15 éves     | 32,95                 | 15,79     | 67,05    | 84,21     |
| 16 éves     | 18,18                 | 12,5      | 81,82    | 87,5      |
| 17(18) éves | 28,89                 | 23,53     | 71,11    | 76,47     |
| összesen    | 26,63                 | 13,41     | 73,37    | 86,59     |

(fiú N: 338, lány N: 328, vizsgált személy N: 666)

Kapott eredményeink igen elgondolkoztatóak. Vajon megteszünk-e mindent annak érdekében, hogy fiataljaink kellőképpen tudatosítsák a baleseti

veszélyt, és igyekezzenek elkerülni az ilyen szituációkat? Félő, hogy sem a családi, sem az iskolai nevelés során nem kap eléggé nagy hangsúlyt a baleset, mint a serdülő fiatal életét és egészségét közvetlenül veszélyeztető esemény. 15. táblázatunk adatai arra utalnak, hogy a 14—17 éves fiatalok között átlagban *minden ötödiknek* eddigi élete során már *többször* volt balesete. A lányok közül kevesebben vannak balesetező személyek (13,41%), a fiúk között pedig éppen kétszer ennyien (26,63%). A *fiúk-nak* tehát *több mint negyedrésze* eddigi élete során többször szenvedett vagy követett el valamiféle balesetet. Az adatok ijesztőek. Mivel arról van szó, hogy a fiatalok életére nézve a legnagyobb veszélyt egyértelműen a balesetek jelentik, úgy érezzük, hogy a nevelés során legnagyobb hangsúlyt ennek tudatosítására kellene fordítanunk. Mert igaz ugyan, hogy a fiatalok dohányzása, alkoholfogyasztása későbbi fejlődésük szempontjából igen káros, de olyannyira közvetlen veszélyt, mint a baleset, egyik se jelent. Sőt, ez a helyzet még a kábítószer-fogyasztással is. Noha a kábítószer-fogyasztás egészségkárosító hatása jóval hamarabb jelentkezik mint a dohányzás és alkoholfogyasztás (sőt, halálos esetek is előfordulnak), a kábítószer-fogyasztó személyek száma jóval alatta marad a balesetet elszenvedő fiatalok számának. Ennek ellenére a családban, az iskolában, a tömegkommunikációs eszközök révén a balesetek megelőzésére, a baleseti szituációk elkerülésére közel se esik olyan nagy hangsúly mint a káros szenvedélyek elleni küzdelemre. Félreértés ne essék: nem a káros szenvedélyek elleni fellépést sokalljuk (mert az — az eredménytelenség felől megközelítve a kérdést — nem sok, hanem nagyon is kevés), hanem a *baleseti veszély és a baleseti következmények elkerülésére irányuló nevelőmunkát keveselljük*. A serdülőket elsősorban az utcai, közlekedési balesetek veszélyeztetik (iskolai, munkahelyi, háztartási és egyéb balesetek viszonylag ritkábban fordulnak elő ebben az életkorban), s gyakran akaratlanul maguk a szülők is fokozzák saját gyermekük számára a balesetveszélyt. Mindennapos példa, hogy tizenéves, néha még általános iskolába járó gyerekek motorkerékpáron száguldoznak. A szülő, aki „jutalmul” motorkerékpárral ajándékozza meg gyermekét, nem gondol arra, hogy életkoránál fogva szertelenségre hajlamos, labilis, figyelmetlen fia-lánya fittyet hány a veszélyre, amire különben sem hívta fel a figyelmét elég nyomatékosan senki sem. Vagy — és ez is milyen paradox példa — szigorú családok, amelyekben nem tűrik el a dohányzást, megkövetelik a jó tanulmányi eredményt, éberén ügyelnek a kimaradásokra, ellenőrzik a barátokat, szemrebbenés nélkül vásárolják meg az első adandó alkalommal gyerekük számára a motorkerékpárt. Felmérési eredményeink tükrében, valamint a statisztikai adatok és a szomorú példák, tragikus balesetek következményeit levonva elsőrendű fontos feladatnak látszik szülők-nevelők számára a baleseti veszély tudatosítására irányuló felvilágosító és nevelőmunka.

\*

A fiatalok életérzését, közérzetét meghatározó, befolyásoló adatainkat *összegezve* arra a következtetésre juthatunk, hogy az általunk vizsgált fia-

talok családi hátterének külső körülményei az esetek túlnyomó többségében nem jeleznek komolyabb problémát. A válaszoknál, családi veszekedéseknél — és más hasonló, a családi együttélést, családi harmóniát megbontó nyílt konfliktusoknál azonban jóval nagyobb méretű családon belüli rejtett feszültségekre következtethetünk az ideges-neurotikus természetű anyák feltűnően nagy számából. Majdnem minden második vizsgált személyünk édesanyja ilyen jellegű tüneteket mutat. A családban elfoglalt helyét a fiatalok mintegy 5%-a tartja végsőkig kedvezőtlennek, s ez az érték kevesebb, mint azoknak a fiataloknak a száma, akik a diákközösségben, a diáktársak körében érzik kitaszítottnak magukat.

A serdülőkorú fiatalok közérzetének, pszichés beállítódásának egyik legáltalánosabb jellemzője, hogy környezete — szülei, tanárai — *nem értik meg* problémáit. A *túlérzékenység*, az *énbizonytalanság*, egyfajta *cselekvési bizonytalanság* inkább a lányokat jellemzi, s ez abban is kifejezésre jut, hogy *jövőképük* több rettegésről, félelelmről tanúskodik mint a fiúké. Úgyisint nagyobb számban fordulnak elő a lányok körében a *depresszióra utaló tünetek* (nyomasztó álmok, tartós lehangoltság), sőt közel 30%-uk kifejezetten szuicidális színezetű kijelentéseket is tett.

Ha a felmérésben részt vett fiatalok túlnyomó többségének pszichés beállítódására a meg nem értettség volt jellemző, így a legáltalánosabb vegetatív panasz a fiatalok között a *kimerültség*, *fáradtság*. Mindehhez igen sok esetben (elsősorban a lányoknál) hozzájárul a gyakori *fejfájás*, kisebb mértékben *hasfájás*. Egyéb, súlyosabb tünetek a fiatalok csak kis százaléka jellemzőek, bár ezek között feltűnő a *dadogásra* panaszzkodó fiatalok jóval nagyobb száma, mint ami a szakirodalomból ismeretes. Felmérésünk eredményei arról vallanak, hogy a fiatalok között nem elhanyagolható mértékben jelen van a *baleseti hajlam* is.

Tanulmányunk több mutatója alapján érdemes elgondolkodni azon, hogy a lányok közérzete jóval kedvezőtlenebb a fiúkénál. Úgy tűnik, a családban, az iskolai közösségekben hasonló helyzetben vannak mint a fiúk, mégis jóval labilisabbnak, érzékenyebbnek, bizonytalanabbnak látszanak azoknál. A jelenség magyarázata bizonyára a környezeti-nevelési feltételek bonyolult összességében keresendő, amelyek feltárása nem lenne hiábavaló — különösen, ha az ideges-neurotikus anyák már felmérésünkben is jelzett igen magas számára gondolunk. Mert igaz lehet ugyan, hogy a serdülőkori tünetek nem vezetnek szükségszerűen neurózishoz és más bajokhoz a felnőttkorban, sőt — mint ahogy egy serdülőkori problémákkal foglalkozó kötetben olvashatjuk — „a kialakuló felnőttkori neurózisban ritkán ismerhetők fel közvetlenül gyermekkori előzmények,<sup>12</sup> mégis valószínűnek látszik, hogy ezek a tünetek egészen nyomtalanul nem múlnak el. Annál is inkább nem, mert azzal is számolnunk kell — mint erre egyes kutatók nyomatékosan felhívják a figyelmet —, hogy személyiségünk társadalmi együttélés szempontjából lényeges jegyeinek egy része a serdülőkorban alakul ki: „önbecslésünk ‚szilárd magva’ ekkor kell, hogy végérvényesen kialakuljon. Ezért van az, hogy a ‚le nem rendezett’ önértékelési problémák, amelyek miatt aztán végiggyötrődünk életünkön, a serdülő-

korból maradtak vissza.”<sup>13</sup> S ha a serdülőkor le nem rendezett önértékelési és más problémái egész életünk során fennmaradnak, akkor nem múlhatnak el nyomtalanul azok a hangulatok, pszichés beállítódások, vegetatív tünetek-panaszok sem, amelyek ezzel a közérzettel jártak.

Felmérésünk másik tanulsága, hogy a serdülőkor nagy problémái nem kizárólag azok, amelyek a leglátványosabb formában nyilvánulnak meg. Szülők-nevelők számára egyaránt megszívlelendő, hogy miközben a fiatalok életét, egészségét óvni igyekeznek, gyakran szem elől tévesztik a legnyilvánvalóbb veszélyeket. A látványosabb serdülőkori problémák mellett gyakran észrevétlenül elsikkadnak a depressziós hangulatok, önértékelési bizonytalanságok, az élet kilátástalanságának gondolatával küszködő belső konfliktusok. Nem különben elsikkad a baleseti veszély, mely gyakran csak tragikus következményeiben kap kellő figyelmet. A serdülőkorú fiatalok problémáiról szólva a dohányzás, az alkoholfogyasztás, a kábítószer iránti érdeklődés számbavétele mellett nem kevesebb odafigyelést igényelnek azok a közérzeti-pszichés beállítódások, amelyek külső megjelenésükben kevésbé feltűnő jelleggel ugyan, de legalább ekkora súllyal meghatározzák a serdülők életének-fejlődésének kiegyensúlyozott vagy konfliktusos alakulását.

### *Jegyzetek*

<sup>1</sup> Baj van a gyerekemmel, Gondolat, 1977. Budapest, 9. o.

<sup>2</sup> Id. mű. 10. o.

<sup>3</sup> Vikár György: Az ifjúkor válságai, Gondolat, Budapest, 1980. 119. és 121. o.

<sup>4</sup> Vikár György: Serdülőkor: fejlődés vagy válság? Baj van a gyerekemmel, Gondolat, Budapest, 90. o.

<sup>5</sup> A kutatási anyag feldolgozott és megjelent részei: Hódi Éva: Dohányzás és alkoholfogyasztás a fiatalok körében, Létünk, 1986. 3—4. szám, továbbá: Hódi Éva: A fiatalok és a kábítószer, Létünk, 1986. 5. szám, valamint: Hódi Éva: A fiatalok szexuális érdeklődése, Létünk, 1987. 2. szám.

<sup>6</sup> Dr. Günter Clauss—Dr. Hans Hiebsch: Gyermekpszichológia, Akadémiai Kiadó, Budapest, 1973. 212—213. o.

<sup>7</sup> Vikár György: Az ifjúkor válságai, id. mű, 11. o.

<sup>8</sup> Hódi Sándor: A „meghívott” halál, Forum Könyvkiadó, Újvidék, 1979. 34—35. o.

<sup>9</sup> Hódi Sándor id. mű, 37. o.

<sup>10</sup> Gyermekpszichológia, id. mű, 319. o.

<sup>11</sup> Gyermekpszichológia, id. mű, 319. o.

<sup>12</sup> Baj van a gyerekemmel, id. mű, 10. o.

<sup>13</sup> Hódi Sándor id. mű, 148—149. o.

## *Rezime*

### Neke karakteristične pojave u ponašanju adolescenata

U okviru četvrtog dela, koji čini sastavni deo obimne studije, autor se bavi opštim raspoloženjem adolescenata, njihovim ponašanjem, običajima i problemima.

Prvi deo (Pušenje i alkoholizam kod mladih, Létünk, 1986., 3—4) tretira i ukazuje na neke karakteristične aspekte širenja pojave pušenja i trošenja alkohola kod mladih. Drugi deo (Mladi i narkomanija, Létünk, 1986. 5.) ukazuje na sve veći interes mladih za narkotike kao i na neke stavove u vezi s tim. Treći deo (Seksualno ponašanje adolescenata, Létünk, 1987., 2.) bavi se pojavom seksualnosti kod adolescenata, karakteristikama i shvatanjima o seksu.

U okviru ovog dela, autor, na bazi jednog istraživanja iz 1985. koje je sprovedeno u 7. i 8. razredu osnovne škole kao i u I. i II. razredu srednje škole, ukazuje na neka karakteristična ponašanja mladih od 14—17 godina.

Posle kraćeg osvrta na ponašanje mladih u krugu porodice i u okviru škole, autor se okreće psihičkim problemima adolescenata (preosetljivost, uvredljivost, nedostatak razumevanja, nedostatak samopouzdanja) a zatim razmatra njihov odnos prema budućnosti. U radu se procenjuje u kojoj meri su prisutne depresivne pojave u njihovom ponašanju (trajna neraspoloženja, noćne more, samoubilačke tendencije, itd.).

Posle osvrta na psihičko ponašanje adolescenata, autor se bavi najčešćim psihosomatskim i neuro-vegetativnim pojavama (glavobolja, mucanje, umor, „tik“).

Rezultati merenja pokazuju da u okviru ovog uzrasta opšte raspoloženje kod devojaka je mnogo nepovoljnije nego kod njihovih vršnjaka dečaka. Što se tiče njihovog odnosa u porodici i školi i među vršnjacima, devojke su u sličnom položaju kao i dečaci istih godina iako se kod devojaka više očituje nedostatak samopouzdanja, preosetljivost, nesigurnost i u većoj meri se javljaju depresivna stanja.

Pošto su neuroze (i druga psihička oboljenja) danas česta pojava i kod odraslih (prema podacima iz studije, majka svakog drugog ispitanika bori se sa nekim oblicima neuroze) ne bi bilo na odmet neke potisnute pojave u društvu i vaspitanju u vezi budućnosti devojaka ovog uzrasta, izneti na videlo.

Rezultati merenja takođe ukazuju na činjenicu da se nepovoljne psihičke pojave (depresivna stanja, kompleks inferiornosti samoubilačke tendencije) među mladima ne mogu zanemariti. Međutim, u okviru vaspitanja, među problemima adolescentnog doba, gore navedene pojave često su potisnute kao što su nedovoljno osvetljeni i nesretni slučajevi.

Povrede mladih u nesretnim slučajevima ukazuju na to da se u okviru vaspitanja u porodici i školi treba posvetiti više pažnje toj pojavi radi preventive.

Ukazivanje na opasnosti od nesretnih slučajeva kao i otkrivanje nepovoljnog opšteg stanja kod adolescentana, predstavlja ključni momenat u njihovom životu i zdravlju i igra važnu ulogu u njihovom razvoju.

*S. J.*

### *Summary*

#### **A Few Characteristic Appearances in the General State of the Adolescents**

In the fourth part of this work, which is the constituent of a voluminous study, the author deals with the general feelings of the adolescents as well as with their behaviour, habits and problems.

The first part (Smoking and Alcoholism among the Youth, *Letünk*, no. 3—4. 1986.) treats and points out a few characteristics in spreading of the smoking habits and drinking alcohol among young people. The second part (Drug Addiction and the Young, *Letünk*, no. 5., 1986.) shows the increasing interest of young people for narcotics and their attitudes to these problems. The third part of the study deals with the appearance of the sexuality with the adolescents, its characteristics and the opinions of young about sex. (Sexual Behaviour of the Young, *Letünk* no. 2. 1987.)

Within the fourth part, the author, on the basis of a research from 1985. carried out in the elementary school, in the seventh and eight grades as well as in the first and second grades of the secondary school, points out some characteristics in the behaviour of the young ones between fourteen and seventeen years old. After a short review on the behaviour of the young in the family and at school, the author turns to the psychological problems of the adolescents (over sensitiveness, lack of self confidence, touchiness, lack of understanding) considering then their relationship towards future.

It is estimated in the study in what degree are depressive appearances present in their behaviour (permanent bad temper, nightmares, suicidal tendencies).

After treating the psychological problems in adolescence, the author is turning to the most frequent psychosomatic and neurovegetative appearances (headaches, stammer, fatigue, „tid"). The results of the tests point out the fact that negative psychological appearances among young (depressive conditions, inferiority complex, suicidal tendencies) should not be ignored. However, among the other problems of the adolescence period, the above mentioned appearances are often neglected in education, just as the cases of accidents are not enough paid attention to. Injuries of young people in accidents point out the need to pay more attention in the area of education in family as well as at school, to these appearances in preventive purpose.

Indicating the danger from the accidents and revealing the negative general state of feeling in the period of adolescence, play the main role in their life and health at the same time influencing the whole development of their character.

*S. J.*

Jung Károly

## VUK KARADŽIĆ NÉPMESELEJEGYZŐ ÉS PUBLIKÁLÓ MÓDSZERÉRŐL

---

Éppen huszonöt esztendővel ezelőtt, a Vuk-féle szerb népmesekötet prágai kiadásának ismertetése kapcsán írta le a jugoszláv folklorisztika egyik legjelentősebb egyénisége, Maja Bošković-Stulli az alábbiakat:

1. Legalább Vuk Karadžić halálának századik évfordulójára, 1964-re készítsék elő a jugoszláv szakemberek a Vuk-gyűjtötte népmesék teljes kiadását, beleértve azokat a nem ritkán egészen rövid darabokat is, amelyek Vuk egyéb műveiben szétszórva találhatók;

2. Teljes egészében tegyék közzé mindazokat a pontos és átdolgozatlan (stilizálatlan) forrásszövegeket, amelyek a Vuk-féle népmesék alapjául szolgáltak, s amelyek fennmaradtak a kéziratos hagyatékban, hisz Vuk ezt megérdemli, akárcsak a Grimm-fivérek, akiknek forrásszövegait több kötetben közzétették;

3. Gyűjtsék össze és tegyék közzé mindazokat az ismeretlen és elfelejtett adatokat, amelyek Vuk Karadžić mesegyűjtésével és a szövegek közzétételével kapcsolatban elérhetők, továbbá a segítőire, munkatársaira és adatközlőire vonatkozó adatokat, valamint

4. a nemzetközi mesekatalógus alapján készüljön el a Vuk-féle népmeseszövegek típusbesorolása, hogy a kiadvány minél használhatóbb lehessen a nemzetközi folklorisztika számára.<sup>1</sup>

Ha jobban szemügyre vesszük a négy pontba foglalt, s igen sürgető tennivalókat, lehetetlen nem észrevennünk, hogy bennük voltaképpen a Vuk-féle népi elbeszéléskincs, tehát a mese-, monda- és legendaanyag *kritikai kiadásának alapvető* feladatai fogalmazódtak meg egy standard ismertetés keretei között. S hogy a dolog egyáltalán nem megoldhatatlan, arra — ugyancsak az ismertetés keretei között — a professzorasszony példát is mutatott: elkészítette a cseh nyelvű kötet teljes anyagának típusbesorolását a nemzetközi mesekatalógus alapján. (Ezt a típusbesorolást nyilván nem kerülhetik majd meg a tervezett kritikai kiadás gondozói sem, hisz a cseh kiadás néhány darab kivételével felöleli Vuk szinte teljes népmesegyűjteményét.<sup>2</sup>)

Két esztendő múlva aztán lezajlottak a Vuk halálának századik évfor-

dulóját ünneplő tanácskozások, egyebek, a Vuk-féle szerb népmesekincs kritikai kiadására azonban — napjainkig — nem került sor. Az életmű kritikai kiadása ugyan megindult, sok kötete meg is jelent, de csak az idei — ugyancsak jubiláris — esztendő, Vuk születésének kettőszázadik évfordulója hozza talán magával az annyira várt mesekötetet is. A kiadói előzetesekből tudni lehet, hogy ezt a kötetet Nikola Pantelić rendezi sajtó alá. Ha mindehhez még azt is hozzátesszük, hogy a népi prózaepika Vuk-féle anyagának legjobb és legteljesebb kiadása (apparátussal) éppen hatvan esztendeje jelent meg, ez az úgynevezett *II. állami kiadás*,<sup>3</sup> s hogy az újabb kiadások alapján véve ennek az újranyomásai, akkor lesz csak igazán feltűnő, hogy a jugoszláv, s elsősorban szerb folklorisztika mily nagy mértékben maradt adósa Vuknak és a nemzetközi folklorisztikának is.<sup>4</sup>

Ha a Vuk-féle teljes szerb népmesekincs alapos, tudományos feldolgozásának elhúzódtását elemezzük, akkor legalább két okot lehetne említeni. Könnyű lenne a kérdést azzal indokolni, hogy a szerb és a jugoszláv folklorisztikai filológia elsősorban az epikus, tehát a hősköltészet vizsgálatát részesítette előnyben, ugyanis a Vuk által közzétett hősepika nem csupán és kizárólag népköltészeti megközelítés tárgyát képezte az elmúlt száz esztendő során, hanem sokszor a hősi nemzeti múlt, a nemzeti történelem kutatói is a hősepikában keresték az objektíve nem lelhető fogódzókat. Meghonosodott aztán egy elképzelés, amelynek alapja az volt, hogy az epikus költeményekben a népköltészet eszközeivel, világlátásával, normáival tizesekbe foglalt események azonosak a történelem eseményeivel, s hogy a széles — és természetesen a műfajnak megfelelően túlzó — merderben hömpölygő, törökverő, latinverő, bosnyák környezetben gyaurverő és az iszlámot dicsőítő stb. szövegek történetileg is forrásértékűek és -rangúak. Csak napjainkban olvashat az ember komoly és alaposan átgondolt tanulmányokat ennek a szemléletnek képtelen voltáról,<sup>5</sup> de nyilvánvalóan még sok időnek kell eltelnie, amíg ez a józan, rádöbbenő és fogalomtiszta szemlélet szélesebb körben is teret nyerhet. A Vuk által gyűjtött, közzétett, s Európában szinte majdnem mindenütt méltó elismerést kiváltó hősepikai szövegeket tehát olyan nemzeti előjellel is ellátták, amelyet nem lehet mellékesnek tekinteni a szerb és jugoszláv folklorisztikai irodalom aránytalanságainak és hangsúlyeltolódásainak elemzésekor.

Könnyű lenne továbbá arra is gondolni, hogy a népi prózaepika a nemzeti hőseszmény illusztrálására nem minden tekintetben alkalmas lektűr, tehát nem örvendett akkora népszerűségnek, mint a törökverő és egyéb hősök viselt dolgaival foglalkozó hősepikai darabok. Ennek azonban elmentmond az a mennyiségi adat, hogy a Vuk-féle népi prózaepika mindössze egy közepes kötetnyi terjedelmű, ezzel szemben viszont a hősepikai és más népköltészeti gyűjtés négy vaskos kötetet tesz ki. A prózaepikai gyűjtés mielőbbi tudományos feldolgozása tehát inkább elképzelhető lehetett volna emiatt.

Sokkal valószínűbb azonban, hogy a terjedelmében viszonylag szerény Vuk-féle teljes szerb népmesegyűjtemény alapos tudományos feldolgozása-

nak és a kritikai kiadás késésének okai másutt keresendők. Ez az az igen összetett problémakör ugyanis, amelynek keretében Vuk szövegjegyző és -közétező módszere is előtérbe kerülhet, s ez lehetett volna talán, s ez lesz nyilván az egyik filológiai próbatétel, amelyet a jugoszláv folklorisztikai filológia sokáig halogatott. Ha szemügyre vesszük a Maja Bošković-Stulli által megfogalmazott tennivalókat, láthatjuk, hogy Vuk mesegyűjteménye kapcsán nem csupán a közzétett szövegeket, hanem a *forrásszövegeket* is emlegeti, s ez világosan mutatja, hogy a forrásszövegektől a közzétett szövegekig beavatkozással kell számolni. A kritikai kiadásnak óhatatlanul szembesülnie kell ezekkel a szövegekkel is, ha a Vuk-féle népmesegyűjtemény kialakulását, egyszóval szövegfilológiáját kívánja feldolgozni.

Egyébként Vuk szerb prózaepikai anyagának kiadástörténeti vonatkozásai sem érdektelenek; Vuknak sok gondja, munkája volt vele. Ennek a filológiai kérdésnek első feldolgozását Milivoje Bašićnak köszönheti a jugoszláv néprajztudomány, s az először hatvan esztendővel ezelőtt megjelent úgynevezett II. állami kiadás tartalmazza.<sup>6</sup> Ugyanezt a kérdést stílus- és művelődéstörténeti szempontból Miodrag Popović elemezte a maga módján a huszonöt esztendővel ezelőtti Vuk-centenárium kapcsán megjelent tanulmányában, s az ő megfigyeléseit is kamatoztatva foglaljuk majd össze az alábbiakban.<sup>7</sup> A máig legalaposabb és legterjedelmesebb kiadástörténeti feldolgozás Borivoje Marinković nevéhez fűződik; ő jutott el legközelebb majd félszáz lapos tudományában egy kritikai kiadás igazán komoly előmunkálataihoz. Egyébként az ő munkája is a húsz évvel ezelőtti Vuk-évforduló jegyében készült.<sup>8</sup>

Vuk Karadžić figyelme igen korán, már a XIX. század elején kiterjedt a népi prózaepikai alkotások irányába is, ennek az érdeklődésnek és gyűjtőmunkának első összefoglalása az 1821-ben megjelent *Narodne srpske pripovijetke* című kis kötetben jelent meg, amelyben mintegy három ívnyi terjedelemben elsősorban anekdotikus jellegű szövegeket közölt.<sup>9</sup> A könyvecske megjelenése után több mint harminc esztendőnek kellett eltelnie, mígnem 1853-ban végre megjelenhetett a valóban reprezentatív terjedelmű és tartalmú, mintegy 230 oldalas második népi prózaepikai kötet, *Srpske narodne pripovijetke* címmel. Vuk lánya, a németet is anyanyelvi szinten beszélő Mina (Wilhelmine) Karadžić az egész könyvet rögtön németre fordította, s a mű alig egy esztendő múlva meg is jelenhetett Berlinben, tehát a szerb népmeseanyag igen rövid idő alatt ismertté válhatott az európai folklorisztika széles körei előtt is.<sup>10</sup> Fölmerülhet azonban a kérdés, hogy miért telt el ilyen sok idő a valóban reprezentatív kötet megjelenéséig, miért volt szükség arra, hogy Grimmék több alkalommal is nógassák Vukot a szerb népmesekötet összeállítására és közzétételére. A válasz minden bizonnyal azokkal a nehézségekkel magyarázható, amelyekről — ha szűkszavúan is — de maga Vuk számol be kötete bevezető szövegében.

Öt idézzük: „Pjesme, zagonetke, i pripovijesti, to je gotova narodna književnost, kojoj ništa više ne treba, nego je *vjerno, čisto i nepokvareno*

skupiti; ali u pisanju pripovjedaka već treba misliti i riječi namještati (ali opet ne po svome, nego po svojstvu srpskoga jezika), da ne bi ni s jedne strane bilo pretjerano, nego da bi mogao i učen čitati i prost slušati.”<sup>11</sup>

Vuk világosan és nyíltan fogalmaz: szerinte a népdalok, találósok és közmondások kész népköltészeti produktumok, amelyeket hüen, tisztán és romlatlanul kell feljegyezni, ezzel szemben a *narodna pripovijetka*, vagyis a népi elbeszélés esetében más a követendő eljárás: ezeket *írni kell*, s jól átgondolva őket szövegváltoztatást kell eszközölni, de nem az elbeszélésíró ízlése, hanem a szerb nyelv szelleme kívánalmainak megfelelően, hogy az így megírt elbeszéléseket a tanult emberek is olvashassák és az egyszerű emberek is hallgathassák. Vuk egyébként sajátos módon a népi elbeszéléseket két csoportra osztja: beszél *női elbeszélésekről*, „amelyekben mindenféle csodákról van szó, amelyek nem léteznek”, zárójelben azonban azt is hozzáteszi, hogy ezeket nevezik németül Märchennek, s beszél *férfielbeszélésekről*, amelyekben nincsenek csodás elemek, s a bennük elbeszélte történetek valóban megtörténhettek; ezeknek aztán lehet rövid és hosszú változatuk. Itt, sajnos, nem adja meg a német terminust, ezért minden valószínűség szerint mondákra, igaz történetekre, s elsősorban anekdotákra gyanakodhatunk. Ezt igazolja az a megjegyzése is, hogy a férfi-elbeszélések között sok a nevetséges és tréfás jellegű.<sup>12</sup> Az elmondottakból világosan látszik, hogy Vuk a népmese esetében nem beszélt kész népköltészeti produktumokról, hanem mintegy nyers szövegváltozatokról, amelyek csak megfelelő beavatkozással nyerik el azt a formát (nyelvi és tartalmi tekintetben), amely a közzétételre alkalmassá teszi őket.

Látható tehát, hogy a szerb népmeseanyag tekintetében Vuknak nem volt olyan könnyű a dolga; egyrészt Grujo Mchandžić és Vuk Vrčević megismerése előtt nem állt rendelkezésére nagyobb számú meseszöveg, másrészt pedig a mesék túlnyomó többségét nem maga hallotta autentikus paraszti (vagy népi) környezetben, hanem részben a maga gyermekkori emlékezetéből idézte fel és írta le őket, a legtöbbet azonban másodkézből kapta: a felkért terepi gyűjtők maguk írták le neki emlékezetből és küldték el neki a szövegeket. Fontos továbbá az a tény is, hogy a legjobb meseszövegek nem az autentikus és gazdag hősepikájáról ismert balkáni területekről származnak, hanem éppen a Monarchiából (Dél-Magyarországból), illetve az adriai tenger melléknek azokról a területeiről, főleg Boka Kotorska vidékéről, ahol a délszláv lakosságelem túlsúlyának kialakulása előtt jelentős középkori latin és későbbi latinizált lakossággal kell számolni. Eből arra lehet következtetni, hogy a XIX. század elején, tehát Vuk gyűjtőmunkájának idejében a népmese már nem volt frekvenciát népköltészeti műfaj a Balkánon. Tehát elsősorban ott talált ilyen anyagot Vuk vagy valamelyik levelező gyűjtője, ahol a más népekkel való kölcsönhatás jobban kifejezésre jutott a szellemi műveltségben.

Vuk persze mindent megtett, hogy a népi prózaepikát is összegyűjtse, de mint a kérdés egyik kiváló szakértője megállapította: „Dok se narodna pesma sretala na svakom koraku, ne samo ona preuzeta, nasleđena, već i

ona u nastajanju, narodna pripovetka se sve više gubila, iz generacije u generaciju sve manje pamćena i još manje pričana.”<sup>13</sup> Amikor tehát a Vukot népmese gyűjtésre és közzétételre buzdító Grimm-fivérek azt remélték, hogy a balkáni epikus énekhagyományhoz hasonlóan a népi prózaepikában is egyfajta civilizációtól érintetlen, őseredeti, mitológiai motívumokban bővelkedő népmeseanyagot ismerhetnek meg, alapjában véve tévedtek, hisz a szerb népmeseanyag német fordításában legalább négy szűrőn átment szövegeket olvashattak. Vuk legfeljebb tucatnyi népmesét hallott autentikus mesefa szájából, a többit mind dolgozótársai küldték el neki kéziratban.

A Balkán hegyei között több ezernyi verssorból álló epikus énekeket éneklő és guszlán kísérő, szinte kizárólag analfabéta népénekeselek hallgatása után érthető ma is, hogy Vuknak fenntartásai lehettek a hozzá beérkező népmese szövegekkel kapcsolatban, különösen ha azok a Dél-Magyarország kényelmes szerb polgári vagy polgáriasult otthonaiból kerültek elő, mint például a szenttamási kereskedő, Grujo Mehandžić esetében, aki ugyan Szerbiában is megfordult kalmárkodás közben, de azért a Monarchiát is szélteben beutazta, s nyilván legalább magyarul és németül is tudnia kellett beszélni, hogy feltalálhassa magát.<sup>14</sup> Ugyanez vonatkozik a Cattaroban szolgáló államhivatalnok, Vuk Vrčević szövegeire is, hisz azok is egy voltaképpen polgáriasult környezetben kerültek papírra, s ha leírójuk nem is volt különösebben művelt egyéniség, mint monográfusa megállapította, mégis nyilván ezeken a szövegeken is szépítgetett, akárcsak jóval később a hercegovinai törökös jellegű epikán, ahogy ugyancsak megállapította a kutatás.<sup>15</sup>

Az autentikus népköltészeti alkotásokhoz szokott Vuk tehát interveniált a hozzá kerülő szövegekben, nyelviileg és tartalmilag is pallérozta őket, magyarul: ha nem találta őket eléggé népi hangvételűnek, pogány tartalmúnak, akkor újraírta őket, nem ritkán bővebbre formálva a szöveget, mint ahogy gyűjtője megküldte őket. Erre főleg akkor volt szüksége, amikor gyűjtője csupán tartalmi kivonatot, szinte csak a mesetípus szűzségét juttatta el hozzá.

A népmeseátírásnak és -stilizálásnak ez a módszere természetesen nem Vuk találmánya volt; ő csak a kor szokásaihoz, gyakorlatához igazodott, hisz bécsi polgár létére — bár a német nyelvet sohasem tanulta meg hibátlanul — olvashatta a kor németül megjelent népmese gyűjteményeit. Még Jacob Grimm munkájának túlsúlyával jelent meg 1812-ben a *Kinder und Hausmärchen* első kötete, amelyet Vuk ismert, s rá tíz esztendőre jött ki Gaal György *Märchen der Magyaren* című műve is, az első magyar mesekötet németül s egyáltalán. Ennek az utóbbi műnek ismeretéről nem rendelkezünk adatokkal, de szinte elképzelhetetlen, hogy a Bécsben élő, s a kérdésre figyelő Vuk nem vett volna tudomást létezéséről. Nem tudni, hogy a remélhetőleg hamarosan megjelenő Vuk-féle mesegyűjtemény kritikai kiadásának apparátusában találunk-e majd bármilyen fogódzót erre vonatkozóan.

Vuk előtt tehát ott voltak a könyvek, ott volt a követendő modell, amit

aztán követett is. S mint látni fogjuk, természetesen Grimmék felfogásának hívéül szegődött, amit az 1853-as kötet előszava, amely voltaképpen már az első kis kötet megjelenésekor megfogalmazódott benne, ki is fejtett igen szűkszavúan. A kor európai mesekiadásait és mescirodalmát áttekintő Ortutay Gyula tanulmányaiból tudjuk, hogy a XIX. században a meseátírásnak és mesestilizálásnak legalább két alapvető áramlata tartható számon. Ezek közül a Grimm-fivérek eljárását így jellemzi: „A Grimm-testvérek — s nem akar ez munkájuk idealizálása lenni — azok közé a gyűjtők közé tartoztak, akik az átírás, összevonás, kisebb-nagyobb mérvű stilizálás során arra törekedtek, hogy a népi, paraszti mesemondás lényeges vonásait minél jobban ragadják meg: minél hívebbek legyenek a népi meseszó lényegéhez. Még a népkönyvek anyagának közlésében is erre törekedtek.”<sup>16</sup> Az igazsághoz tartozik, persze — mint arra a germanista és tudománytörténész Miljan Mojašević is utal —, hogy a két testvér Grimm felfogásában is tapasztalható azonban némi különbség. A *Kinder und Hausmärchen* első kötetének anyagán még elsősorban Jacob ízlése és keze nyomma őrződik; ő ugyanis úgy tartotta, hogy a népmese *kész irodalom*, amelyet úgy kell nyomtatásban közzétenni, ahogy a mesefa elmondotta, tehát semmiféle későbbi javításra, stilisztikai csinosításra nincs szükség. Tehát az egyszerű nép stílusán nem kell módosítani, a népmesék úgy képeznek minden tekintetben kerek egészet — nyelvi, stilisztikai és tartalmi tekintetben —, ahogy azt a gyűjtő hallotta. Mivel azonban a későbbiek során Jacob elsősorban a nagy német szótár anyagán dolgozott megfeszített erővel, a német népmeseanyag további kötetének közzététele inkább Wilhelm keze nyomát és szöveggondozói koncepcióját tükrözi. Ő viszont minden újabb kiadásban javítgatta, stilisztikailag csinosította, összevonta az egyes változatokat, hogy minél kerekesebb, szebb, mindenki számára érdekesebb népmese-szöveget *alkothasson*.<sup>17</sup>

Az Európa-szerte divatozó másik meseátírási, stilizálási elv ezzel szemben az *irodalmi stilizálás* jegyében folyt, s azt Grimmék erős kritikának vetették alá. Ennek az elvnek alapvető jellemzője az volt, hogy megvetette a köznépi mesélgetés alacsonyrendűségét, mivel nem tartotta alkalmasnak arra, hogy a fentebb rendű és ízlésű, tanult és művelt olvasóközönséget mulattassa — ahogy azt 1833-ban a magyar Muzarion folyóirat kifejtette. Ennek az ízlésnek jegyében fogant Majláth János német nyelvű magyar mesegyűjteménye, amely 1825-ben jelent meg *Magyarische Sagen und Märchen* címmel Brünnben, tehát elvileg Vuk ezt a kötetet is ismerhette, hisz Grimmék, akárcsak Gaaléval, ezzel is foglalkoztak.<sup>18</sup>

Vuk tehát ebben a tekintetben is korának embere volt; ismerte a mesestilizálás és újraírás európai gyakorlatát, s a különböző áramlatok közül a Grimmék-féle elképzeléshez csatlakozott, amelynek lényege a néphez és a népihez igen közel álló — annak szellemét tükröző — meseátírás közzététele volt.

Egyébként például a magyar folklorisztikában a huszadik század elejéig kísért a népmesék újraírásának, átírásának és stilizálásának eszméje — annak ellenére, hogy például a XIX. század utolsó évtizedeinek egyik

legjelentősebb magyar gyűjtője és folkloristája, Kálmány Lajos legalább a hetvenes évektől kezdve stilizálás nélkül, intervenciók mellőzésével gyorsírja és teszi közzé a népmeséket és egyéb népköltészeti termékeket. Arany László magyar népmese gyűjtésének 1901-ben megjelent kötetében a közrebocsátó Gyulai Pál még így fogalmaz: „Újabban mind inkább kezd terjedni az a felfogás, hogy gyorsírói feljegyzések útján lehet csak híven népmesét gyűjteni, s igazán visszatükröztetni minden nemű sajátságait. Ez téves felfogás. A népmesének nincs állandó formája, mint a népdalnak, bár az is néha megromlik, s a népben éppen annyi gyöngye, nehézkes elbeszélő van, mint az irodalomban. Most már az ügyefogyott mesemondók útján induljunk-e, s a népköltészet sajátságainak tartsuk-e a bőbeszédűséget, ismétlést, betoldásokat, ügyetlen fordulatokat? Bizonyára nem. Ha különben maga az anyag érdekes, mindezekről meg kell tisztítani a népmesét, s a jobb népi elbeszélők modorában, amennyire lehet, visszaállítani, vagy legalább megközelíteni a hozzá illő elbeszélő formát.”<sup>19</sup> Ez a koncepció tehát száz esztendő múlva is ugyanazt tükrözi, amihez Vuk is tartotta magát Grimmék elveire alapozva.

Mivel — mint arra dolgozatunkban többször is utaltunk — a Vuk-féle szerb népmese gyűjtemény kritikai kiadása ez ideig nem jelent meg, Vuk népmeselejegyzési és közlétevési módszerének minden tekintetben kimerítő leírásával és elemzésével nem rendelkezik a jugoszláv folklorisztika. Néhány marginális megjegyzés és három hosszabb tanulmány azonban fontos, ezért azokat az alábbiakban áttekintjük.

Az első figyelmet érdemlő megjegyzés Ljubomir Stojanović hatalmas, majd kilencszáz lapos monográfiájában található, mégpedig mindössze egy két nyomtatott lapnyi alfejezetben, amely Vuk népmese gyűjteményének keletkezés- és kiadástörténetét érinti. Stojanović megállapítja, hogy Vuk a másoktól kapott meseszövegeket (amelyekről főntebb megállapíthattuk, hogy gyűjteményének túlnyomó részét képezik), nem abban a formában tette közzé, amelyben hozzá eljutottak, hanem nyelvileg és stilisztikailag pallérozta őket oly módon, hogy *az általa beszélt szerb nyelvhez igazította őket*. A monográfus részletekbe nem bocsátkozik, de van egy megállapítása, amely később — előbb harminc, majd negyven esztendő múlva — polémiaira adott okot a kérdés vizsgálata kapcsán. Stojanović ugyanis úgy összegezi meglátásait, hogy Vuknak az a kijelentése, amely szerint az általa közlített szerb népdalok és népmesék a *szerb nyelv tükré és mintái*, csak akkor helyénvaló, ha a népdalokra vonatkoztatjuk. A népmesék esetében pedig csak akkor fogadható el, ha a Vuk által beszélt szerb nyelvet azonosnak tekintjük a szerb népnyelv prózai változatával. S végül kijelenti, hogy a Vuk-féle szerb népmesék Vuk prózai művei, nem pedig azoké, akik hozzá a meseszövegeket eljuttatták.<sup>20</sup> (Ha ehhez hozzátesszük, hogy gyűjteményének további darabjait saját gyermekkori emlékeiből rekonstruálta, valamint írta meg, továbbá, hogy a helyszínen hallott szövegeket is a halálom után, otthon fogalmazta kész szöveggé, akkor nehéz lenne ennek a felfogásnak a helyénvalóságát elvitatni.) Stojanović műve 1924-ben jelent meg, s a népi prózaepikával foglalkozó terjedelem is mutatja, hogy a

monográfus igen csekély jelentőséget tulajdonított a szerb népmeseanyag-  
nak — szemben a verses epikával. Egyébként a szerb népi prózaepikával  
néhány esztendővel később kezd el európai szinten foglalkozni Veselin  
Čajkanović s akkor válik bizonyossá a tudományos és szakmai közvéle-  
mény előtt, hogy a népköltészetnek ez az ága is igen fontos és jelentős a  
nemzeti kultúrában. S az sem mellékes, hogy Čajkanović 1927-ben már  
Antti Aarne mesekatalógusának ismeretében és felhasználásával állította  
össze a máig is utolérhetetlen színvonalú és apparátusú szerb népmese gyűj-  
teményét, mégpedig addig kiadatlan kéziratok anyagból.<sup>21</sup>

A másik megemlítendő marginális megjegyzés Đorđe Đorđević tollából  
származik, ő volt az, aki a már említett II. állami kiadás elődjét, az I.  
kiadást közzétette 1897-ben. Ő számol be a kötet apparátusában arról,  
hogy a Vuk-hagyatékban megtalálták az egyes mesék eredeti kéziratát,  
pontosan megnevezve, hogy mely szövegekről is van szó. Végül megjegyzi:  
„Ovi rukopisi imaju vrednost i zato, što jasno ukazuju i kako je Vuk ra-  
dio pri izdavanju narodnih umotvorina. Na drugom mestu moći će biti  
potanko govora o tome; ovde se, ogleđa radi, samo štampa jedan od tih  
rukopisa potpuno onako, kako ga je Vuk dobio.”<sup>22</sup> Nincs azonban tuda-  
másunk arról, hogy ez az egybevetés és részletes vizsgálat valaha is elké-  
szült volna. Mert ha igen, akkor a várható kritikai kiadás készítőjének igen  
könnyű dolga lett volna.

Az első alapos tanulmány, amely a szerb népmesék Vuk-féle átírásáról  
és stilizálásáról megjelent, ugyanannak a Miljan Mojaševićnek a tollából  
származik, aki 1950-ben a szerb népmesék német fordításait tekintette  
át doktori értekezésében.<sup>23</sup> Az 1953-ban megjelent tanulmány<sup>24</sup> nemcsak  
a problémafelvetés közvetlen volta miatt érdekes, hanem azért is, mert  
bizonyos elvi megállapításai mellett párhuzamosan idézett szövegmutatvá-  
nyokkal szemlélteti Vuk mesestilizáló (meseíró) munkáját. Tanulmánya  
elején elvi jellegű megállapításokat tesz, s röviden utal arra az európai  
kontextusra, amelyben Vuk a maga módszerét kialakította. Párhuzamként  
Grimmek német mesegyűjteményét idézi, megállapítva róla, hogy minden  
újabb kiadásban javítottak, csiszoltak rajta, mígnem a mesék egyre  
teljesebb *irodalmi formát* nem nyertek. Mojašević tehát a XX. század de-  
rekán is még a mesegyűjtésnek és lejegyzésnek azt a felfogását képviseli,  
amely az európai romantika jegyében a két Grimm-fivér által terjedt el,  
különben nem írta volna le az alábbi mondatot: „Bilo bi pedantno prete-  
rivanje tražiti, da jedna zbirka, kao što je Vukova, pruži takoreći fo-  
nografski uhvaćene tekstove pripovedaka. Takve, one bi mogle poslužiti  
samo kao folkloristička grada i ništa više.”<sup>25</sup> Ez a felfogás egyébként  
ugyanazt az anakronisztikus szellemet és álláspontot képviseli, amelyet  
Gyulai Pálnál főttebb láthattunk, de az a szöveg 1901-ben jelent meg  
nyomtatásban, Mojašević pedig 1953-ban! Vuknak egyébként sem az öt-  
venes évek elején nem volt szüksége ilyen anakronisztikus védelemre, sem  
pedig később, hisz a maga korában a vezető folklorisztikai irányzatokhoz  
kapcsolódott, mindenki így járt el abban az időben Európában.

A tanulmány további részében Mojašević bőségesen idéz azokból a szö-

vegekből, amelyeket a terepi gyűjtők és munkatársak küldtek el Vuknak, majd velük párhuzamosan citálja a Vuk által véglegesnek tekintett, átírt és átszilárdított változatot. Minden idézet után azt állapítja meg, hogy a Vuk által újrafogalmazott és nyelvtanilag áthangszerelt mesék mennyivel jobbak, gördülékenyebbek, szebbek, mint például a Mehendžić vagy Vrčević által beküldött nyers változatok. Ennek a kérdésnek taglalása nem a mi feladatunk; a válaszokat ebben a kérdésben a kritikai kiadástól várjuk. De Mojašević szemléltető anyaga is elegendő ahhoz, hogy lássuk: a Vuk-féle intervenciók igen sok esetben voltaképpen *archaikusabbnak, régiesebbnek, gazdagabb mitológiai tartalmúnak* tüntetik fel a szerb népmeséket, mint azok az eredeti kéziratban (forrásváltozatban) voltak. Mindebből látszik, hogy a Vuk-féle „misli i riječi namješteni” korántsem korlátozódott csupán a nyelvi szint visszaállítására, hanem sok tekinteten kamatoztak azok a népszokásbeli és mitológiai ismeretek is, amelyekre Vuk balkáni körútjai során szert tett. Nem tekinthető tehát légbőlkapottnak Stojanović sommás véleménye, hogy a Vuk által közzétett szerb népmesék voltaképpen a saját prózai alkotásai.<sup>26</sup>

Hogy mennyire igaza volt Maja Bošković-Stullinak amikor negyed évszázada a Vuk által használt stilizálatlan és átíratlan nyers *forrásszövegek* közzétételét sürgette, azt egy apró adat is bizonyíthatja, amely ha csak a mikrofilológia szintjén is, de arra vall, hogy az összehasonlító kelet-közép-európai folklorisztikának lesz mit keresnie ebben a szöveganyagban. Az 1853-as szerb népmesekötet 50 darabja között szerepel a *Zla mačeha* (A gonosz mostoha) című mese is, amelynek nyers változatát a már többször emlegetett Vuk Vrčević küldte el Vuknak Boka Kotorskából. A nyers változatban — mintegy erkölcsi tanulságként — szerepel az alábbi szentencia: „Kralj Matijaš divno kmetovaše, ko što čini, neka odgovara.”<sup>27</sup> Vagyis: Mátyás király szépen rendelkezett: ki mint cselekszik, azért felel is. Nos, számunkra igen értékes adatról van szó, amely azt bizonyíthatja, hogy a cattaroi tengeremléken is számolni kell a Mátyás király-hagyománnyal, még a XIX. század elején is, mint ahogy a délszláv nyelvterületeken másutt is frekvenciát a Mátyás-hagyomány. Vuk a maga meseírói-stilizálói elvei között nem talált helyet ennek a zárószentenciának, tehát kihagyta, mint szükségtelent. Elképzelhető, hogy a Gruja Mehendžić-féle eredeti szövegek is tartalmazhatnak összehasonlító szempontból fontos adalékokat, s ezek annál inkább izgalmasak lehetnek számunkra, mivel az akkori Dél-Magyarországról, tehát a mai Vajdaság területéről származnak.

A Vuk-féle meseátírással és mesestilizálással foglalkozó másik tanulmány először 1963-ban, tehát a Vuk-centenárium idején jelent meg.<sup>28</sup> Érdekes módon nem hivatkozik, sőt nem is utal Mojašević hasonló intenciójára, sőt sok tekintetben azonos példaanyagot mozgó tíz esztendővel korábbi tanulmányára. Jó összefoglalása Vuk népmese-gyűjtői és publikálói tevékenységének, sok tekintetben azonban szubjektív és euforikus kinyilatkoztatásokra ragadtatja magát benne a szerző Miodrag Popović. Tehát nem olyan szövegről van szó, amely a tárgyilagos és hűvös filológia jegyében fogant,

s amely alkalmas lehet tudományos következtetések levonására. Íme egy mondata: „Samo jedan pisac na svetu naćinio je lepšu zbirku narodnih pripovedaka od Vukove — njegov prijatelj Jakob Grim.”<sup>29</sup> Ebben a mondatban a *pisac* szó is zavarólag hat, hisz Vuk folkloristaként foglalkozott a népmese kérdésével és publikálásával. Popović egyébként az alábbi módon jellemzi Vuk intervencióit: „Knez Mihailov és Mehandžićev tekst Vuk je ne samo opismenio i literarno preradio. Zaobljavao je izraze, saćimao rećenice, odstranjivao je suvišno i nepotrebno.”<sup>30</sup> Valamint: „Nekada je menjao i redosled u izlaganju, nekad unosio nove, ćivlje detalje, nekad opet radi psiholoćkog produbljavanja, ćirio kazivanja.”<sup>31</sup> Ezek az elképzelések és beavatkozások irodalmi tekintetben bizonyára egysĆesítették a szĆvegeket (Vuk ízlése szerint), ám bizonyára sok olyan motívum, részlet veszett így el, aminek a folkloristák örülnének, illetĆleg örülnek majd, ha elkészül a kritikai kiadás és az összĆvegeket vehetik szemĆgyre. Miodrag Popović tanulmánya tehát bár informatív, a folklorisztika szemĆzĆgĆből nem nagyon kamatoztatható.

Vuk Karadžić népi prózaepikai gyűjtését, az ezzel kapcsolatos szervező tevékenységét, valamint az életĆben megjelent két kötet (az 1821-es és az 1853-as) kiadástörténetét a legalaposabban és a legnagyobb filológiai apparátussal Borivoje Marinković dolgozta fel.<sup>32</sup> Kutatásai alapján világossá válnak olyan vonatkozások is, amelyek a Vuk-féle szerb népmese- és mondaanyag kapcsán nem kerültek gyakran elĆtĆrbe. Többek között az, hogy például Vuk nem tudta mi a népmonda, s hogy tulajdonképpen haraminc kinkeserves esztendĆnek kellett eltelnie, míg végre 1853-ban kiadta a nagy fáradtsággal átfogalmazott, átglyűrt szĆvegeket. Marinković utal többek között azokra a németből fordított (illetĆleg: adaptált) mondaszerű szĆvegekre is, amelyek Vuk keze nyomán szinte szerb népi prózaepikává váltak, s csak a késĆbbi alapos filológiai vizsgálat mutatta ki bennük az idegen eredetet. Tanulmányának nagy terjedelméhez képest Marinković mindössze néhány lapon tárgyalja Vuk szĆvegátíró, -pallĆrozó, -archaizáló munkálkodását, nála olvasható azonban elĆszĆr egy teljes hosszabb meseszĆveg s vele párhuzamosan az a *forrásszĆveg* is, amelynek alapján Vuk dolgozott. (A Grujo Mehandžić által bekűldött Usud — Végzet — című mesérĆl van szó.) Igen beszĆdes például az alábbi adat is: ebben a szĆvegben a hĆsnĆt MáriaĆnak hívták, Vuk azonban ezt a nevet Milićára „népĆsítette”. Marinković — utalva Mojaćević és Popović elĆmunkálataira — igazolhatĆnak látja Vuk effĆle intervencióit. Tehát neki is az a véleménye, hogy Vuk visszaállította az igen romlott, szentimentális szĆvegeket igazi népi alkotássá. MindettĆl függetlenül ez a tanulmány jelenti a legjobb alapot az annyira várt kritikai kiadás elkészítéséhez. Reméljük, hogy Nikola Pantelić él is vele.

Végül — vázlatos áttekintésünk záradékaként — hadd idézzük magát Vukot, aki bár maga átglyúrta a meseszĆvegeket, elvett belĆlük és hozzájuk is toldott jócskán, gyűjtĆi és munkatársai számára az alábbi felkĆrést nyomtatta mesekötetének elĆszavában: „Samo molim svakoga, ko bi ih pisao, da on ne popravlja ništa, nego da piće upravo onako, kao što mu

ih ko isripovijeda, pa gde bude potrebno, da se koja riječ premješta, ili doda, to ću ja činiti, kao što sam radio i u ovima svima, koje sam napisane dobio.”<sup>33</sup>

### *Jegyzetek*

- <sup>1</sup> Bošković-Stulli, Maja 1962. 126—127.
- <sup>2</sup> Bošković-Stulli, Maja 1962. 127—130.
- <sup>3</sup> Stefanović Karadžić, Vuk 1928. Sajtó alá rendezte Miliwoje Bašić. Több későbbi utánnymásban. Vö.: Bošković-Stulli, Maja 1962. 125.
- <sup>4</sup> A Vuk Karadžić egyéb műveiben megjelent rövid prózai szövegek *válogatott* kiadása azóta megjelent. Vö.: Stefanović Karadžić, Vuk 1987.
- <sup>5</sup> Vö.: Džadžić, Petar 1987.
- <sup>6</sup> Vö.: Stefanović Karadžić, Vuk 1928. 351—357. Ugyanott az 1897-es I. állami kiadás ugyancsak fontos előszava: 344—350.
- <sup>7</sup> Vö.: Popović, Miodrag 1963.
- <sup>8</sup> Vö.: Marinković, Borivoje 1966.
- <sup>9</sup> Tulajdonképpen különnyomatról van szó a Novine serbske egyik 1821-es évfolyamából. A könyvecske keletkezéstörténetével kapcsolatban lásd: Marinković, Borivoje 1966.
- <sup>10</sup> A kérdés összefoglalása Miljan Mojašević doktori értekezésében: Mojašević, Miljan 1950. 43—57.
- <sup>11</sup> Stefanović Karadžić, Vuk 1928. XX.
- <sup>12</sup> Stefanović Karadžić, Vuk 1928. XXI.
- <sup>13</sup> Mojašević, Miljan 1950. 35. Ugyanezt állapította meg a kérdés többi kutatója is: Popović, Miodrag 1963. 515; Marinković, Borivoje 1966. 176—177; Pešić, Radmila 1967. 83.
- <sup>14</sup> Vö.: Popović, Miodrag 1963. és Marinković, Borivoje 1966. különösen: 183.
- <sup>15</sup> Vuk Vrčević életének és munkásságának összefoglalása: Pešić, Radmila 1967. Népi prózaepikai gyűjtéséről és Vukkal erről folytatott levelezéséről és vitáiról különösen: 83—84. Továbbá: 106—107.
- <sup>16</sup> Ortutay Gyula 1963. 264.
- <sup>17</sup> Vö.: Mojašević, Miljan 1950. 80—91. és Mojašević, Miljan 1953. 301. Erre utal egyébként Max Lüthi is mesemonográfiájának előszavában. Vö.: Liti, Maks 1986. 26—29.
- <sup>18</sup> A kérdés összefoglalása: Ortutay Gyula 1963.
- <sup>19</sup> Gyulai Pál 1901. Ilyen szempontból Arany János véleménye is érdekes. Vö.: Arany János 1861. 179—180.
- <sup>20</sup> Stojanović, Ljubomir 1924. 650—652.
- <sup>21</sup> Vö.: Čajkanović, Veselin 1927.
- <sup>22</sup> Stefanović Karadžić, Vuk 1928. 348.
- <sup>23</sup> Mojašević, Miljan 1950.
- <sup>24</sup> Mojašević, Miljan 1953.
- <sup>25</sup> Mojašević, Miljan 1953. 301. A szöveg egyébként jól utal arra is, hogy 1950 táján még fonográfot emlegetnek! A fonográfot Vikár Béla már a századfordulón felhasználta népzenei gyűjtőútjain!
- <sup>26</sup> Vuk Karadžić 1821-es, kis, alapiában véve különnyomat jellegű népi prózaepikai gyűjteményére ezt nyomatta: „Napisao V. S.” Ez világosan utal az intervenciók természetére.

- 27 Idézi: Mojašević, Miljan 1953. 311.  
 28 Popović, Miodrag 1963.  
 29 Popović, Miodrag 1963. 522.  
 30 Ugyanott 517.  
 31 Ugyanott 517.  
 32 Marinković, Borivoje 1966.  
 33 Stefanović Karadžić, Vuk 1928. XXIV.

### Irodalom

ARANY János

- 1861 Eredeti népmesék I—II. Összegejtötte Merényi László. (Bírálat)  
 In: *Arany János prózai dolgozatai*, Budapest 175—199.

BOŠKOVIĆ-STULLI, Maja

- 1962 Vuk Stefanović Karadžić: Srpské lidové pohadky. (Ismertetés), *Narodna umjetnost* Knj. 1. 125—130.  
 1963 Balint Vujkov: Do neba drvo. (Ismertetés). *Narodna umjetnost* Knj. 3. 196—198.

ČAJKANOVIC, Veselin

- 1927 *Srpske narodne pripovetke*. Srpske narodne umotvorine I. Beograd.

DŽADŽIĆ, Petar

- 1987 *Homo balcanicus homo heroicus*. Beograd.

GYULAI Pál

- 1901 Előszó. In: *Arany László magyar népmesegyűjteménye*. Arany László Összes Művei IV. Budapest. 5—6.

LITI, Maks

- 1986 Proučavanje bajki. *Savremenik*, Beograd. Sv. 7—8. 25—42.

MARINKOVIĆ, Borivoje

- 1966 Vuk Stef. Karadžić i prozna narodna tradicija. *Godišnjak Filozofskog fakulteta u Novom Sadu* Knj. IX. (1966). 163—206.

MOJAŠEVIĆ, Miljan

- 1950 *Srpska narodna pripovetka u nemačkim prevodima od Grima do Leskina* (1815—1915). (Doktorska disertacija) Beograd.  
 1953 O Vukovoj stilizaciji srpskih narodnih pripovedaka. *Zbornik Etnografskog muzeja u Beogradu* 1901—1951. Beograd. 300—315.

ORTUTAY Gyula

- 1963 Jacob Grimm és a magyar folklorisztika. In: *A nép művészete*. Budapest. 261—282.

PEŠIĆ, Radmila

- 1967 *Vuk Vrčević*. Beograd.

POPOVIĆ, Miodrag

- 1963 Vukova narodna pripovetka. In: Vladan Nedić red.: *Narodna književnost*. Srpska književnost u književnoj kritici. Beograd. 1972. 514—526.

RADOVANOVIĆ, Miljana

- 1973 *Vuk Karadžić etnograf i folklorist*. Beograd.

RITIG, Nives

- 1972 Balint Vujkov: Cvjetovi mećave. (Ismertetés). *Narodna umjetnost* Knj. 9. 210—212.

STEFANOVIĆ KARADŽIĆ, Vuk

1928 *Srpske narodne pripovetke*. Za štampu spremio Milivoje Bašić. II. državno izdanje. Beograd.

1987 *Male priče*. Izabrali i priredili: Boško Petrović i Stojan Trećakov. Novi Sad.

STOJANOVIĆ, Ljubomir

1924 *Život i rad Vuka Stefanovića Karadžića*. Beograd.

### *Rezime*

#### O Vukovom beleženju i objavljivanju srpskih narodnih pripovedaka

Rad daje pregled istorijata interesovanja Vuka Karadžića za beleženje, prikupljanje i objavljivanje srpskih narodnih pripovedaka. Osim sumiranja filoloških podataka o štampanju dve knjige srpskih narodnih pripovedaka iz 1821. i 1853. godine, autor analizira način Vukovog rada na stilizovanju, prepisivanju i književnom oblikovanju tih tekstova iz prozne narodne tradicije. Iako kritičko izdanje Vukovih Srpskih narodnih pripovedaka još nije objavljeno, na osnovu do sada objavljenih studija i fragmentarnih analiza Vukovog rada na ovom planu daje se zaključiti, da je Vuk pri štampanju, znači konačnom oblikovanju i stilizaciji srpskih narodnih pripovedaka koristio iskustvo braće Grim u istom poslu. To znači da je Vuk u duhu folklorističnih pristupa svoga vremena prepisivao, oblikovao, stilizovao i doteravao srpske narodne pripovetke kao što su radili i njegovi savremenici u Evropi. Vuk je svoje intervencije objašnjavao potrebom, da se dobiju priče što više u duhu narodnog jezika i što bliže narodnom pripovedanju. Na kraju autor zaključuje, da će konačna analiza obima i prirode Vukovih intervencija na planu jezika, strukture, narodne mitologije u srpskim narodnim pričama biti moguće nakon kritičkih izdanja tih pripovedaka i štampanja izvornih tekstova savremenika na osnovu kojih je Vuk dao konačan oblik toj proznoj narodnoj tradiciji.

### *Summary*

#### Some Facts about Vuk Karadžić's Records and Publication of serbian Folk Tales

This work gives a survey of the historical background closely in touch with the interest Vuk showed for recording, collecting and publishing of the Serbian folk tales.

The author analyses the way of Vuk's work on the stylization transcription and literary formation of the prose texts originated from the folk national tradition, besides giving a summarization of philological facts about printing the two books of Serbian Folk Tales from 1821. and 1853.

Although the critical edition of Vuk's Serbian Folk Tales is not yet published basing on the so far published studies and fragmentary analyses of his work it is possible to conclude that he had used the experiences of the brothers Grimm in the printing, final formation as well as stylization of his folk tales.

That means that Vuk had transcribing, stylizing, forming and improving the Serbian folk tales in the spirit of the folklore of his time, just as his contemporaries in Europe had done. Vuk was explaining his interventions by the necessity to obtain tales in the spirit of the vernacular and very close folk narration.

At the end of this work the author concludes that the final analyse of the scope and the nature of Vuk's interventions on the scheme of language, structure and folk mythology in the Serbian folk tales, would be possible to give after the appearance of the critical edition of those tales, as well as after publishment of the authentic texts of the contemporaries which represented the base for the final form of his prose folk tradition.

Rehák László

## ISKOLÁK ÉS IRÁNYZATOK A XX. SZÁZAD DEREKÁN

(A MARXISTA FILOZÓFIA MARX UTÁN, III. RÉSZ)

---

### 5. A MARXIZMUS A TÖKÉS ORSZÁGOKBAN

#### 5.1. *A frankfurti iskola*

A XX. század harmincas éveitől a már tárgyalt néhány nagy marxista egyéniség kibontakozásával párhuzamosan marxista iskolák jelentkeznek. Legerőteljesebb befolyása Sztálinnak és csoportjának pragmatikus-dogmatikus értelmezésű marxizmusának volt, ami nem érveikből következett (esetükben a marxizmus revíziójáról és vulgarizálásáról van szó), hanem a mögöttük álló jelentős államhatalmi és politikai szervezett erőből. E hatalom megszűnésével közvetlen befolyásuk is lényegesen gyengült. Amennyiben ezt követően is szó esik — jogosan — sztálinista dogmatizmusról vagy a sztálinista eszmei irányzat csökevényeiről, az vagy a régebbi idők beidegződésének vagy a marxizmusnak gyér ismeretekre épülő vulgarizálásának következménye.

Egész sor más irányzat, iskola és kör is jelentkezik, amelyek a marxizmusból indulnak ki, de eltávolodnak tőle, vagy annak csak egyes területeit művelik és túlhangsúlyozzák. Az ilyen szakirányú érdeklődések mozaikjaiból tevődik össze a jelenkor marxista filozófiájának jelentős része.

Ezek közül az irányzatok közül elsőnek a századforduló idején felbukkant anarcho-szindikalizmust említjük meg, amely az első világháborúval és a II. Internacionálé csödjével le is tűnt. Franciaországból eredt és elsősorban Georges Sorelnek (1847—1922) nevéhez fűződött. Ezen kívül jelentős irányzatot képviseltek még az ausztromarxisták, akikkel Lenin és munkatársai (ezt megelőzően Karl Kautsky) a nemzeti kérdésről beható vitát folytattak. Később, az októberi forradalom elindítása után Lenin a forradalmi módszerek és a megindítás időpontjának kapcsán vitázik velük, és veti el merev Európa-centrikus nézeteiket. Az ausztro-marxisták főbb képviselői: Karl Renner (1870—1950), Max Adler (1873—1937), Rudolf Hilferding (1877—1941) és Otto Bauer (1882—1938). Eszmei

álláspontjaikat — amelyek között voltak tévesek és helyénvalóak is — Linzben, 1926-ban meghozott szociáldemokrata pártprogramjuk tartalmazza.<sup>134</sup>

A kialakult irányzatok közül mégis a frankfurti iskola — pontosabban a két frankfurti iskola (mivel a második világháború után Majna-Frankfurtban felújították) tevékenysége tekinthető egy kimagasló jó-rossz erőfeszítésnek a marxizmus továbbfejlesztésére. Ennek a szellemi-nézetbeli felfogása volt a legerőteljesebb. Megemlíthetjük még a bécsi kört, nem kevesen budapesti iskoláról is beszélnek, a marxizmus elvont humanista értelmezőinek köréről (jelentős ágazatát képviselik a hazai társadalomtudósok is), az eurokommunizmus képviselőiről stb. (Ezek az elnevezések rendszerint a „kívül állókról” erednek.) Ma már ezek a „körök” valójában nem léteznek, és kérdés, hogy mint csoport vagy iskola mennyire léteztek a maguk idejében is. Ez a viszonylagosság a két frankfurti iskolára is vonatkozik, noha ezeknek volt a legnagyobb hatása.

A jelentős befolyást gyakorló frankfurti iskola, hatásához mérten mint intézmény igen rövid ideig létezett. Valójában a majna-frankfurti egyetem keretén belül már előbb működő „Institut für Sozialforschung” vezetését 1931-ben veszi át Max Horkheimer (1895—1973), ezt tekintik a frankfurti iskola intézményes megalapításának, amely mindjárt megindította a folyóiratát, a „Zeitschrift für Sozialforschung”-ot. Német földön mindez alig két évig létezett, mert 1933-ban már Hitler kerül hatalomra, s ezzel végetért a weimari Német Köztársaság haladó társadalmi, politikai, tudományos és kulturális létesítményeivel együtt.

A frankfurti iskola kialakulásának hosszabb előzménye volt, amely elsősorban egy egyetem Gazdasági-Államtudományi Tanszékének vezetőjéhez, Carl Grünberg személyéhez és munkatársához, Hans Corneliusához (1863—1947) valamint Grossmannhoz fűződik. Az objektívizáló pozitívista beállítottságú tanszékvezető, határozott kutatási érdeklődéssel fordult a munkásmozgalom és a szocializmus története felé, ilyen tárgyú adatközlő folyóiratot<sup>135</sup> is szerkesztett. Idős korában Max Horkheimer-re bízta új programot hirdető meleg szavakkal<sup>136</sup> az intézet átszervezését és irányítását. Ezt követően, 1932-ben Max Horkheimer munkatársaival megindítja szócsövüket a befolyásos „Zeitschrift für Socialforschung”-ot.

A főszerkesztő maga és folyóirata köre jelentős alkotókat tömörített: Theodor Wiesengrund Adornót (1903—1969) a filozófust, Friedrich Pollack (1894—1970) szociológust és közgazdászt, Karl Korsch (1886—1961) szociológust és jogtudóst, Hubert Marcuse (1898—1979) szociológust és filozófust, Frantz Fanon (1925—1961) filozófust és a leginkább a marxizmus álláspontján levő Jürgen Habermas (1929—) filozófust, aki természetesen a második világháború után megújított frankfurti iskolához kapcsolódik. Felzárkózik ehhez az alkotó csoporthoz a keresztényszocialista beállítottságú Paul Tillich (1886—1965) teológus (egyek szerint)<sup>137</sup> „egzisztencialista-modernista teológus”, Erich Fromm (1900—1980) pszichoszociológus, továbbá Karl A. Wittfogel, Walter Benjamin, Gerhard Meyer, P. Landsberg. Természetesen a névsor nem teljes, de a felsoroltak

társadalomtudományi kutatási területének megjelölése is csak feltételes, mert egyéni módon értelmezik a felsorolt tudományágak kereteit és tartalmát, közülük többet tudatosan művelnek párhuzamosan.

Az intézetvezető és főszerkesztő Horkheimer sikeresen mozgósította (igen tág mérce alapján — az ország haladó, baloldali alkotó értelmiségének javát. Ezért a jobboldali szocialisták álcázott Komintern-bérenceket láttak bennük, s mivel nem követték a Német Kommunista Párt akkori merev, szektásságában önmagához nem is mindig következetes politikáját, a NKP és a többi kommunista párt „harmadik utas” irányzatúaknak minősítette őket, ami azokban az időkben súlyos, megbélyegző jelzőnek számított.

Hitler hatalomra jutása után az Intézet folyóiratával együtt ideiglenesen átköltözik Párizsba, majd New Yorkba az „International Institute of Social Research”-be. Horkheimer vezetésével igyekeznek biztosítani folytonosságukat, de kevés credménnyel. Az eredeti elképzelés, hogy az időszzerű filozófiai kérdések tanulmányozására létrehozzák a filozófusok, szociológusok, közgazdászok, történészek és pszichológusok tartós munkaközösségét, nem valósulhatott meg. Az ipari alkotóerővel rendelkező kutatók az emigrálás viharában szétszéledtek, és csak laza vagy semmilyen kapcsolatot sem tarthattak fenn az intézmények legkevésbé mindennapi munka jellegű kapcsolatot.

Néhány évvel a második világháború befejezése után az intézetet újrászervezték Majna-Frankfurtban, de jelentősége már nem volt a régi. A valamikori iskolaalapító Max Horkheimer (C. Grünberg utódjaként) most már német egyetemen újratерemti az intézetet, és vezeti is közeli munkatársával Theodor W. Adornóval, aki 15 évi emigráció után, 1948-ban tért vissza Frankfurtba.

A felújított frankfurti iskola — egyesek szerint a társadalomtudósok frankfurti köre — szerepe utolsó nagynevű vezetője Jürgen Habermas (1929—) távozásával befejezettnek tekinthető. A heidelbergi J. W. Göthe Egyetemről 1964-ben Majna-Frankfurtba hívják a filozófia és szociológia tanárának. A tekintélyes Szociológiai Kutatóintézet főmunkatársa majd vezetője nem töltött itt egy évtizedet sem, röviddel az 1968-as egyetemi megmozdulások után a Német Szocialista Diákszövetség valamikor nagy támogatója kritikailag felülbíráltta ezeket a megmozdulásokat, és elhatárolta magát Marcusetól és az általa támogatott „parlamenten kívüli ellenzékétől”. Ezzel kihívta maga ellen a megmozdulások vezetőit, akik *A baloldal válasza J. Habermasnak* című vitairatot intézik hozzá, Habermas válasza *Feleletek Herbert Marcusenak*<sup>138</sup> címmel látott napvilágot. Az intézet éléről Habermas úgy távozott, hogy vezető beosztást vállalt az NSZK egyik neves jövőkutató intézetében, a München közelében (Stranberg) működő Max Planck intézetben. Igazgatóhelyettesként továbbra is elsősorban társadalomtudományi, elméleti-bölcseleti kérdésekkel foglalkozik.

Mint minden iskola vagy bölcseleti kör, az első frankfurti iskola sem képvisel egyöntetű nézőpontokat. Ez mindenképpen vonatkozik a frankfurti körre is, annál inkább, mivel tényleges megalapítója Max Horkheimer tudatosan széles arcvonalon igyekezett egybefogni az antifasiszta-

humanista társadalomtudósokat a weimari Németországban, akik gyakran különböző tudományos irányzatokat képviseltek, de tudatában voltak a náciizmus hatalomra jutásának és szörnyű következményeinek. Ez az intézet hamarosan a legtermékenyebb baloldali értelmiségi alkotóműhellyé fejlődött. Alig hároméves fennállása után emigrációba kényszerült, és a köréje felzárkózó alkotók nemcsak térben szóródtak szét, hanem a hosszú emigráció rányomta bélyegét kutatásaik területére és nézeteikre is.

Ezért ma, ha valamelyik filozófust vagy társadalomtudóst a frankfurti körhöz tartozóként emlegetnek, akkor inkább arról van szó, hogy valamikor ehhez az alkotóműhelyhez tartozott. A frankfurti iskolát valójában a legjelentősebb egyéniségek alkotásai alapján emlegetjük. Ezek a tudósok közel fél évszázadon át kialakították sajátos, rendszerint továbbra is haladó, baloldali gondolatvilágukat, noha egymástól gyakran el is távolodtak.

A szakirodalom igen ellentmondásosan jellemzi az első frankfurti iskolát. Olyan szerzővel is találkozunk, aki a legjelentősebb képviselőket (mint K. Korsch, M. Horkheimer, Th. W. Adorno, H. Marcuse, E. Fromm, J. Habermas) fenntartás nélkül a XX. század marxista filozófusai közé sorolja,<sup>139</sup> mások meg éppenséggel azt bizonygatják, hogy tévedésből, munkásságuk nem ismerete következtében tartják őket marxista szociológusoknak.<sup>140</sup> Megjegyzendő: nehéz lenne eldönteni, hogy filozófusokról vagy szociológusokról van-e szó. Nemcsak az intézet és folyóiratuk elnevezése, hanem alkotásaik tartalma is arra utal, hogy filozófusok és szociológusok is voltak egyben, vagy legalábbis olyan filozófusok, akik igen sajátos módon értelmezték tevékenységük tárgykörét. Elvi-elméleti meglátásaikat szükségesnek tartották azonnal, konkretizálható rokon tudományágak révén (szociológia, pszichológia, esztétika) ellenőrizni, illusztrálni és bizonyítani.

Így Predrag Vranicki a frankfurti iskolát — amely szerinte K. Korsch és az ifjú Lukács eszméitől indítatva alakult meg —, egyenesen Sztálin és köre marxizmust elszegényítő és vulgarizáló nézeteinek tagadása és új távlatokat nyitó ellenpólusként tárgyalja. „... ellenszegültek a hagyományos filozófiának, de egyben a korabeli pragmatizmusnak és logikai pozitivizmusnak is. A dialektikát ezért mindannyian történelmi dialektikaként fogalmazzák meg, egyesek pedig mint a gondolkodás és a történelem módját, esetleg csak a polgári társadalomra korlátozva (Marcuse).”<sup>141</sup>

A már említett Tar Zoltán 1977-ben angol nyelven megjelent tanulmányát a következőképpen kezdi: „Kísértet járja be a szociológia berkeit — a frankfurti iskola kísértete. De mindjárt e tanulmány elején el kell osztatnom a mítoszt, a kétértelműség és a tisztázatlanság kódét, amely körüllegi a frankfurti szociológiai és filozófiai iskolát. Az a vélemény, hogy az iskola marxista orientációt képvisel a szociológiában, Max Horkheimer, Theodor, W. Adorno és a frankfurti iskolához tartozó többi gondolkodó műveinek felületes ismeretén nyugszik. Ennek a lehangoló helyzetnek két fő oka van. Az első, hogy a legutóbbi időkig nem fordították le angolra a frankfurti iskola főbb műveit, ezért a legtöbb amerikai szo-

ciológus nem ismeri őket...<sup>142</sup> Ezt az álláspontot a szerző könyve záró fejezetében példákkal illusztrálva a következő módon fejti ki: „E tanulmány elején taglaltuk a frankfurti szociológiai és filozófiai iskola egymással ütköző értékeléseit. A skála a kritikai elmélet teljes elvetésétől (René König) egy eljövendő dialektikus szociológia lehetséges bázisául való elfogadásáig (Herlmut Schelsky) terjed. Az angol—amerikai szociológusok ismerete a frankfurti iskoláról vagy nagyon csekély vagy zavaros.” A szerző szerint a kritikai elmélet több szempontból kudarcot vallott, többek között azért is, mert: „A kritikai elmélet elszakadt a marxizmus alapvetelétől, az elmélet, az empirikus kutatás és a forradalmi gyakorlat egységétől. A korai kritikai elméletnek a gyakorlathoz való felemás viszonyától vezetett az út odáig, hogy Adorno elefánttoronyba vonult, és dicsőítette azt, Horkheimer pedig »Istent és egy másmilyen világot sóvárgott«. A perdöntő kérdés itt természetesen az, hogy elhagyták a marxista módszert a metafizikai spekuláció kedvéért.”<sup>143</sup>

Tar Zoltán érvként szembeállítja Lukács György ötven év előtt kifejtett gondolatát. Szerinte Lukács a „módszerben” látta a marxi örökség legfontosabb aspektusát, és idézi a *Történelem és osztálytudat* („Mi az ortodox Marxizmus?”, 1919 március) következő fejtegetését, amit különben a szakirodalom gyakran idéz:

„... Feltéve, de meg nem engedve ugyanis, hogy újabb kutatások kétséget kizáróan bizonyították volna Marx minden kijelentésének tárgyi helytelenségét, minden komolyan »ortodox« marxista feltétel nélkül elismerhetné ezeket az új eredményeket, elvethetné Marx minden egyes tézisé, anélkül, hogy akárcsak egy pillanatra is fel kellene adnia marxista ortodoxiáját. Az ortodox marxizmus tehát nem Marx kutatási eredményeinek kritikátlan elismerését, nem meghatározott tézisekbe vetett »hit«, nem egy »szent« könyv értelmezését jelenti. A marxizmust illető ortodoxia szinte kizárólag a *módszerre* vonatkozik. Az ortodoxia az a tudományos meggyőződés, hogy a dialektikus marxizmusban rátalálunk a helyes kutatási módszerre, hogy e módszer csak megalapítóinak intenciói szerint építhető ki, fejleszthető tovább és mélyíthető el...<sup>144</sup>

A jelenleg Amerikában élő Tar Zoltán megállapítása féligazság, annak minden hátrányával. Nem tudományos ugyanis, mint ahogy azt Tar Zoltán teszi, hat évvel Lukács halála után egyoldalúan és kiragadva hivatkozni az ifjú Lukács 1919-es nézetére, hanem életművét és nézeteit egészében kell tekintenünk. Így az idős Adorno elefánttoronyba zárkózását és az elaggott Horkheimer isten-sóvárgását sem fogadhatjuk el rájuk vonatkozóan általános érvényűnek. Sándor Pál elemző, kritikai módszerrel közeledik a frankfurti iskolához és tényleges megalapítója, Max Horkheimer nézeteihez. 1931-ben felolvasott intézeti programot hirdető székfoglalójában többek között hangsúlyozza, hogy Horkheimer „... látja az összefüggést a társadalom gazdasági élete, az egyének lelki fejlődése és a különböző kultúrterületek változásai között. Az utóbbiakhoz — ami a bonyolultságot csak növeli — hozzátartozik nemcsak a tudomány, a művészet és a vallás, hanem a jog, az erkölcs, a divat, a közvélemény, a szórako-

zási módok, a sport, az életstílus stb. is, illetve ezek »úgynevezett szellemi tartalmai«. . . . De Horkheimer szerint hasonlóképpen absztrakt és helytelenül értelmezett Marxot kapunk, ha mindezt fordítva gondoljuk, vagyis ha a gazdaság mint anyagi lét benne az egyetlen igaz valóság, és az emberek pszichéje, a személyiség, valamint a jog, a művészet, a filozófia a gazdaságból levezetett, a gazdaság pusztá tükörképe.”<sup>145</sup>

Ezért Papp Zsoltnak kétségtelenül igaza van az 1971-ben Jürgen Habermas kötetéhez írt utószó-tanulmányban, amelyben felhívja a figyelmet arra, hogy a megújult frankfurti iskola tudományos érettségének első jelentős fegyverténye az 1957-ben a szociológiai megismerés tárgyáról, módszereiről, társadalompolitikai és -kritikai összefüggéseiről és hatásairól szóló vitában való részvétel. Ez a „a második világháború utáni nyugatnémet szellemi csoportosulások egyik legélesebb és legszívósabb életű vitája” volt.

Mindez azért alakulhatott így, mert Papp Zsolt szerint: „. . . . A frankfurti filozófusok egy része a háború után visszatért, magával hozva és követőkre hagyva a pozitívizmus és a pozitivisták módon szerzett praxis ismeret- és ideológia-kritikai vizsgálatának szükségességét. Ám a visszatérő szociológusok jó részének tarsolyában ott volt az empirikus társadalomkutatás metodológiájának és módszereinek legmodernebb arzenálja is. . . . Ebben a helyzetben Adorno és a frankfurtiak új nemzedékéből kiemelkedő tehetségének ítélt, az ötvenes évek végén feltűnt Jürgen Habermas lett a társadalomkutatás *kritikai* pozíciójának élharcosa. Fő törekvésük az volt, hogy a harmincas évek forradalmi praxisában fogant kritikai elmélet *felújításával és szociológiává transzformálásával* útját állják a pozitivisták társadalomkutatás minden előzőnlő hullámainak, s az empirizmus ideológiakritikáján túl bírálatát adják a modern kapitalista állam elnyomó gyakorlatának, a társadalmi termelés és érintkezés uniformizált és apolitikussá manipulált formáinak.” Érdemes Papp Zsoltnak még egy jelentős, és a második világháború után megújult frankfurti iskolára vonatkozó megállapítását is idézni: „. . . a nyugatnémet szociológusok egy része — közöttük az első vonalban éppen Habermas — a rendelkezésre álló eszközökkel megvonta (vagy legalábbis megpróbálta megvonni) ennek a kiváltképpen a II. világháború után előretörő, a természettudományos megismerés egzaktságára s tárgyára — a társadalmi praxisnak — instrumentalista kezelésére igényt tartó, empirikus szociológiának a korlátait.”<sup>146</sup>

Már kifejtettük, hogy a frankfurti iskola vagy kör nem volt soha azonos nézetű társadalomtudósok csoportosulása. Ezért legfőbb képviselőinek és követőinek álláspontjai szerteágazók. Bizonyos mértékben közös nevezőjük a haladó baloldali beállítottság, a marxizmus többé-kevésbé való befogadása vagy legalább Marx befolyásának kimutathatósága, és kritikai viszonyulása a polgári szociológiához. Ezért is állapítja meg Almási Miklós a náci-fasizmus által emigrációba kényszerülésük és Amerikában való megjelenésük kapcsán: „Az európai teoretikus és kritikai szociológia megjelenése előbb konsternációt, majd pezsgést idézett elő Amerikában. Adorno, Horkheimer, Kurt Lewis, Erich Fromm, Wilhelm Reich, Marcuse

más-más irányból, de a ténybogarászó, apológia felé hajló szociológiai gondolkodást mozdították ki a holtpontról. S Marcuse ebben a trendteremtésben az úttörők között — s a pionírok túlzásával vesz részt.”<sup>147</sup>

Nincs lehetőségünk egyenként jellemezni a frankfurti iskola vagy kör főbb képviselőit. Az alapító Max Horkheimer eszmei arculata az eddigiek alapján lényegében kirajzolódott előttünk azzal az alapvető fogatékossággal, hogy közeli munkatársának Theodor W. Adornónak, akivel közösen írt műveket, álláspontjait háttérbe szorította. Meg kell említenünk, nemcsak Adornóra jellemző, hanem a kör összes társadalomtudósára is, hogy elvetik az elvont tárgyalási módot, és filozófiai nézeteiket mindig közérthetően fejtik ki. Jellemző, hogy rendszerint a fejlett tőkés társadalom valamely tényezőjét helyezik előtérbe elemzéseikben (pl. Adorno a szociolingvisztikát, Marcuse a „parlamenten kívüli ellenzékét”, az utópia és a szocializmus szoros összefüggését, Fromm a szociálpszichológiát, a második legjelentősebb képviselője, J. Habermas a közvéleményt és a tőkés állam bürokratikus gépezetének teljhatalmát).

Theodor W. Adorno 1974-ben megjelent könyvének (*Jargon der Eigentlichkeit, Zur deutschen Ideologie*) szerbhorvát fordításához (1978) Davor Rodin írt előszót, amelynek egyik összefoglaló megállapítását idézzük: „Adorno esettanulmánya *Az autentikusság zsargonja* a szerző nézeteinek tekintet nélküli nyíltságával, őszinte szenvedélyességének kegyetlenségével harcra száll a zsargon ellen, mert vele, mint ideológiai eszközzel, jelenkorunk totalitarista és fasiszta szándékait leplezik. A jelenkori német ideológia »óvakodik a megfogható tanításoktól, mint amilyen például a liberális vagy éppenséggel az elitisztikus. Ez az ideológia a beszédben bújt meg«. A zsargon ideológiai szerepének leleplezése Adorno által kétségtelenül mélyen a nyugati hagyományokban gyökerezik, amelyek minden szofizmust bírálnak, amelyek ártatlannak látszó elméletek papolásának leple alatt hátsó szándékot rejtegetnek. Felhasználják a beszédet mint egyetlen olyan emberi eszközt, amely révén az ember tudatosította helyzetét a világban és a társadalomban. Ezért a beszéddel való visszaélés joggal bélyegezhető meg, mint az emberi mivoltunkkal való visszaélés, amely magában foglalja az alapvető létformát: visszaélni a beszéddel egyet jelent az emberrel való visszaéléssel, mert a beszéd az egyben az ember is.”<sup>148</sup>

A jugoszláviai olvasók folyamatosan tájékozódhattak Fromm (aki különben Mexikóban vetette meg lábát, de elemzéseiben az USA társadalmi körülményeiből indul ki) műveiről, mert könyvei fordításban rendszeresen megjelentek, közvetlenül halála után összegyűjtve is. Elsősorban a fejlett tőkés társadalmak szociálpszichológiai vonatkozásait tárgyalja, noha rövidebb lélegzetű művei között Marx Tőkéjének megértését szorgalmazó elemzést és kimondottan bölcséleti tárgyú írásokat is találunk.

Herbert Marcuse az emigráns kutató szorgos és hányatott életét élte, a náci fasizmus bukása után nem tért vissza az Amerikai Egyesült Államokból Németországba és csak öregségére tett szert világhírnévre az 1968-as egyetemista zavargások kapcsán. Erről Almási Miklós a következőket

írja: „Híres emberré a hatvanas évek diákmozgalmái teszik: ekkor fedezik fel az *Egydimenziós embert* (1964) majd az *Eros and Civilizationt*. Az akkor kiépülő bostoni elit-egyetemen, a Brandeis University-n tanít 1955-től, majd 1965-ben a kaliforniai San Diegóba kerül. Életének azonban most már pár évig Európa a központja: berlini tömeggyűlések ünnepelt látogatója és előadója, Rudi Dutschke barátja (később a merénylet és sebesülés után, egyike a megmentésén fáradozóknak). Olaszországban már kifütyülik, mint a CIA ügynökét (Cohn-Bendit terjeszti róla ezt a rágalmat), s a mozgalom hanyatlásával halványodik befolyása is. Jóllehet neve és művei tovább hatnak: Angela Davis is diákja, személyes tanítványa volt. Az igazság az, hogy az újbalos anarchizmustól mindig is elhatárolta magát, azzal kellemetlenkedett, hogy hangoztatta — nincs forradalmi helyzet, hogy a tüntetések és a rendőrcsaták még nem jelentenek forradalmat. Sőt: ő az, aki leírja, hogy ennek a furcsa mozgalomnak hátán készülődik egy új »önvédelmi ellenforradalom« (Boston, 1972-ben) — legalábbis Amerikában... S azután, 1979-ben még egy utolsó nyugatnémet körútra indul — tíz évvel előtti híres sztár-szereplésének színhelyére — és a sors iróniájaként itt éri utol a vég: Habermasnál, tanítványánál, vitapartnerénél hal meg 81 éves korában Starnbergben.”<sup>149</sup>

Hogy Marcuse eszmei arculatát némileg jellemezzük, hozzáfűzzük még Almási tömör értékelését: „Összefoglalva: Marcuse gondolatmenetét szinte mindenütt a szocializmus megvalósult formáival szemben tanúsított ellen-szenve befolyásolja, ez vezeti arra is, hogy gondolatai mögött egy utópista lázadási törekvés rejlik, amely minden létező formációt, rendet, törekvést tagadni akar — minden pozitív harci formával egyetemben. Marcuse Nagy Tagadásának kétértelműsége következményeiben politikai fegyverletételhez vagy nyers anarchiához vezetett az amerikai diákmozgalomnak gyakorlatában. S elméleti kuszasághoz — az európai újbaloldal gondolkodásában a marxi tradíció továbbépítéséről terelte el a figyelmet.”<sup>150</sup>

Gion Enrico Rusconi, aki elsősorban és indokoltan Horkheimer, Adorno és Marcuse, de különösen Jürgen Habermas munkásságát elemzi, *Kritikai jegyzetek a frankfurti szerzőkről*, című tanulmányában<sup>151</sup> megállapítja, hogy a frankfurtiak kritikai elmélete egészében el sem vethető, de nem is elfogadható, amennyiben korszerű tartalmában vizsgáljuk. Mint korunk elméletének és politikai válságának dokumentuma, ezt a válságot kritikai elméletük kifejezően kidomborítja. Ezért — a szerző megítélése szerint — tévedéseiket bőségesen ellensúlyozza az a körülmény, hogy a korszerű társadalmak nyílt és megoldásra váró kérdéseit kimondott komolysággal vetik fel. Ehhez az értékeléséhez még hozzáfűzi, hogy „... a szocializáció folyamatának egész szociológiai és politikai kérdésköre a fejlett ipari társadalomban központi kérdést foglal el az elméletben és gyakorlatban (az iskolai oktatás, család, a nők emancipációja, a nemi emancipáció, egészen azok hatásáig a politikai konszenzus mechanizmusára). Lényegbevágó témakörének ilyen jellege alapján, a „kritikai elmélet” közvetve hozzájárult ahhoz, hogy meginduljon az elmélkedés és cselekvés folyamata, amelynek eltökélt szándéka megtartani a kapcsolatot a politikai forradalom és

a gyakorlati emancipáció között — azt a kapcsolatot, amely annyira világosan jelen volt Marx gondolatvilágában száz évvel ezelőtt.”<sup>152</sup>

A marxista szakirodalom gyakran emleget még egy frankfurti iskolát, a másodikat. Ez alatt tulajdonképpen a Német Szövetségi Köztársaság KP-jának a majna-frankfurti „Institut für marxistische Studien und Forschungen” nevű tudományos kutatóintézetét értik orgánumával a „Marxistische Blätter” című folyóirattal, amely az August Bebel Gesellschaft égisze alatt fejt ki ténykedését.<sup>153</sup> Ez az intézet és munkatársai jelentős eredményeket értek el az első frankfurti iskola kritikai elemzésében és a fejlett tőkés társadalmak egyes részfolyamatainak tudományos feltárásában, de teljesítményük nem szárnyalja túl a többi fejlett tőkés országok marxistáinak eredményeit.

### *5.2. A marxizmus elvont humanista értelmezőinek érdemei és vitatható nézetei*

A második világháború után igen erőteljes irányzatként jelentkezett az antropológiai neomarxista irányzat, amely — elterjedtsége és követőinek jelentős száma folytán igen szerteágazó. Képviselői között lényeges felfogásbeli és társadalmi-politikai törekvésbeli eltérések is mutatkoztak. Sokan közülük sajátos, elvont humanista módon újraértékelték a marxizmust, és más felfogás iránt nagyfokú türelmetlenséget tanúsítottak. A marxizmus ilyen értelmezőinek egy jelentős szárnya a sztálinista revizionizmust elvető, azzal leszámoló Jugoszláviában is jelen volt, és részben napjainkban is, amikor is kevesebb önteltséggel és szerényebb napipolitikai törekvésekkel fejt ki tudományos és szaktevékenységét Nyugat-Európa országaiban, köztük leginkább Nyugat-Németországban is találkozunk velük, és néha a kelet-európai szocialista országok hivatalos, merev politikájával szembe forduló társadalomtudósok is képviseltek ilyen irányzatot. Ezek rendszerint idővel Nyugat-Európába költöztek, közülük egyesek a kelet-európai szocialista dogmatizmus bírálóiból antikommunista szószólókká váltak. A legszembetűnőbb Lesek Kolakowski<sup>154</sup> esete, de legtöbbjük előző világnézeteivel meghasonulva, kimondva vagy kimondatlanul, de lényegében megtagadta valamikori marxista elkötelezettségét.

Az említett irányzat képviselői magukat leginkább neomarxistáknak vagy antidogmatistáknak nevezik, akik megújítják a marxizmust azáltal, hogy az elsődleges eredeti marxi gondolkodást újra felszínre hozzák. Az irányzat bírálói leginkább a marxizmus elvont humanista-antropológiai értelmezőiként tartják számon őket.

Ennek az irányzatnak kétségtelenül elvitathatatlan érdeme, hogy amikor a Tito vezette szocialista Jugoszlávia vezetősége és dolgozói politikailag és eszmeileg ellenszegültek Sztálin és követői Jugoszlávia ellen irányuló támadó politikájának, képviselőit itt Jugoszláviában, de másutt is tudományosan felfedték Sztálinnak és követőinek a marxizmus terén — elméleti téren és a gyakorlatban — véghezvitt revízióját, a marxizmus

lényeges elemeinek háttérbe szorítását és elhallgatását. Ezt a tudományos elemző munkát elsősorban filozófiai és szociológiai vonatkozásban való-sították meg. A marxizmus helyes értelmezéséhez és az akkori helyzet leegyszerűsített marxizmus-felfogásának sikeres meghaladásához jelentősen hozzájárultak, mert ennek az irányzatnak képviselői újfent hangsúlyozták Marx gondolatvilágának eredeti értékeit.

A sztálinizmussal és a marxizmus—leninizmus sztálinista változatával szembeni kritikai hozzáállás mellett — amelynek legszembetűnőbb meg-nyilvánulási formája, a szocialista Jugoszlávia volt, mert Tito és az ország vezetősége irányításával gyakorlatilag az egész lakosság ellene szegül a sztálinista Tájékoztató Irodás politikának és eszmének — elősegítette Marx régebben alig ismert vagy még nyilvánosságra nem hozott munkái-nak illetve a szakirodalom által kevésbé értékelt és nehezen hozzáférhető műveknek a megismerését. Ilyen volt elsősorban Marxnak *Gazdasági-fi-lozófiai kéziratok 1844-ből* címmel megjelent (először Berlinben 1932-ben, MEGA, I. rész 3. kötetében) három töredékből álló munkája, Marx és Engels (1845—46 folyamán írt) kéziratban meglelt *A német ideológia* című műve (különösen értékes a L. Feuerbachról írt terjedelmes első fe-jezet), amely nyomtatásban először 1932-ben jelent meg (MEGA I., 5) és Marxnak *A tőke* előmunkálatai során (1857—1859-ben) írt filozófiai nyelvezetű műhelymunkája: *A politikai gazdaságtan bírálatának alapvo-nalai (Nyersfogalmazvány)*<sup>155</sup> című kétkötetnyi kézírata, amely német nyel-ven már a második világháború alatt (I. kötet 1939; II. kötet 1941) megjelent Moszkvában. Ezek a művek tulajdonképpen csak századunk közepétől kezdve kerültek a marxista irodalom vérkeringésébe. Nálunk a Grundrisse . . . Marx—Engels: *Ifjúkori művek* (Rani radovi) címmel (Pred-rag Vranicki szerkesztésében) vált hozzáférhetővé 1953-tól, méghozzá cson-kított formában. (Teljes egészében majd csak a Marx—Engels Művei (MEM) sorozat 19. és 20. köteteként, 1979-ben.)

Dióhéjban összefoglalva: a neomarxista irányzat érdeklődésének közép-pontjában a következő témák állnak: a marxizmus emberközpontúsága, az elidegenedés és meghaladásának kérdésköre, a bürokratizmus és az államközpontúság (etatizmus), a forradalmi élcsapat és a munkásosztály diktatúrájának illetve minél közvetlenebb befolyása gyakorlásának kérdé-sei, az ideológiához és a világnézethez kapcsolódó kérdések, a marxizmus kritikai volta, a kritika gyakorlásának és a meglevő helyzet meghaladá-sának kérdésköre.

A neomarxista irányzat egyes képviselői szerint Marx korai művei a lényegesek, a későbbiek a már kifejtett gondolatok alkalmazása és nép-szerűbb szinten való ismétlése. Vannak olyanok is, akik a marxizmust csak mint a meglevőnek meghaladási módszerét fogják fel, és tagadják azt, hogy a marxizmus egyben tudomány jellegű is, ezért helytelennek bélyeg-zik a marxizmus úgymond: stientista értelmezését. Mások meg a marxi életműben az elidegenedés elméletét tartják a leglényegesebbnek.

Az etatizmus és a dogmatizmus bírálatában a neomarxisták valóban je-lentős eredményeket értek el, elsősorban a sztálinizmus eszmei kórbonc-

tani elemzésében. A jugoszláv neomarxisták a bürokratizmust és a sztálinizmust ott is látni vélték, ahol az sohasem volt, vagy ahol az már nem volt. Elért eredményeinket általában nemigen méltányolták, és megrekedtek a dogmatizmus bírálatában, képtelenek voltak távlatokat látni és nyitni társadalmunk számára. Ugyanakkor „a minden létező bírálata” jelszó alatt ezt a bírálatot elsősorban saját azonos nézetű baráti körök monopóliumának tekintették.<sup>156</sup> Más véleményét kíméletlenül bírálták, természetesen az igazi hamisítatlan marxizmusra hivatkozva, de saját körök képviselői irányában megfedkeztek a bírálatról, mint a marxizmus követelményéről — ahogy azt részletesebben eszmei arcéluk jellemzésében Bogdan Šešić kifejtette.<sup>157</sup> Így továbbá ugyancsak könnyen kezelték az „ideologizálás” címkézést is egy kiragadott marxi megfogalmazás értelmében, figyelmen kívül hagyva azt a körülményt, hogy a filozófia (ahogy többek között B. Šešić is mondta) nemcsak tudomány, hanem társadalmi elvárás — és ideológia is.

E témakörben az első sommás ismeretszerzéshez legalkalmasabb kézikönyv E. Kardelj 1966-ban szerbhorvát nyelven megjelent esettanulmánya: *Jegyzetek társadalombírálatunkról*.<sup>158</sup> Könyvében a tudományosan megalapozott vagy legalább a tudományosság igényével fellépő társadalombírálattal foglalkozik. A szerző külön hangsúlyozza, hogy nem az általában vett bírálás és nem a publicisztikai jellegű bírálat lehetőségeivel kíván foglalkozni, hanem a társadalomtudományok művelőinek marxista megalapozottságú bírálatát tárgyalja. Név szerint nem említ meg senkit, csak nézeteket és álláspontokat elemez. Mindennek ellenére a hazai hivatásos katedra-filozófusok fagyos hallgatással fogadták Kardelj 1966-ban megjelent kötetét. A könyv részben ma is időszerű és elsőrendű bölcsellettörténeti értéket képvisel, noha a megírás időszakára jellemző fogas kérdéseket tárgyalja a társadalombírálat vonatkozásában.

### *5.3. A világ munkásmozgalmi feletti eszmei egyeduralmi törekvések társadalmi báltere*

Ez a témakör napjainkban már nem annyira időszerű, de a XX. század forradalmi gyakorlata és a marxista elmélet fejlődése ezt a teherterítelt kénytelen volt viselni. A JKSZ programja részben a szocialista Jugoszlávia tapasztalatai alapján és a munkásmozgalom múltjának általánosítása révén elítélve még 1958-ban az eszmei monopóliumra való törekvést többek között leszögezi a következőket is:

„... Az eszmei monopóliumra való törekvések mindenkor gátolták a szocialista gondolkodás fejlődését, és mindig a dogmatizmus és az oppor-tunista-revizionista reakció forrásai voltak. Ezek az irányzatok szülték a munkásmozgalomban a feltétlen vezető szerepre való törekvést, ami sok hátrányos következménnyel járt, már abban az időben, amikor a munkáosztálynak egyetlen pártja sem volt még hatalmon. Az eszmei monopóliumra való törekvés még nagyobb kárt okozhat, miután a munkáosztály

pártjai megszerzik a hatalmat. ... A szocializmus győzelméért vívott harcban egyik vagy másik ország munkásosztálya bizonyos ideig zászlóvivő lehet, a harc első soraiban állhat, és nagyobb anyagi erővel rendelkezhet, ez azonban nem azt jelenti, hogy ezzel monopolhelyzetet szerez a munkásmozgalomban, legkevésbé pedig az ideológia területén. A gyakorlat azelőtt is arról tanúskodott, most pedig még inkább arról tanúskodik, hogy a munkásmozgalomban csakis egyenjogúak működhetnek együtt.”<sup>159</sup>

Az eszmei egyeduralomra való törekvés társadalmi háttere alapjába véve két körülményből fakad: az etatista nagyállamiságra való törekvésből és abból a tényből, hogy korunkban a szocializmus világfolyamat, és eszmei megnyilatkozásában nagyon sokféle tényező jut kifejezésre, méghozzá az egyedül helyes megoldások egyeduralmi igényével.

Az etatista forrásból eredő eszmei egyeduralomra való törekvés nyilvánvalóan egy szocialista állam részéről abban az esetben valósítható meg, legalábbis részben, ha az ilyen állam hatalmas erőt képvisel, és ez esetben nem csak eszmei téren nyilvánul meg nagyállamiságra való törekvése. Az eddigi tapasztalatok szerint ez különösen a Szovjet Szövetség sztálinista rendszere idején és a Kínai Népköztársaság ún. kulturális forradalma alatt jutott kifejezésre.

A szocialista társadalmi viszonyok alakítása a földkerekség egymástól nagyon eltérő részein a mindennapok gyakorlata már — ahogyan azt Edward Kardelj még 1975-ben kifejtette jelenkorunk marxizmusának eszmei helyzetét jellemezve —, maga az a tény, amely meghatározta, hogy a szocializmus építése világméretekben elterjedt társadalmi gyakorlattá vált, egyben azt is jelenti, hogy „... a marxizmus úgy is mint elmélet, úgy is mint ideológia, nem összpontosíthatja figyelmét csak a proletariátus és a burzsoázia, a szocializmus és a tőkés rendszer összeütközéseire, hanem jelenünkben szükséges, hogy a marxizmus megoldást találjon a szocializmus fejlődésének nagy kérdéseire és a fejlődés folyamán jelentkező ellentmondásokra, a szocializmust úgy is mint gyakorlatot, de mint rendszert is tekintve.”<sup>160</sup>

A másik elem, amely aránylag új, az, hogy nemcsak a szocializmus építésének különböző módjai és körülményei jellemzik jelenkorunkat, hanem a szocializmus mint társadalmi elvárás — akárcsak régen — ma sem csak a proletariátus társadalmi elvárása, hanem igen sokféle társadalmi helyzetű csoport eszményképe. Ebből is eredeztethető a marxizmus sokféle „iskolája” és irányzata, amelyek közül, ahogyan Kardelj fogalmaz,<sup>161</sup> rendszerint azok az irányzatok vitatják el a tőlük különböző nézetűektől marxista mivoltukat, amelyeknek maguknak is vajmi kevés tényleges alapja van arra, hogy marxista legyen. Kardelj szerint a „marxista iskolák” között egy meghatározott sajátos dogmatizmus, de egy „marxizálgató idealizmus” is fellelhető, amely elszakad a gyakorlati társadalmi cselekvés lehetőségétől.

#### 5.4. A revizionizmus más formái

Napjaink filozófiájában a marxista megalapozottságú és a marxizmus hatása alatt levő filozófia fölénye jut kifejezésre a polgári elkötelezettségű filozófia felett: az intellektualizált filozófia (logikai pozitivizmus, realizmus, pragmatizmus, operacionalizmus, instrumentalizmus stb.) valamint a tudományosságot elvető filozófia (az élet filozófiája, egzisztencializmus, a szellemiség filozófiája, neotomizmus stb.) felett. Századunk második felében a legelterjedtebb és legerőteljesebbnek tűnő polgári filozófiai irányzat az egzisztencializmus és a pozitivizmus volt.

Az egzisztencializmus marxista kritikai értékelése számos marxistát késztet tanulmányírássra, de utolsó jelentős képviselőjének Jean-Paul Sartre-nak (1905—1980) halála után az irányzat vonzereje és életrevalósága hirtelen lelohadt, és ma már filozófiatörténeti kategóriává vált. A pozitivizmus viszont sok vonatkozásban a marxizmus legerőteljesebb polgári elkötelezettségű elemlétsége maradt.

Századunk második felében a frankfurti iskola hanyatlása után,<sup>162</sup> hasonló erőteljes és befolyásos iskola nem alakult ki. Jelentkeztek egyrészt olyan gondolkodók, akik megtagadták előbbi marxista elkötelezettségüket, és nyíltan kommunistaellenes állásfoglalásukat hirdették, illetve hirdetik még ma is. Ami már a frankfurti iskola képviselőire is jellemző volt, a filozófia fogalma manapság kitágult. A marxista filozófia mai képviselői a jelenkor társadalmának nyílt kérdéseit a szociológia, pszichológia és más rokon társadalomtudományágak segítségével igyekeznek megközelíteni. Ezért egyrészt dinamikusabbá vált a marxista filozófia fejlődése, másrészt viszont egyre nehezebb a marxistákat a nem-marxistáktól megkülönböztetni, illetve azoktól akik pusztán csak a hatása alatt állnak.

A megkülönböztetés nehézségeire példaként szolgálhat Predrag Vranicki erőfeszítése, aki egy újabb változatban megszerkesztette a XX. századi marxista filozófusok szöveggyűjteményét (1980-ban jelent meg).<sup>163</sup> Ebben nyilván olyan alkotók is szerepelnek, akik nem tekinthetők marxistának. A kötetbe felvett szerzők a következők: G. V. Plehanov, V. I. Lenin, N. I. Buhadin, A. M. Deborin, Lukács Gy., K. Korsch, M. Raphael, A. Gramsci, A. Banfi, G. della Volpe, C. Luporini, E. Bloch, M. Horkheimer, Th. W. Adorno, H. Marcuse, E. Fromm, E. Fischer, L. Kofler, J. Habermas, H. Lefebvre, J. P. Sartre, L. Goldmann, R. Garaudy, K. Axelos, B. M. Kedrov, A. Schaff, L. Kolakowski, K. Kosik.

A jelenkori helyzetet áttekintve egyetérthetünk Branislav Petrović zárómegállapításával a mai marxista filozófia vonatkozásában: „Napjaink marxista filozófiájának viharos fejlődése Marx tanítása egyoldalú értelmezésének meghaladására mutat, és mindinkább kifejezésre jut egy elmélyültebb és átfogóbb értelmezés, amely nagymértékben levetkőzte magáról a szűk ideológiai és politikai érdekeket.”<sup>164</sup>

### *5.5. Az eurokommunizmus értelme és lényege*

Ma már az eurokommunizmus, az eurokommunista osztálystratégia és távlatok korántsem olyan időszerű eszmei kérdések, mint a 70-es években.

Az alapvető elgondolás a legbefolyásosabb fejlett tőkés országok kommunista pártjaiban érlelődött és körvonalazódott. Nálunk külön kötetként Dušan Popović műve (1979)<sup>165</sup> és Santiago Carrilo könyvének tárgyalásán (1980)<sup>166</sup> nyújtott, a sajtó és folyóiratok meglehetősen részletes tárgyalásán túl, ismereteket erről a kérdésről. De Edvard Kardelj (1977)<sup>167</sup> politikai rendszerünkről írt (élete utolsó teljesen befejezett) esettanulmánya tartalmazza szerzőjének az eurokommunista elképzelésekkel kapcsolatos türelmes véleményét is, ellentétben az akkori idők dogmatikus, határozottan elutasító álláspontjaival szemben, amelyeket akkor a „reális szocializmus” fémjelzett, és amely jelszó — az újkonzervatív antikommunisták bánatára — nem időszerű.

Maga az elnevezés sem szerencsés, formai, tartalmi szempontból sem. Egyrészt a cél a kommunista társadalmi rend lesz, külön hangsúlyozott világrész-jellegzetesség nélkül. Ezenkívül az ún. eurokommunista osztálystratégiát az olasz, francia és spanyol kommunista párt mellett még a japán kommunista párt is követi. Előre kell bocsátani, hogy az eurokommunista törekvéseket sem elméletileg, sem gyakorlatilag nem részletezték, az együttműködő pártok nem is igyekeztek mindig összehangolni idevonatkozó nézeteiket.

Az eurokommunista osztálystratégia abból indult ki, hogy mivel nem várható a közeljövőben lehetőség a proletariátus és osztályszövetségesei számára, hogy erőszakos fegyveres zendüléssel megragadhatják a hatalmat, és ilyen úton borítsák fel a tőkés társadalmi rendet, egy másik utat kell körvonalazni a tőkés társadalom meghaladására.

Alapvető eltökéltségük, hogy kitartó politikai munkával és az osztályharc megfelelő irányításával fokozatosan kialakítsák az igazságosabb szocialista társadalmat óhajtok arcvonalat. Ez egyben azt is jelentené, hogy a meglevő parlament és a politikai rendszer intézményeinek megtartásával, a lakosság meggyőző többségének támogatásával és a dolgozók politikai pártjainak összefogásával valósulna meg a meglevő tőkés társadalmi rendszer és alapvető reformja, amely a szocializmus irányába vezetne. Eszerint a kommunista párt nem törekedne arra, hogy egymaga váljon uralkodó párttá, hanem a jövőben is több, a dolgozókat tömörítő párt szövetségét irányozza elő. Ezek az elképzelések előtérbe helyezik a dolgozók és elsősorban a munkásosztály tömeges és közvetlen hatalomgyakorlását a munkaszervezetekben és a helyi közigazgatásban, ami lényegében biztosítaná a dolgozók demokratikus úton megvalósuló döntő társadalmi befolyását és egyben a politikai szervezetek és pártok tömbjének szilárdságát is szavatolná.

Ez az osztálystratégia azt is jelenti, hogy a haladó erők a kommunisták kiemelkedő részvételével a meglevő polgári demokratikus intézmények vé-

delmében lépnek fel azokkal a konzervatív erőkkal szemben, amelyek a jelenkori tőkés gazdálkodási rendszer és társadalmi rend válságából a kivezető utat a népképviselő háttérbe szorításában látják, és a meglevő politikai rendszert egy jobboldali fasisztoid katonai államcsíny által szeretnék a maguk érdekeinek megfelelően átalakítani.

Az elképzelés nagy álhatatosságot, áldozatvállalást és kitartó fegyelmet követel meg a dolgozóktól, elsősorban a munkásosztály részéről. Természetesen megvalósítási lehetősége számos körülménytől függ. A XX. század nyolcvanas éveinek derekán a kilátások kevésbé biztatóak, mint voltak a 70-es években, de ez nem zárja ki elvileg az ilyen út járhatóságát, mint ahogyan biztosíték sem létezik megvalósíthatóságára.

Az eurokommunista osztálystratégiai elképzelések kapcsán igen élénk vita alakult ki a leninizmus értelmezéséről, a társadalmi átalakulás módzatairól a különböző adottságok közepette, a proletárdiktatúra lényegéről és formáiról, a szocializmus és a demokratikusság, valamint az emberi szabadságjogok biztosításáról, a kommunista pártok jogáról az önálló (néha ellentétes) álláspontok kialakítására és együttműködésük módjára. A vita időnként viszály-jelleget is öltött, de minden esetben a marxizmus merev, dogmatikus értelmezése és az eredeti marxi értelmezés közötti összeütközésről volt szó. Ma ezek a viták csak szórványosak, mivel jelenkorunk sorskérdése újabb válaszok megfogalmazását vetette fel.

## 6. A MARXIZMUS JUGOSZLÁVIÁBAN

### 6.1. *A marxizmus vidékünkön a JKP megalakulása előtt*

A marxista filozófia Jugoszlávia mai területén a XIX. században valóban mérföldes lépéseket tett. Egyazon századon belül kellett kivetkőznie a patriarchális hűbéri rendszerből, úgyahogy áttérni a tőkés rendszerre, amelyben a filozófiával legföljebb középiskolás szinten foglalkoztak, és a marxista filozófiának megvetni a lábát. Ez természetesen kezdettől fogva nem lehetett zökkenőmentes fejlődési folyamat, ami pedig a marxista filozófiát illeti, az természetszerűleg szorosan a munkásmozgalom kibontakozásához kapcsolódik.

Az alábbi rövid áttekintést Andrija Stojković<sup>168</sup> fejtegetéseire alapozzuk.

A. Stojković,<sup>169</sup> a hazai marxista, kommunista munkáspárt megalakulását megelőzően két időszakot különböztet meg: a szocialista és a szociáldemokrata időszakot.

A szocialista szakasz egyetlen nagy alkotó egyénisége a főleg Szerbiában tevékenykedő (bár megjárta a cári Oroszországot, Svájcot, tartózkodott Újvidéken és Triesztben hunyt el) Svetozar Marković (1846—1875) volt, aki a párizsi kommün körüli évtizedben fejtette ki — fiatal kora ellenére is — termékeny munkásságot, szinte állandó üldöztetések közepette, hogy 30. életévét be sem töltve végezzen vele az akkor még legyőzhetetlen tüdőbaj.

Az akkori Szerbia fejletlen társadalmi viszonyait figyelembe véve fejti ki nézeteit, ezért a két háború között tevékenykedő marxista, Veselin Masleša utópista szocialistának tekinti, de hangsúlyozza törhetetlen forradalmiságát. Ma már, amikor Angola, Etiópia és más fejletlen országok is a szocializmus építésének útjára lépnek, Svetozar Marković akkori nézeteit sokkal tárgyilagosabban valódi marxistának értékelik.<sup>170</sup> Időközben a kutatások kiderítették, hogy S. Marković szervezetenként is kapcsolódott a Marx által irányított I. Internacionáléhoz mint annak balkáni levelezője. Összes műveinek újbóli, kritikai kiadása, már hosszabb ideje készül.

Svetozar Marković halálával megszakad a marxista nézetek tudományos művelésének folytonossága. Bizonyos mértékben ezt a folytonosságot Vasa Pelagić jelzi, akinek a tevékenysége főleg Szerbiára és Bosznia-Hercegovinára terjed ki.

A marxista alkotó tevékenység a századforduló körül indul újra, most már szélesebb arcvonalon. Sorra alakulnak a munkásosztályra támaszkodó szociáldemokrata szervezetek (Horvátországban 1894-ben, Szlovéniában 1896-ban, Dalmáciában és a Szerb Királyságban 1903-ban, Bosznia és Hercegovinában 1909-ben stb.).

Szlovéniában a párizsi kommün résztvevője, France Zeleznik szabómunkás, amikor 1880-ban hazatért, elhinti a marxizmus csíráját, majd kiterjedt, de főleg népszerűsítő munkát fejt ki Etbin és Anton Kristan, valamint Vladimir Knaflić és Henrik Tuma.

Horvátországban az akkori munkáspárti vezetők: Ivan Ancel és Vitoimir Korač, valamint a macedón Vaszil Glavinov (Szófiában alakítja meg 1893-ban a Macedón Szociáldemokrata Csoportot) főleg gyakorlati munkásmozgalmi tevékenységet fejtenek ki. Bosznia-Hercegovinában Danilo Ilić a Mlada Bosna forradalmi balszárnyának kimagasló képviselője már jelentős művet hoz létre *Karl Marx szocializmusa* címen.

A legfejlettebb politikai és eszmei tevékenység a Szerb Királyságban folyik. Több tekintélyes néptribun mellett a fiatalabb nemzedék három egyénisége képviseli a többi területekhez viszonyítva is a legmagasabb szintet. Ezek: Radovan Dragović (1878—1906), Dimitrije Tucović (1881—1914) és Dušan Popović (1885—1918). Közülük kimagaslik Dimitrije Tucović személye és munkássága (összegyűjtött munkái 10 kötetben 1981-ben jelenik meg,<sup>171</sup>) amely túlnő országá határain és európai méretű szellemi nagyságra utal.<sup>172</sup>

## 6.2. A kommunista szakasz és a marxizmus legjelentősebb képviselői Jugoszláviában

Andrija Stojković a kommunista szakaszon belül három korszakot különböztet meg: 1919—1937 (az eszmei tévelygések és útkeresés időszaka), 1938—1941 (az eszmei konszolidáció ideje), 1941—1945 (a népfelszabadító harc és a szocialista forradalom időszaka).

A legelső szakasz indítói: Triša Keclerović, Filip Filipović és Moša

Pijade, akikhez csakhamar felzárkózik Miroslav Krleža és August Cesarec is.

Jelentős azoknak a marxista alkotóknak a száma, akik kritikával és esztétikával foglalkoznak. A hosszú felsorolásból A. Stojković, mint legjelentősebbeket, a következő négy alkotót emeli ki: Vojislav Vučkovićot, Pavao Markovacot, Otokar Keršovani és Veselin Maslešát. Eszmei téren jelentősek azoknak a marxistáknak az eredményei is, akik a nemzeti-polgári történelmi mítoszoktól, a keresztényszocialista nézeteken át egészen a neotomizmusig, a metafizika, vitalizmus, indeterminizmus és hasonló felfogások ellen küzdöttek (A. Cesarec, O. Keršovani, V. Masleša, Velibor Gligorić, Sima Marković, S. Leben, D. Kermauner, E. Kardelj, B. Zihlerl és mások).

Kisebb eszmei-filozófiai tartalmú marxista írásokat hoznak ezekben az években létre A. Cesarec, O. Prica, V. Masleša, M. Pijade, de különösen jelentősek (az akkori lehetőségekhez mérten) Živojin Cvetković, Veljko Ribar, Filip Filipović, Ljubomir Živković, Mirko Breza és Zvonko Braun munkái. A legjelentősebb műveket mégis Šima Marković alkotta (függetlenül attól, hogy leváltják a JKP titkári tisztjéről és mint a jobboldali frakció vezetőjét kizárják a pártból) és az első marxista egyetemi előadó: Dušan Nedeljković.

A második időszak J. B. Titónak a JKP élére kerülésével kezdődik, aki közvetlen munkatársaival sokat tesz annak érdekében, hogy a vezetők, de az egész párttagság is alaposan megismerje a marxizmus elméletét és megértse az abból következő gyakorlati teendőket. Ennek megfelelően jelentős számú eszmei-nevelő tanfolyamot szerveznek, az illegális kiadványokon kívül számos legális kiadványt indítanak és tartanak fenn. Az eszmei arcvonalban nem sok új személy jelentezik, de a már korábban feltüntetetten kívül különösen Ognjen Prica,<sup>173</sup> Šima Marković<sup>174</sup> és Dušan Nedeljković<sup>175</sup> alkotásai jelentősek. Ez a három marxista túlnő az ország határain, és ma is az akkori marxista elmélet európai rangú képviselőinek számítanak.

Az 1941—1945-ös időszakban érzékeny veszteség érte a marxizmust, sok művelője életét áldozta meggyőződéséért (O. Prica, P. Markovac, V. Masleša, V. Vučković, O. Keršovani, B. Adžija, K. Racin, Dj. Jovanović, M. Savković és mások). A mai szakfilozófusok közül sokan a népfelszabadító harc résztvevői voltak.

### *6.3. Jugoszláv marxisták a szocialista építés szakaszában*

A szocializmust építő jugoszláv társadalom igényelte és lehetővé tette a marxizmus alkalmazásán túlmenően annak fejlesztését is. Elmondhatjuk, hogy a jugoszláv szocialista társadalomépítés nemcsak hozzájárult a munkásmozgalom harci tapasztalatainak gyarapításához, hanem a gyakorlat jó-rossz oldalainak kritikai elméleti általánosítása viszsahatott a marxista elmélet fejlődésére is.

A szocialista Jugoszláviában igen széles horizonton fejlődött a marxista filozófia. Ez a fejlődés természetszerűleg belső véleménykülönbségekkel járt és jár ma is. Bizonyára ez az egyik oka annak, hogy nyomtatásban nem igen találkozunk olyan tanulmánnyal, amely összegezné és értékelné az ország marxista filozófiáját és annak művelőit. Ezért ez alkalommal mi is eltekintünk ettől.

Mindenesetre figyelembe kell vennünk azt az általános világfolyamatot, miszerint a filozófia sok esetben valamely rokontartalmú társadalomtudományi ággal szövődik át, és bővíti kutatási területét, ami nálunk Jugoszláviában is észlelhető. A másik és egyben záró megjegyzésünk: a filozófiai gondolkodás tágabb értelmezésben nem csak azoknak a dolga, akik képzettségük és képesítésük alapján hivatásszerűen művelik a filozófiát. A katedra-filozófián kívül, annak kiegészítéseként nem egy esetben — ez vonatkozik hazai körülményeinkre is —, igen jelentős és értékes eredményeket mutatnak fel azok, akik a társadalmi átalakítás gyakorlatából indulnak ki, és ezért kevésbé elfogultak az általánosítás és a filozófiai meglátások megfogalmazásakor.

### *Jegyzetek*

- <sup>134</sup> Radoslav Ratković: Politička teorija austromarksizma, Beograd, 1965.
- <sup>135</sup> „Schriften des Instituts für Sozialforschung”.
- <sup>136</sup> Carl Grünberg: Festrede, gehalten zur Einweihung des Instituts für Sozialforschung an der Universität Frankfurt am Main 1931.
- <sup>137</sup> Sándor Pál: A két frankfurti iskola. Kossuth Könyvkiadó, Budapest, 1972.. 18. old.
- <sup>138</sup> Die Linke antwortet Jürgen Habermas; Frankfurt a. M. 1968. — Antworten auf Herbert Marcuse. Herausgegeben von Jürgen Habermas; Frankfurt, 1968.
- <sup>139</sup> Predrag Vranicki: Historija marksizma, Treće izdanje, Druga knjiga; Naprijed, Zagreb, 1975. — Marksistička filozofija XX. veka (priredio: Predrag Vranicki), Nolit, Beograd, 1980.
- <sup>140</sup> Tar Zoltán: A frankfurti iskola. Max Horkheimer és Theodor W. Adorno kritikai elmélete; Gondolat, Budapest, 1986. Az esettanulmányt a szerző angol nyelven Észak-Amerika szaknyilvánosságának írta Alexandar Vucinich (University of Texas, Austin) mentorságával (Zoltán Tar: The Frankfurt School. The Critical Theories of Max Horkheimer and Theodor W. Adorno; John Wiley Sons, New York, London, Sydney, Toronto, 1977.).
- <sup>141</sup> Predrag Vranicki: A XX. század marxista filozófiájának fő irányzatai — először a már idézett szöveggyűjteményhez 1980-ból, 18. oldal.
- <sup>142</sup> Tar Zoltán idézett tanulmányának 1986-ban megjelent magyar nyelvű fordítása, 13. oldal.
- <sup>143</sup> Tar Zoltán i. m. 1986-ból; 200—201. oldal.
- <sup>144</sup> Lukács György: Történelem és osztálytudat; Magvető Kiadó, Budapest, 1971., 210—211. oldal.

- <sup>145</sup> Sándor Pál: A két frankfurti iskola; Kossuth Könyvkiadó, Budapest, 1972., 16. oldal.
- <sup>146</sup> Papp Zsolt: Jürgen Habermas és a „kritikai nyilvánosság” esélyei — zárótanulmányként megjelent a Gondolat Könyvkiadó, Budapest, 1971-ben megjelent Jürgen Habermas: A társadalmi nyilvánosság szerkezetváltozása, Vizsgálódások a polgári társadalom egy kategóriájával kapcsolatban című könyvben; 385—387. old.
- <sup>147</sup> Almási Miklós: Marcuse rebellis Hegelje — megjelent utószóként Herbert Marcuse: Ész és forradalom, Hegel és a társadalomelmélet keletkezése; Gondolat, Budapest, 1982. című kötetben, 520. oldal.
- <sup>148</sup> Ravor Rodin: Adornova kritika ideološke funkcije govora, megjelent mint bevezető tanulmány Theodor W. Adorno: Žargon autentičnosti, o Nemačkoj ideologiji című kötetben. Nolit, Beograd, 1978., 42. oldal.
- <sup>149</sup> Almási Miklós, idézett utószó Marcuse 1982-ben a Gondolat kiadásában megjelent művéhez, 486—487. és 487—488. oldal.
- <sup>150</sup> Almási Miklós, ugyanott, 493. oldal.
- <sup>151</sup> Alfred Schmidt, Gian Enrico Rusconi: Frankfurtska škola; „Komunist” Izdavački centar, Beograd, 1974.
- <sup>152</sup> Gian Enrico Rusconi: Kritikai jegyzetek a frankfurti szerzőkről, az idézett 1974-ben szerbhorvát nyelven megjelent Schmidt—Rusconi kötetben, 96—97. oldal.
- <sup>153</sup> Sándor Pál: A két frankfurti iskola; Kossuth Könyvkiadó, Budapest, 1972., 78. oldal.
- <sup>154</sup> Leseek Kolakowski: Glavni tokovi marksizma; Beogradsko izdavačko-grafički zavod, Beograd; Tom I, 1980 (prevod i pogovor: dr. Risto Tubić); Tom II, 1983 (prevod: dr. Risto Tubić, pogovor: dr. Prvoslav Ralić); Tom III, 1985 (prevod: dr. Risto Tubić, pogovor: dr. Prvoslav Ralić); az első két kötetről nálunk magyar nyelven lásd: Rehák László: Marx és a marxizmus életrealitásának elvitatása Kolakowski részéről (Létünk, 1983., 3—4 szám; 723—728. oldal).
- <sup>155</sup> Karl Marx: Grundrisse der Kritik der politischen Ökonomie (Rohentwurf) 1857—1858 (Moszkva, 1939, 1941).
- <sup>156</sup> Lásd Gajo Petrović támadását Veljko Vlahović: Neka zapažanja u tretiranju teorije otuđenja című közleményére, Novi Sad, 1964. június 1—5, tudományos értekezlet Marx születésének 145. és halálának 80. évfordulója alkalmából, Marx i savremenost II deo. Institut za izučavanje radničkog pokreta i Institut društvenih nauka, Beograd, 1964., 471—479., 563—569., 592—596. oldal.
- <sup>157</sup> Bogdan Šešić: Razvoj i savremeni problemi filozofije marksizma (Glava četvrta, odeljak IV. Filozofija antropološkog neomarksizma); Zavod za udžbenike i nastavna sredstva, Beograd, 1974., 149—167. oldal. — Magyar nyelven: Rehák László, Bogdan Šešić hozzájárulása az antropológiai neomarxista filozófia számbavételéhez; Létünk, 1977/3—4., 98—121. oldal.
- <sup>158</sup> Edvard Kardelj: Beleške o našoj društvenoj kritici; Kultura, 1966., Beograd. — A könyvről magyar nyelven: Rehák László, Marx minden létező kíméletlen bírálataának értelmezése Kardelj munkásságában; Létünk, 1983/2 sz., 245—259. oldal.
- <sup>159</sup> A Jugoszláv Kommunista Szövetség programja, III. magyar nyelvű kiadás; Forum, Újvidék, 1977., 68. és 69. oldal.

- <sup>160</sup> Antologija tekstova, Marksizam misao savremene epohe u tri toma, Prvi tom — Edvard Kardelj: Revolucionarna praksa i marksističko obrazovanje (a JKSZ Josip Broz Tito politikai iskola megnyitó-fejtegetése; Kumrovec, 1975. november 21.); Novinsko-izdavačka ustanova Službeni list SFRJ, Beograd, 1976., XCVIII. oldal.
- <sup>161</sup> E. Kardelj idézett fejtegetése, idézett kiadványban; XCIX. oldal.
- <sup>162</sup> Megemlítjük, hogy az olvasók rendelkezésére áll még: Martin Džej, Dijalektička imaginacija, Povjest frankfurtske škole i Instituta za socijalno istraživanje 1923—1950; „Svjetlost”, Sarajevo — „Globus”, Zagreb (megjelenési év nélkül); Az eredeti angol nyelvű kiadás 1974-ben. — Peri Anderson: Razmatranja o zapadnom marksizmu; Beogradski izdavačko-grafički zavod, Beograd, 1985 (angol nyelven 1979-ben). — Miloš Nikolić: Osnovni rezultati razvoja savremenog marksizma; Separat časopisa „Marksizam u svetu”, Beograd (1982) — Magyar nyelven: Losoncz Alpár, A „negatív metafizika” igazságtana (Fejezetek a frankfurti iskola történetéből), Martin Džej: Dijalektička imaginacija, 1982., Létünk, 1983/3—4. sz. 719—722. oldal.
- <sup>163</sup> Marksistička filozofija XX. veka (izabrao i priredio: Predrag Vranicki); Nolit, Beograd, 1980. — Magyar nyelven a kötetről: Rehák László, A XX. század marxista filozófiája; Létünk, 1983/2. sz. 459—461. oldal.
- <sup>164</sup> Savremena filozofija — Branislav Petrović: Marksizam; Izdavačko preduzeće „Rad”, Beograd, 1975., 74. oldal.
- <sup>165</sup> Dušan Popović: Evrokomunistički put u socijalizam; Školska knjiga, Zagreb, 1979. — Magyar nyelven: Rehák László, A szocializmushoz vezető eurokommunista út, Dušan Popović elemzései szerint; Létünk, 1980/4—5., 952—971. oldal.
- <sup>166</sup> Santiago Carrillo: Evrokomunizam i država; izdavač: Centar društvenih djelatnosti Saveza socijalističke omladine Hrvatske, Zagreb, 1980. — Magyar nyelven: Rehák László, Santiago Carrillo az eurokommunista stratégiáról; Létünk, 1981/1. sz. 199—208. oldal.
- <sup>167</sup> Edvard Kardelj: A szocialista öngazgatás politikai rendszerének fejlődési irányai; Forum Könyvkiadó, Újvidék, 1977.
- <sup>168</sup> Az idézett szerző legrészletesebb ezirányú munkája: Andrija Stojković, Pogled na razvoj filozofije marksizma u jugoslovenskim zemljama, „Matica srpska”, „Zbornik za društvene nauke”. sv. 53, Novi Sad, 1969., 5—78. oldal.
- <sup>169</sup> Savremena filozofija, Drugo izmenjeno i dopunjeno izdanje — Andrija Stojković: Marksistička filozofija u jugoslovenskim zemljama; Izdavačko Preduzeće; „Rad”, Beograd, 1975., 75—103. oldal.
- <sup>170</sup> Magyar nyelven bővebben lásd: Rehák László: Hozzájárulás Svetozar Marković életművének teljesebb értékeléséhez, Létünk, 1981/3—4. sz.
- <sup>171</sup> Dimitrije Tucović: Sabrana dela, knjiga I—X.; Izdavačka radna organizacija „Rad”, Beograd, 1981.
- <sup>172</sup> Magyar nyelven többek között lásd: Rehák László: Az első átfogóbb könyv Dimitrije Tucovićról, a marxista gondolkodóról és nagy forradalmárról, Létünk, 1973/4., 199—204. oldal, Rehák László, Száz éve született Dimitrije Tucović, Létünk, 1981/5 sz., 983—986. oldal.
- <sup>173</sup> Ognjen Prica fontosabb filozófiai kötetei A. Stojković megítélése szerint (idézett mű, 91. oldal): Evolucija i dijalektika (1936), Savremena

filozofija i prirodne znanosti (1937), Takozvana naučna filozofija (1937), Još jednom o neopozitivizmu kod nas (1938), Rječnik stranih riječi (1938), Recepti, propisi i dogme (1939).

<sup>174</sup> Sima Marković több marxista filozófiai kötetei A. Stojković felsorolásában (idézett mű, 88. oldal): Teorija relativiteta (1924), Ajnštajnova teorija relativiteta (1939), Iz nauke i filozofije (1925), Kritički osvrti (1934), Princip kauzaliteta i moderna fizika (1935), Prilozi dijalektičko-materijalističkoj kritici Kantove filozofije (1936).

<sup>175</sup> Dušan Nedeljković háború előtti munkásságának következő köteteire hívja fel A. Stojković (i. m., 92—93. oldal) a figyelmet: Rase i rasizam (1937), Ideološki sukob demokratije i fašizam (1938), Anti-Bergson (1939), Smisao vrednosti pragmatizma (1940). Ezen kívül D. Nedeljković lefordítja és tartalmas bevezető tanulmánnyal látja el Hegel nagy logikáját: Nauke logike sa Komentarima teksta i Istorijskim komentarima (Dijalektika, 1939).

## *Rezime*

### Marksizam posle Marksa, III deo

Završni deo rada razmatra dva kruga pitanja: nešto opsežnije razvoj marksizma u XX veku u kapitalističkim zemljama i sažetije se izlaže pregled razvoja istog na jugoslovenskom tlu.

U prvom delu ovog nastavka autor se najpodrobnije bavi sa frankfurtskom školom i to sa karakteristikama ove škole u sve tri etape njenog postojanja: prvom nemačkom do dovođenja nacista na vlast, emigrantskom i posleratnom fazom. U radu se izlažu rezultati i razvojni put glavnih predstavnika ove škole: od Uaksa Horkhajmera i Teodora V. Adorna do glavnog predstavnika generacijski novih pripadnika, Jirgena Habermasa.

U ovom delu rada raspravlja se i o pravcu apstraktno humanističkog poimanja marksizma, o rezultatima i o osporavanju pojedinih njihovih stanovišta. U posebnom odeljku se razmatra pojava pretenzija na idejni monopol, i društvena osnova ovakvih težnji. Isto tako razmatra se i problematika različitog poimanja marksizma i pitanje revizionizma u savremenim uslovima kada socijalizam postaje svetski proces koji se izgrađuje u veoma različitim uslovima i kada težnja za prevazilaženje kapitalizma i ranije kolonijalne zaostalosti ne ograničava se samo na radničku klasu u sadašnjem smislu. Prvi deo izlaganja se završava tretiranjem strategije i programskih zamisli evrokomunizma koji krug pitanja je bio aktuelan sa pokrenutim nizom načelnih opredeljenja vezanih za socijalizam (a njemu svojevremeno kruto i dogmatski suprotstavljen koncept tzv. realnog socijalizma) 70-tih godina, kao predmet žustrih diskusija.

Završni deo tretira pojavu i razvoj marksizma i posebno marksističke filozofije na jugoslovenskom tlu u svom socijalističkom periodu počev od Svetozara Markovića i njenog socijaldemokratskog razvoja završno sa Dimitrijem Tucovićem kao najznačajnijim predstavnikom tog perioda. U komunističkom periodu razvoja marksizma u Jugoslaviji razmatra se prvo period 1918—1937 (najznačajniji predstavnici ovog i sledećeg razdoblja: O. Prica, Sima Marković, D. Nedeljković). Sledeće razdoblje (1938—1941) pcd političkim i idejnim rukovodstvom obnovljenog komunističkog pokreta u nas na čelu sa J. B. Titom je period idejne konsolidacije. A treći period je razdoblje narodnooslobodilač-

kog rata i socijalističke revolucije. Pregled razvoja marksističke filozofije završava se razdobljem njenog razvoja u socijalističkoj Jugoslaviji.

U radu se koristi savremena inostrana i domaća literatura.

### *Summary*

#### **Marxism after Marx (Third Part)**

The concluding part of this work deals with two circles of questions: the somewhat extensive development of Marxism in the twentieth century, in the capitalist countries and at the same time gives a detailed survey of the identical problem on the Yugoslav ground.

In the first part of this addition the author treats in detail the Frankfurter school, its characteristics in all the three phases of its existence: the first including the period when Germany brought the Nazis to power, the following represents the phase of emigration, and the last one stands for the post war phase. The results and the way of development of the main representatives are stated in the work: from Max Horkheimer and Theodor W. Adorno to the leading representative of the new generation, Jürgen Habermas. In this part of work a discussion is led about the direction of the abstract humanistic conception of Marxism as well as the results and denials of particular attitudes. A separate section deals with the appearance of pretension on the ideological monopoly, and the social basis of these aspirations.

In the same way is treated the problem of different conception of Marxism and the question of Revisionism in the contemporary conditions, when the Socialism turned into a world process built itself up in very different conditions. At the same time it is a period when the aspiration to overcome the capitalism and the former colonial backwardness is not limited on the working class in the present meaning.

The first part of explication is concluded by a treatment of a strategy and a programmatic conception of the Eurocommunism, together with a circle of current questions and a wide range of principle designations attached to Socialism (which once was set against the rigid and dogmatic concept of so called Real Socialism) of the seventies, as a subject for lively discussions.

The final part of this work deals with the appearance and the development of the Marxism, particularly with its development on the Yugoslav ground and in the period of the Socialism, starting with Svetozar Marković and the Socialdemocratic development and finishing with Dimitrije Tucović as the most significant representative of that period.

The Communist period of development of the Marxism, from 1918 to 1937 is first taken into consideration (the most significant representatives of this and the next period being O. Prica, Sima Marković and D. Nedeljković).

The following period (1938 to 1941) under the political and ideological leadership of the renewed Communist Movement and with Josip Broz Tito at the head, stands for an era of ideological consolidation.

The third period is the period of the National Liberation War and the Socialist Revolution.

This survey of the development of the Marxist Philosophy ends with the period of its development in the Socialist Yugoslavia. The author used in his work foreign and Yugoslav literature.

S. J.

Hódi Sándor—Szabó Sándor

## A STRESSZTŐL AZ ÉLETFILOZÓFIÁIG

FÉL ÉVSZÁZADOS A STRESSZKUTATÁS

---

Selye János 75 éves korában, 1982-ben halt meg Montrealban. Halálának első évfordulóján volt tanítványai és munkatársai összegyűltek Montrealban, hogy tiszteljenek a nagy természettudós és humanista gondolkodó emléke előtt felelevenítve a Selye-intézethez fűződő személyes élményeiket és tudományos eseményeket. A szimpóziumot Selye Intézetének valamikori növendékei, dr. André Robert, dr. Szabó Sándor és dr. Yvette Taché személyéből álló bizottság szervezte, a résztvevők tábora pedig a világ minden tájáról összesereglett híres tudósokból és neves kutatókból tevődött össze. A kétnapos Selye János Szimpózium a nagy tudós személyére, s egyúttal a stressz kutatás történetének érdekes epizódjaira való visszaemlékezésekből valamint a stressz kutatáshoz kapcsolódó mai kutatások áttekintéséből állt. A szimpóziumon elhangzott előadások és felszólalások rövid összefoglalóit az *Experientia* 1985-ös évfolyamának 5-ös száma közölte (Half a century of stress research: a tribute to Hans Selye by his students and associates. Vol. 41., No. 5., 1985, pages 559—578. Birkhäuser Verlag, Basel, Boston, Stuttgart). Ennek az emlékkiadványnak a terjedelme és sokszínűsége jól érzékelteti azt a tudományos kutatómunkát, amely ma a stresszel kapcsolatban folyik szerte a világon, és ízelítőt nyújt abból a szellemi rugalmasságból és gondolkodásmódból, ami Selye híres intézetére jellemző volt.

A magyar olvasók előtt jól ismert az *Életünk és a stressz*, az *In vivo*, az *Álomtól a felfedezésig*, és a *Stressz diszstressz nélkül* című könyvek népszerű szerzőjének a neve. Ez utóbbi könyve 1976-ban, vagyis több mint egy évtizede jelent meg. Azóta ritkán találkozhatunk Selye János nevével, sem tőle származó, sem róla szóló írások nem jelennek meg, mint ahogyan a stresszel kapcsolatos kutatásokról sem hallani sokat. E csendes megfélekedésből sokan talán arra is gondolhatnak, hogy a stressz kutatás „kifutotta” magát, azaz Selye munkásságának érvénye lassan háttérbe szorul. Nos, a Selye tiszteletére rendezett szimpózium, illetve az emlékkiadvány, épp ennek az ellenkezőjét bizonyítja. Arról tanúskodik, hogy méltatlan volna megfélekednünk a nagy tudósról, hiszen Selye zseniális

koncepciója, (noha sok szempontból jogos bírálat érte utólag, és számos vonatkozásban módosításra szorul), ma is jelentős befolyással van mind a modern orvostudományra, mind a laboratóriumokban folyó kutatómunkára. Legfőképpen azonban arra a humanista gondolkodásmódra van nagy hatással, ami az ember egészségesebb, hosszabb és örömteljesebb életéért folytatja a környezetet károsító hatásaival szembeni harcot.

Az alábbiakban egy kis betekintést szeretnénk nyújtani a Selye-szimpoziumon elhangzottakba, s egyúttal felhívni olvasóink figyelmét Selye János munkásságának sokoldalúságára és mai aktualitására.

### *Személyes visszaemlékezések*

Hadd jöjjenek előbb a szubjektív visszaemlékezések. Lássuk, milyenek ismerték meg Selyét közvetlen munkatársai és tanítványai, milyen emléket őriznek magukban róla?

R. Guillemin, Nobel-díjas tudós (Neuroendokrinológiai Laboratóriumok, Salk Intézet, La Jolla USA) így emlékszik vissza megismerkedésük körülményeire és a Selyével töltött évekre.

— 1948 tavaszán találkoztam először Selye Jánossal, amikor Párizsba jött, hogy előadásokat tartson a régi, patinás nevű La pitié kórházban. Az 1920-as évek eleje óta a La pitié az akkori idők „legforróbb” orvosi témáival foglalkozó, évenként megtartott szimpóziumok székhelye volt sok éven át. Ez volt (1948) az első év, amikor a szimpózium, a második világháború szomorú éveinek megszakítása után, újra összeült. Selye elragadtatott közönség előtt számos előadást tartott az „általános adaptációs szindrómáról” és az alkalmazkodóképesség betegségeiről vallott nézeteiről. Negyvenes éveinek közepén járt, láthatóan könnyedén bánt a témával, hiszen saját gondolatait adta elő, ugyanakkor kitűnő előadónak is bizonyult. Szenvedélyesen beszélt, s egyéniségének vonzereje egészen különleges volt.

Selye ekkor volt az elismerés csúcán, és a befolyása talán ekkor volt legnagyobb a modern orvostudományra. Az a nézete, hogy a stressz — pontosabban a hipofízis-mellékvese rendszer túlzott reakciója a stresszre —, amelyet a modern élet és a környezeti ártalmak okoznak, kiváltó oka lehet olyan betegségeknek, melyek speciális kiváltó okai nem ismeretesek (pl. reumás ízületi gyulladás, magas vérnyomás, szívinfarktus stb.), általa előadva és bizonyító anyagon bemutatva, rendkívül meggyőzően hatott. Selye olyan állatokat mutatott be, amelyeknél nagy adag dezoxikortikoszteron-, vagy a hipofízis mirigyének kivonatából készült injekcióval különféle klinikai tüneteket, betegségeket váltott ki (magas vérnyomás, „Aschoff-gócok” jelentkezése a myocardiumban, a bélfodor véredényeiben fellépő károsodás, agyvérzés stb.). Ugyanezeket a tüneteket és károsodásokat ki tudta váltani oly módon is, hogy az állatokat krónikus vagy tartós stressznek tette ki. Mindezt nagy „eleganciával” mutatta be, és ragyogó illusztrációkkal, diagramokkal és szövet-preparátumokkal színesítette.

Nekem, mint fiatal orvosnak, aki épp most került ki az egyetemről, s akinek az orvosi képzése teljes egészében megfelelt a náci által elfoglalt Franciaország sivár állapotával egyenlő orvosi képzésnek, egyik előadás után alkalmam nyílt beszélni Selyével — mondja R. Guillemin —, és megkérdezhettem, eljuthatnék-e valahogyan az ő laboratóriumába a montreali egyetemre, ahova akkoriban költözött át ő is a McGill Egyetemről, s tanulhatnék-e nála egy-két évet. Még abban az évben Selye laboratóriumába kerültem, ahol a Kísérleti Orvostudományi és Sebészeti Intézetben dolgoztam szerény állásban, amit Selye egyik saját alapítványából fedezett.

Az élet a Selye-laboratóriumban — folytatja visszaemlékezéseit R. Guillemin — a világ minden tájáról összesereglett fiatal kutatók társaságában épp olyan érdekes és színes volt, mint a párizsi előadás. A fiatal asszisztensek — létszámuk kb. 20 fő volt — és a sok látogató együtt kísérték Selyét mindennapi útján az állatok ketrecei között. Selye megfigyelte a kísérleti állatokat, megmutatott egy-egy kifejlődő gyulladást. könnyed tapintással felbecsülte a vesetültengés fokát... Ezek a séták általában a boncteremben végződtek. Itt egy patkóalakú asztalon a technikusok ekkorra előkészítettek mintegy száz patkányt, amik előzetesen különféle kezelést kaptak. Selye a patkó alakú asztal közepén, s egyúttal mindenki figyelmének a középpontjában felnyitotta a patkányok pocakját és szakértői megjegyzéseket fűzött a károsodáshoz, a kísérletek milyenségéhez, majd megbeszélte a következtetéseket és meghatározta, hogy mi lesz a következő lépés a kísérletek folyamán. Örökké visszatérő kérdés volt a hypothalamiás neurohumor természete, mely ingerelheti a hipofízist, hogy a stresszre való válaszként ACTH-t (adrenokortikotrop hormont), más extraceptív ingerekre pedig — pl. hideg hatására — STH-t (szomatotrop hormont) válasszon ki. Ezekre a kérdésekre csak jó néhány évvel később sikerült választ adni.

R. Guillemin Selye kísérleteinek újszerűségét és fontosságát abban látja, hogy a professzor figyelme olyan betegségek felé irányult, amelyek társadalmi vonatkozásaik miatt megkülönböztetett fontosságúak, s mely betegségeket ugyanakkor állatkísérletek révén vizsgálat tárgyává lehet tenni laboratóriumokban is. Ezekből a feltételezésekből, amelyek a kísérleti gyógyászatnak ebben az izgalmas időszakában születtek, igaz, később csak néhány vagy egy sem állta ki az ellenőrző kísérletek próbáját, amelyeket sokkal körültekintőbben és kritikusabban végeztek el, mint Selye. Számos, Selye által egyébként csodálatosan megtervezett kísérlet és jegyzőkönyv olyan extrém kísérleti viszonyokat vesz alapul, amelyek a mindennapi élettel és a betegségek kialakulásának körülményeivel nem sok rokonságot mutatnak. Az így kapott eredményekből kínálkozó összefüggéseket és analógiákat nem minden esetben volt érdemes kivizsgálni és magyarázni. Ennek ellenére — mondja Guillemin — az 1940-es és 50-es években Selye egyike volt a modern endokrinológia megteremtőinek. Főképp azért, hogy Selye újszerű látásmódja, kérdésfeltevése sok későbbi ötlet és elmélet alapjául szolgált. Utóbb ezeket az ötleteket és elméleteket, akárcsak Selye

eredeti koncepcióját sokan elfogadták, mások támadták, ismét mások alapvetően megváltoztatták, mégis gyökereivé váltak a modern endokrinológiának, melyet ma a só-víz háztartás mechanizmusaként tartunk számon, és amit kortikoid terápia formájában alkalmazunk.

A molekuláris biológia azóta új vizsgálati módszereinek köszönhetően — amikkel sikerült a legkisebb elemi részecskékig lehatolni és azok hatásmechanizmusát föltárni —, csodálatos eredményeket ért el. Ezek az eredmények azonban, ahogyan Guillemin fogalmaz, egy új Selyéért kiáltanak. A nagyszámú megfigyelési eredményt ugyanis valakinek össze kellene foglalnia, új koncepcióba vagy tudományágba kellene ágyaznia. Talán abba a tudományágba, amit Selye supramolekuláris biológiának mondott.

R. Guillemin Selyét, mint embert talán a megnyerő „bécsi modorral” tudná leginkább jellemezni. Mégsem tűnik elfogultnak „mesterével” szemben. Beszámolójában hangsúlyozza, hogy gondolkodásmódjuk és viselkedésmódjuk nem mindenben egyezett meg, s talán fenntartásaik is kölcsönösek voltak egymással szemben. Mégis csak tisztelettel tud visszagondolni Selyére, a kitűnő előadóra, a nyelvzsénire, aki folyékonyan beszélt öt nyelvet, és Selyére a kutatóra, aki napi 12 óránál sohasem dolgozott kevesebbet, s akit ez a szorgalom és munkabírás jellemzett élete végéig.

A jelenkori biológia egyik nagy génuszát tiszteli Selyében egy másik tanítványa, C. Fortier is (Laval Egyetem Fiziológiai Kar, Quebec City, Canada). Selyére való visszaemlékezéseiben nem takarékoskodik az elismerő jelzőkkel.

C. Fortier mindenekelőtt Selye intuíciós tehetségét és szintetizáló képességét csodálja, valamint azt a munkabírást és energiát, ami Selye életének a „nem specifikált betegségek” és az öregedés kutatásának 40. (utolsó) évét jellemezte. Eredeti gondolatainak, pontos megfigyelőképeségének köszönhetően, ami szigorú kísérleti megközelítéssel párosult, Selye új távlatokat nyitott az ember és környezete viszonyainak kutatásában, s azon belül annak a mechanizmusnak föltárásában, amellyel a szervezet alkalmazkodik a környezeti viszonyok változásaihoz — írja Fortier.

Selye ezen az óriási területen részleteiben is impozáns elméleteket hozott létre: a stressz, az általános adaptációs szindróma, és az adaptációs betegségek új megközelítése és értelmezése mellett a kalcifilaxis, a trombózis, különféle szívbetegségek és a katatoxikus szteroidok tanulmányozásának terén is. A felsoroltak csak címszavai a kutatómunkával töltött hosszú élet egy-egy szakaszának. A különböző kutatási témák mögött végső pontként mindegyikben ott rejlik Selye fő tézise, nevezetesen, hogy a szövetek nem specifikus reakciói választ jelentenek az agresszióra, s hogy ezek a reakciók kondicionálhatók hormonális faktorokkal, amelyek analízálhatók, azonosíthatók, és befolyásolhatók is bizonyos fokig.

Selye elméleteinek eredetiségét és helyességét, amelyeket számos konferencián, könyveiben és cikkeiben fejtett ki, a tudományos világ néhány ortodox felfogású, a tradíciókhoz hű tagja elutasíthatja és támadhatja —

mondja Fortier —, tagadhatatlan azonban — fűzi hozzá —, hogy mégis ezek az elvek és gondolatok ösztönöztek sokakat arra, hogy kövessék Selye példáját, és részt vegyenek azokban a kutatásokban, amelyek a fiziopatológia egyik leglényegesebb fejezetéhez, az új gyógyászat kifejlesztéséhez fognak hozzájárulni.

C. Fortier azonban nemcsak ebben látja Selye tudományos hatását, hanem személyes példájának erejében is. Selye mellett ugyanis a fiatal kutatók csoportja nyüzsgött mindig, akik részt vettek a kutatómunka örömeiben, de a kísérletek megszervezésének nehézségeiben is. Selyében valamennyien igényes mesterünkre találtunk — vallja Fortier. Olyan mesterre, aki megosztotta velünk intellektuális kíváncsiságát, és megtanított valamennyiünket arra, hogyan fűrkészhetjük ki a természet titkait. A Selye mellett töltött évek jelentős mértékben befolyásolták minden tanítványa későbbi sorsának alakulását. Sokan közülük, a Selye mellett szerzett tapasztalatoknak és a kiváló ajánlóleveleknek köszönhetően, más intézetekbe kerülve, ki is tűntek már a tudományos életben új területek feltárásával — fejezte be visszaemlékezéseit C. Fortier.

Olvasóink számára minden bizonnyal érdekes szemszögből mutatja be Selye személyiségét G. Gabbiani (Genfi Egyetem Patológiai Kar, Genf, Svájc) szubjektív hangú visszaemlékezése, amelynek szellemesen a *Stressz, amelyet a dr. Selyével való együttműködés okozott* címet adta.

Nyolc éven át dolgoztam Selyével — írja Gabbiani —, s ez egyike a leghosszabb időszakoknak, melyet valamely munkatársa vele eltöltött. Ez a hosszan tartó kapcsolat alapvetően meghatározta nézeteimet a tudományról és az egész életről, már csak abból kifolyólag is, hogy friss diplomásként kerültem a Kísérleti Orvostudományi és Sebészeti Intézetbe. Selye kedvelte a frissen végzett munkatársakat, akikkel nemcsak a kísérleti munka körüli teendőket beszélte meg, hanem filozófiai problémáikba is mélyedt. Visszaemlékezve együttműködésünk éveire tulajdonképpen ezek a beszélgetések élnek legélelkenbben az emlékezetemben.

G. Gabbiani szerint Selyére az alábbiak voltak a legjellemzőbbek: a laboratóriumi élet és a kísérleti munka megszervezésében tanúsított szigorú fegyelem, amely ugyanakkor a tudományos és az adminisztratív kérdések vonatkozásában bizonyos nagyvonalúsággal párosult. Jellemző sajátossága volt továbbá Selyének az is, hogy számba vegye és elemezze az összes lehetséges következtetést minden új megfigyelés esetében.

Selyének a laboratóriumi életre és a kísérleti munka megszervezésére vonatkozó kérlelhetetlen szigorát G. Gabbiani egyik személyes élményének felelevenítésével példázza.

— Az IMCE-nél (Institut de médecine et chirurgie expérimentalis, Université de Montréal) töltött első évem végén a Selye kísérleteit előkészítő technikai személyzet munkájáért voltam felelős, amikor szabadságra akartam hazautazni négy hétre Olaszországba, családomhoz. További egy hetet viszont Párizsban szerettem volna tölteni, ahol egyik volt munkatársnőmet szándékoztam felkeresni, akit aztán egy évvel később fe-

leségül is vettem. Sajnos csak négy hét szabadság járt. Úgy gondoltam azonban, hogy miután az elmúlt év minden egyes napján dolgoztam, ki-vehetek talán még egy hét szabadságot. Mivel Selye akkor épp valahol előadói körúton volt, megkörnyékeztem egyik vezető beosztású munkatársát, és előadtam neki óhajomat. Ő nagyon megértőnek bizonyult, és megígérte, hogy beszél majd a „főnökkel”, amint az visszajön, ne izgassam emiatt magam. Így elhagytam Montrealt, és feledhetetlen öt hetet töltöttem Olaszországban illetve Párizsban. Amikor azonban visszatértem Montrealba, Selye egy hétig nem állt szóba velem. Továbbá legnagyobb meglepetésemre nem kaptam meg azt a díjat sem, amit az IMCE-nél az évben nekem szántak, azt valamelyik segédkutatónak ítélték oda. Annak ellenére, hogy Selye korábban úgy nyilatkozott, hogy a díjat én kapom. Ez a díj nekem akkor nemcsak presztizs-szempontról lett volna fontos, hanem anyagi vonatkozásai miatt is: megtudtam volna venni egy kocsit, amire a hideg kanadai télben nagy szükségem lett volna. Szerencsére a díjat a legjobb barátomnak ítélte oda a bizottság, aki nagylelkűen kölcsönadta nekem az egész összeget átsegítve engem némiképpen az előállt kellemetlen helyzeten. Később aztán újra beszélő viszonyba kerültünk, de csak jó néhány hónap múlva rendeződött teljesen a kapcsolat közöttünk.

Selye azonban G. Gabbiani szerint nemcsak kérlelhetetlenül szigorú tudott lenni, hanem más vonatkozásban szokatlanul nagyvonalú is. Ezt a nagyvonalúságot Gabbiani a Selye mellett töltött évek egy másik személyes élményének felelevenítésével illusztrálta.

— Ez az esemény az IMCE-nél töltött második év végén történt — mondja Gabbiani —, amikor visszatértem Európába, ahol nősülés végett jártam. Ez a szabadság azonban pontosan négy hétig tartott! Mielőtt elhagytam Montrealt, Selye felajánlotta nekem az „első asszisztensi” állást az IMCE-nél. Nagyon büszke voltam erre az ajánlatára, mert tudtam, hogy Selye tudományos és adminisztratív kérdésekben nagymértékben támaszkodik első asszisztensére. Miután visszatértem az Intézetbe, felkerestem Selyét, hogy üdvözljem. Előadtam neki a szabadságom alatt történeteket, esküvőmet és az utolsó kísérletek eredményeit, majd jeleztem távozási szándékomat. Selye azt mondta, hogy el akar kísérni, mivel olyan okokból, melyeket nem fogok megérteni, kénytelen volt áthelyezni az irodámat máshová. Beszélgetésünk a folyosón is folytatódott, majd amikor egy tolvajkulccsal kinyitotta új dolgozósobám ajtaját, úgy éreztem magam, mint a gyerek, aki szüleitől csodálatos ajándékot kap karácsonyra. A szoba szép tágas volt, faltól-falig szőnyeggel borítva, gyönyörű bútorokkal, szép festménnyel a falon, szemben az íróasztallal. Minden teljesen váratlanul ért, s nem volt arányban új beosztással. Azóta sem sikerült olyan szép irodára szert tennem, mint amilyen az volt, s amit 29 és 32 éves korom között használhattam. Habár még sok évem van remélhetőleg a visszavonulásig, biztos vagyok abban — amennyire egy tudós biztos lehet valamiben —, hogy sohasem lesz hasonló színvonalú dolgozósobám.

G. Gabbiani sem mulasztja el, hogy visszaemlékezéseiben kiemelve Selye analízáló és szintetizáló hajlamát, az új jelenségek megfigyelésére való

fogékonyságát amit Selye elméletei, innovatív következtetései, különleges teherbírása szemléltet igazán. Majd e szavakkal zárja beszámolóját.

— Biztos vagyok abban, hogy Selye munkatársainak jelentős többségét képviselem, ha azt mondom, hogy az IMCE-nél eltöltött idő kemény munka volt, de érdekfeszítő és alkotó is egyben. Selye mindannyiunk számára igazi magiszter volt.

A személyes visszaemlékezések sorát végül hadd zárjuk A. Robert (Diabetikus és Gyomor-Bél-Betegségek Kutatása, Upjohn Társaság, Kalamazoo, USA) beszámolójával.

— Befejezve orvosi tanulmányaimat azzal az elérhetetlennek látszó álommal foglalkoztam, hogy egy évet töltsék valahogyan Selye János mellett, akit egyébként egyetemista koromból ismertem. Selye ugyanis kísérleti endokrinológiát adott nekünk elő. Élénken emlékszem rá, egyik előadása alatt azt mondta: az a jó professzor, aki mindig azt tanítja, amit látott, s nem azt, amit olvasott. Szavai már csak azért is nagy hatással voltak rám, mivel franciául rímelték. („Un bon professeur est celui qui enseigne ce qu'il a vu, non pas ce qu'il a lu.”) Tudva azt, hogy Selye aktívan foglalkozik úttörő kutatással, hogy cikket cikkekre, könyvet könyvre ír egymás után, és mindez csak három emelettel az oktatóterem fölött történik, szavai még nagyobb hatással voltak rám.

Nagyon izgatott állapotban készültem a vele való találkozásra. Tudtam azt, hogy 8—10 végzős hallgató és már doktorált személy dolgozik vele, akik a világ minden részéről sereglettek össze, és kiváló ajánlásokkal rendelkeznek. Ami engem illet, én még sohasem láttam laboratóriumot azelőtt belülről, nemhogy kísérleti állatokat. Az intézetben valamiféle ünnepegyesség és élénkség uralkodott. Selye dolgozósobája nagy, szőnyeggel borított helyiség volt, ahol minden a legnagyobb rendben állt; a falakat könyvek borították és néhány művészeti tárgy díszítette. Négy fényképet láttam: Arthur Biedl arcképét, aki Selye professzora volt Prágában, Walter B. Cannont, akinek az alkalmazkodási reakcióról írott könyvei nagy hatással voltak Selye tudományos gondolkodására, Claude Bernard arcképét, akinek a kísérletek megszervezéséről és lefolytatásáról szóló előadásait Selye igen nagyra értékelte és Louis Pasteurt, akit a legnagyobb tudósnek tartott. Selye egy inkább keskenynek nevezhető íróasztalnál ült. Az íróasztal mindkét oldalán kerek, forgó polcok voltak, amelyek lapokból álló feljegyzésekkel (füzetlen lapú könyvekkel) voltak telerakva. Ezek alkották az endokrinológiáról és a stresszről szóló világirodalom katalógusát. Selye sajátos logikai rendszert dolgozott ki a tudományos cikkek osztályozására, és saját maga kezelte azt.

Miután előadtam kérésemet — folytatja visszaemlékezéseit A. Robert —, hogy ti. az Intézetben szeretnék dolgozni, Selye elmondta, hogyan vélekedik a végzős hallgatókról. Jelezte, hogy egy kutatási tervet fog adni nekem, és az én feladatom az lesz, hogy kiválasszam a vizsgálat konkrét tárgyát, és kidolgozzam a vizsgálati technikát. „Ha például arra van szükség, hogy megmérje egy szövet glutathion tartalmát, önnek kell kitalálnia, hogy ezt majd hogyan csinálja” — mondta.

Amit én egy évre terveztem, abból végül is öt év lett. Ezek az évek voltak életem legformálóbb évei. Hamarosan elkötelezettje lettem a kísérletezésnek, és elhatároztam, hogy nem térek vissza a klinikai orvostudományra.

Selye nagy hatásának titka abban rejlett, hogy személyes példájával tanított bennünket. Mellette mi mindannyian úgy éreztük, hogy sok függ egyéni tulajdonságainktól. Mindig arra intett, hogy személyesen is érdekeltek legyünk kísérleteink megszervezésében, annak minden lépésében, s hogy érzékenyek, nyitottak legyünk a váratlan eseményekre, a véletlen eseményekben rejlő lehetőségek felismerésére.

Selye a laboratóriumban élt. Ő maga végezte a sebészeti munkát, az állatok kezelését, szövettani metszeteket készített és állandóan írt. Nem úgy, mint mi. Velünk ellentétben ő ugyanis sohasem tett félre adatokat későbbi feldolgozásra. Ha egy kísérlet befejeződött, sorsát le kellett írni. Különleges megfigyelőképessége, jó intuíciója és nyitott értelme sokszor váratlan felfedezésekre vezettek, amelyek sokkal újszerűbbek voltak, mint azok, amelyeket szigorúan megtervezett és logikusan végigvitt kutatások eredményeztek. Számtalan nagy felfedezése — saját bevallása szerint is, — a véletlennek köszönhető. Persze annak a véletlennek, mely csak a „képzett elmét díjazza”, ahogyan Pasteur mondta. A vészreakció felfedezése pl. 1936-ban abból a véletlen észlelésből származott, hogy a patkányok megbetegedtek, ha nem teljesen tisztított ovárium kivonatot kaptak. Zseniális elmét kívánt viszont, hogy ezt a körülményt valaki összefüggésbe hozza a mellékvese megnagyobbodásának mértékével, a thymus és a lép méretének csökkenésével, valamint a gyomorfekély jelentkezésével. Selye összekapcsolta ezeket a jelenségeket, amelyek látszólag nem tartoznak egymáshoz, és ezek szintéziséből állította össze az általános vészreakció szindrómáját.

A szteroidok anesztéziás tulajdonságait Selye például akkor fedezte fel, amikor egyik laboránsnője közölte vele, hogy a progeszteron toxikusan hat a patkányokra. A patkányok ugyanis röviddel az injekció beadása után aludni mennek. Selye nem hagyta figyelmen kívül ezt a jelenséget, ahogyan ezt bizonyára sokan megtették volna az ő helyében. Ahelyett, hogy egy másfajta progeszteron használatát írta volna elő, ő elkísérte laboránsnőjét a munkaasztalához, és megkérte, hogy ismétlje meg a kísérletet az ő jelenlétében, mert szeretne személyesen is meggyőződni arról, megismétlődik-e még egyszer a jelenség. Öt perccel az injekció beadása után a patkányok csakugyan aludtak. Selye figyelmét azonban nem kerülte el, hogy a laboránsnő a szteroidot a hasüregbe (intraperitoneálisan) adta be, és nem a bőr alá (subcutan), ahogyan meghagyta neki.

Mindez nagyon jellemző volt Selyére: észrevette a megfigyelt jelenség szokatlanságát, potenciális jelentőségét, és ezután több mint 3 éven át nemcsak progeszteronnal, hanem egy csomó szteroiddal is tanulmányozta a jelenséget.

Egy másik véletlenszerű megfigyelés eredménye volt a granuloma-tasak technika is. Ismeretes, hogy a patkány bőre alá levegőt lehet injektálni,

aztán az így keletkezett üregbe valamilyen irritáló anyagot lehet bejuttatni. Pár nap múlva gyulladásos reakció fejlődik ki a levegőzsák körül, mely váladékot termel az üreg felé. Ezt a technikát széles körben használják a gyulladások vizsgálatára. Egyik napon Selye maga is levegőt injektált patkányok hasüregébe, hogy levegőüreget (pneumoperitoneumot) hozzon létre különféle célokból, melyeket már elfelejtettem. Az egyik állatnál a tü megcsúszott, és a levegő egy része a bőr alatti szövetbe injektálódott. Ellentétben sok más fajjal, a patkányok bőre olyan rugalmas, hogy a levegő nem tud átdiffundálni rajta, és inkább elválasztja a bőrt az alatta levő (s. c.) szövettől, melynek következtében jól elhatárolható légzsák jön létre. Mivel ebben az időben Selye a gyulladásos reakcióval foglalkozott, ezt a lehetőséget rögtön felhasználta arra, hogy izgató anyagokat fecskendezzen a légzsákba, és ezáltal mérhetővé vált a gyulladásos folyamat.

A. Robert további visszaemlékezései során felidézi Selyének, a tanárnak a személyét is. Erről azt vallja, hogy számára Selye volt a legjobb tanár, nemcsak világos gondolkodásmódja miatt, hanem azért is, mert azt tette, amit hirdetett. Keményen dolgozott, hajnalban érkezett a laborba, és szürkületkor távozott. Minden percét hasznosan, munkával töltötte, mégsem lehetett látni soha, hogy kapkodott volna, vagy türelmetlen lett volna. Selye kiegyensúlyozottságának a titkát A. Robert abban látja, hogy mestere mindent alaposan megszervezett maga körül.

Selye emléke előtt tisztelgő írását Robert végül talán mindennél többet mondó emlékkép felidézésével zárja:

— Egy vasárnap délután, 1953 júliusában szép, meleg, napos idő volt. Én a laboratóriumban tartózkodtam. Selye kilépett az irodájából, majd meglátva engem odajött hozzám és ezt mondta: „Bolondnak kell lennie annak, aki ilyen szép napon a laboratóriumban marad.” Ezután csillogó szemmel hozzátette: „De csak az ilyen bolond fajták érnek el valamit az életben.”

### *Az életmű*

Selye János kétségkívül az embereknek abból a sajnos ritka fajtájából való volt, akik életük értelmét a munkában látják. Tanítványai és munkatársai rendre Selye állandó aktivitását, szorgalmát, fáradhatatlanságát, munkabírást csodálták leginkább. Az ilyen alkotó és tevékeny életnek általában meg is van az eredménye. Tekintsük most át ennek a tevékeny életnek az eredményeit két vonatkozásban. Lássuk először, mit hagyott ránk Selye örökségül írásos formában: mit jelentetett meg, hány könyvet írt, hány kötetet tesznek ki összegyűjtött tanulmányai, tudományos népszerűsítő írásai. Majd ezt követően fussuk át legfontosabb tudományos felismeréseinek listáját.

Ami Selye munkáit illeti, egykori tanítványa Y. Taché (Kaliforniai Egyetem Orvosi Kar, Los Angeles, Fekélykutató és Oktató Központ, Wadsworth Veterans Administration Medical Center, Los Angeles) Selye könyveiről írott tiszteletadó megemlékezés megkönnyíti dolgunkat.

Y. Taché gondos számvetése szerint 15 tudományos monográfia (26 kötet terjedelemben), és 1700 különféle tudományos cikk (40 kötetnyi terjedelemben) tartalmazza Selye munkásságát.

Az 1950-ig megjelent első négy monográfia még az endokrinológiával foglalkozott általánosságban (Selye könyve volt az első ebből a témakörből abban az időszakban) vagy a szteroidokat termelő szervekkel (petefészek, mellékvese). Az ezt követő 6 monográfia már a stressz szóval jelölt problémakört taglalja. Az 1950 és 56 között írt „*Annual Reports on Stress*” (Stressz Évkönyv) címen megjelent tanulmányai, valamint a csaknem 20 évvel később publikált „*The Stress of Life*” c. főműve már a stresszről alkotott és híressé vált forradalmi nézeteit tartalmazzák. Ezek a könyvek már igazi enciklopédiák: rengeteg kísérlet és klinikai kutatás eredményéről adnak számot, összefoglalva a stressz sokféle orvosi, jogi és társadalmi vonatkozásait. Az ugyancsak 1976-ban megjelentetett „*Stress in Health and Disease*” (Stressz egészséges állapotban és betegségben) c. művében Selye már csaknem teljesíthetetlen feladatot vállalt magára. Arra tett kísérletet, hogy a stresszre vonatkozó legfontosabb publikációk — nem kevesebb mint 7543 válogatott referencia — alapján egyeztesse és összehasonlítsa a stresszre vonatkozó sokféle információt, és átfogó képet adjon a stresszkutatásról.

Ez volt az utolsó próbálkozása, hogy egyedül vállalkozzék a stressz-kérdés minden aspektusával való foglalkozásra. 40 évvel azután, hogy a *Nature* c. folyóiratban (1936. július 4-én) megjelentette a *Különféle károsító anyagok okozta szindróma* c. írását, az általa felvetett problémakör kutatása oly mértékben felduzzadt, hogy immár számára is átfoghatatlanná vált.

A *Guide to Stress Research* (Stresszkutatói útmutató) címen megjelentetett háromkötetes munkáját a Selye-alapítvány támogatta és Van Notrand adta ki 1981–83-ban. Ugyanez az alapítvány pénzelte a *Stress* c. folyóiratot is, amelynek főszerkesztője Selye János volt.

Bár a stressz és a stresszorok hatására fellépő endokrin megnyilvánulások mindig fő kutatási területei maradtak, Selye érdeklődése, figyelme kiterjedt más stresszvonatkozású témákra is. Rengeteg eredeti közleményt jelentetett meg különböző témákról, amelyek később, nem kis mértékben tanítványainak és munkatársainak köszönhetően, kötetbe rendezve is megjelentek. Selye lelkes munkacsoportja emellett számos monográfiát adott ki, amelyek a stressz különböző aspektusaival foglalkoztak.

Sosem érte be azzal, hogy felismeréseivel, gondolataival kizárólag a tudósok és szakmabeliek táborához forduljon. Mindig arra törekedett, hogy munkásságához a szélesebb közvélemény érdeklődését és támogatását is megnyerje. 1956 és 1981 között számos könyvet írt, amelyeket több nyelvre lefordítottak. Ezek a könyvek közvetlenül a nagyközönséghez szóltak, és közérthető nyelven mutatták be a stressz mechanizmusát, a catatoxikus elvet és a syntoxikus hormonokat.

És végül szólnunk kell Selye önéletrajzi jellegű írásairól (*The Stress of my Life*, 1976) és interjúiról (*Le Sage de Stress*, 1981), amelyekben

számot adott kételyeiről, a stressz kutatással kapcsolatos aggályairól. Ezek a tárgyilagos számvetések, akárcsak egész élete, a nagy tudós páratlan önfegyelméről tanúskodnak.

Jóllehet az életmű nagysága körvonalazható a könyvek eme rövid felsorolása alapján is, tudományos munkásságának sokrétűségét és meglátásainak, felfedezéseinek sokaságát hívebben tükrözik a tanulmányok. Ez többnyire más tudósok munkásságára is vonatkozik.

Ha áttekintjük Selye János tudományos folyóiratokban közzétett tanulmányait, a tanulmányok tárgyköre és a bennük közzétett új gondolatok és meglátások alapján tudományos tevékenységét 4 fő csoportba sorolhatnánk.

Az első csoportba tartoznának a stresszhez és a szteroidokhoz fűződő tudományos eredmények. A felfedezések e csoportjában történelmi jelentőségű a *Nature*-ban közzétett, már jelzett tanulmány. A *Különféle károsító anyagok okozta szindróma* új és eiyéses álláspontot sugallt a szövetsérülések és egyes nem specifikus okú betegségek analizálásában és osztályozásban. Selye felfedezése *általános adaptáció szindróma* néven került be a tudományos életbe, és a biológiai stressz kutatás alapjául szolgált.

Felismerte továbbá a mellékvesék szerepének fontosságát az adaptációban, és vizsgálódásainak már igen korai szakaszában bebizonyította a hipofízis-mellékvese-kortikális tengely összefüggését a stressz kiváltásában és lefutásában.

Osztályozta a szteroidokat és a mellékvese kéreg termékeit: kortikoidoknak nevezte el és tovább differenciálva (glukokortikoidokra és mineralokortikoidokra) alosztályokba sorolta be őket.

Felfedezte a szteroidok anesztétikus hatását.

A mellékvese szerkezet- és funkcionális változásait, amelyek a vészreakció alatt következnek be. Selye már az első híradásában leírta. Ezzel a változással határozta meg a stressz fogalmát is. A stressz fogalmának szó szerinti értelme az évek során sokat változott, igazi jelentése azonban mindig azonos volt: *a stressz a test nem specifikus válasza bármilyen igénybevételre.*

Mintegy 40 évvel a biológiai stressz-szindróma leírása után új fogalmat vezetett be a stresszhelyzetek differenciálására. Az általában megterhelésre és igénybevételre fellépő feszültségtől *distress* néven elkülönítette azokat a kellemetlen reakciókat, amelyek a bajban, nehéz vagy szorult helyzetben levő emberben lépnek fel. Az *eustress* megjelöléssel a pozitív vagy kellemes feszültséget jelölte. Habár e megkülönböztetést a stresszfogalom pontosítása érdekében fontosnak tartotta, ugyanakkor hangsúlyozta, hogy a legtöbb endokrin válasz (azaz az ACTH és a kortikoid kiválasztása) mindkét reakciónál azonos.

Selye tevékenységének és felismeréseinek másik csoportja a stressz és a szteroidok gyulladásokban játszott szerepének a tisztázásával kapcsolatos. A glukokortikoidok gyulladást okozó vagy gátló hatását sok éven át vizsgálta. Ezek a kísérletei úttörő munkának számítanak. Hench és munkatársai humán kísérleteit a glukokortikoidok reumás ízületi gyulladásoknál

való alkalmazásáért Nobel-díjjal jutalmazták. Selye korai munkáinak másik ilyen közvetett eredménye, hogy felfedezték a DOC-hypertoniát, a periarteris nodosát és a reumás arthritist állati modelleken, valamint a nátrium-klorid káros hatását.

Az első, igazán egyszerűen használható módszert a gyulladások és a gyulladásos váladékképzés vizsgálatára és mennyiségi meghatározására, az ún. légzsák technikát is ő vezette be.

Selye számára, aki a betegséget kiváltó és modifikáló szerekekkel dolgozott, csaknem természetes volt az a felismerés, hogy a legtöbb kísérleti rendellenességnek és betegség fellépésének több oka lehet (pluricausal vagy multifactorial). Érthetően sokat foglalkozott a stresszhez kapcsolódó különféle kérdésekkel. A lokalizált gyulladás hormonális modulációját tanulmányozva felfedezte a cataphylaxist (a hiperérzékenység egyik formáját a szervspecifikus kalcifikációra). Úgyes sebészeti beavatkozással átalakította a vesét hormontermelő szervvé. Éleslátása lehetővé tette számára azt a megfigyelést is, hogy a lokalizált szövetsérülések sokszor haemorrhagikusak. Selye ezt a trombózisos vérzés jelenségének nevezte el. Ezek és más felismerések alkotják tudományos tevékenységének és tudományos eredményeinek a harmadik csoportját.

Végül a negyedik csoportba a stressz és a cardiovascularis rendszer kérdéskörével foglalkozó tanulmányai illetve felismerései tartoznak. 1943-ban és 49-ben például, vagyis jóval a fogyókúra-láz előtt felfedezte, hogy a nátrium-klorid okozza a vérkeringés zavarait. Megállapította, hogy a magas nátrium tartalmú táplálék és szintetikus ásványi kortikoidok kombinációja, és az ezt követő súlyos stressz, vagy nagy zsírtartalmú táplálék mykardiális károsodást okoz, ami kivédhető káliumsókkal.

Tíz év intenzív munkáját emésztette fel ez a kutatás, de lehetőséget teremtett arra, hogy később a kutatók megérthessék az érrendszeri megbetegedések pathogenetikáját és hormonérzékenységét.

Ezzel a vázlatos felsorolással természetesen közelről sem merítettük ki Selye felfedezéseinek listáját, de nem szeretnénk az olvasót szűk, szak tudományos kérdésekkel tovább fárasztani.

### *Mai belyetkép*

Nem lenne hű a Selyéről festett portrénk, ha mindvégig kizárólag csak az elismerés szavait hallatnánk. Számos tanítványa és munkatársa, szerte a világban, mint pl. többen a híres „Claude Bernard Professzorok” közül állítják ugyan, hogy Selye nagy tudós és jó oktató volt, de nem hallgatják el azt sem, hogy meglehetősen nehéz természetű ember volt, ezáltal környezetében sok elégedetlenséget okozott. Teljes lojalitást és alkalmazkodást kívánt mindenkitől, különben mehetett ki-ki amerre akart.

De nemcsak Selye személyével kapcsolatban merültek fel ellenérzések, kifogások; kutatási módszerei, szokásai is okot adtak a fenntartásokra. Mivel kísérleti munkája erősen leíró jellegű volt, vagyis a modern kritériumok szerint nem eléggé analitikai, tanítványai nemcsak a kreatív beál-

lítódás fotélyaait sajátították el mellette a laboratóriumban, hanem azt is, hogy mit ne tegyenek, ha egyszer függetlenné válnak.

Továbbá hiányzik az összhang, az azonosság és folyamatosság Selye tevékenysége és a ma folyó stresszkutatás között is. Ez utóbbi olyannyira sokrétű és szétfolyó kérdéskomplexummá vált, hogy egy-egy téma kapcsán sokszor nem is nyilvánvaló, mi fűzi Selye koncepciójához. Más szóval, s talán ez is a dolgok rendje, módja, a stresszkutatás a maga önálló útját járja, nem tűrve azokat a kötöttségeket és megszorításokat, amelyek Selye valamikori elgondolásaihoz láncolnák.

A napjainkban folyó stresszkutatás sokrétűségét, témagazdagságát, és vele együtt az egész kérdéskomplexum megváltozását jól érzékeltették már a Selye-szimpoziumon elhangzott előadások is. Alább, inkább csak a mondotak illusztrálása végett, semmint a teljesség igényével hadd villantsunk fel közülük néhány érdekesebb témát, referátum címet.

Jugoszláviát két referátum is képviselte ezen a szimpóziumon. Mindkét referátum a Belgrádi Orvosi Karon és a Biológiai és Hisztológiai Intézetben folyó kutatások eredményeiről adott számot. A két szerzői munkacsoport csaknem teljesen azonos összetételű volt: I. Japundžić, V. Garović, M. Japundžić, illetve I. Japundžić, V. Lačković és M. Japundžić. A szerzők a vörösvérsejtek szabályozásával kapcsolatos kísérleteik eredményeiről számoltak be. Kísérleteik során arra vállalkoztak, hogy azonosítsák és kövessék a phosphoprotein phosphatase aktivitásának ontogenetikai fejlődését és molekuláris tulajdonságait felnőtt ember gerincéből vett vérminta alapján.

A szomszédos Magyarországról három referátum hangzott el a szimpóziumon. Tóth Sándor a parádfürdői Állami Kórházból a spironolacton és a phenobarbital hatását vizsgálta patkányokon. Referátuma a gyógyszer-vizsgálat eredményeinek rövid összefoglalója volt. Bertók L. a Frederic Joliot-Curie Intézetből Budapestről az ólomacetát okozta endotoxin hiperérzékenység jelenségével foglalkozott beszámolójában. Lázár G. és Husztik E. pedig a Szegedi Orvostudományi Egyetemről a reticul-endothel rendszer fiziológiai és pathofiziológiai szerepének vizsgálatai során nyert tapasztalatokról adtak számot.

Kelet-Európából még a cseh J. Vasku a brnói Pathofiziológiai Intézetben végzett műszíves borjúkísérletek eredményéről referált. A mesterséges szívre vonatkozó kutatások 1975-ben kezdődtek. A műszívet a kutatások eredményeként már az Intézetben állították elő. Az eredményes borjúkísérletek után tanulmányozzák a műszív emberbe való beépítésének a lehetőségét is.

Nagyszámú kutató vett részt a Selye szimpóziumon Nyugat-Európából: az NSZK-ból, Svájc-ból, Spanyolországból és Franciaországból.

J. Weringloer a Tübingeni Egyetem Toxikológiai Osztályáról a catalitikus ciklus ellenőrzése a máj microsomás cytochromjánál címen tartott előadást. G. Gabbiani, O. Kochler és W. S. Bloom a Genfi Egyetem Pathológiai Karáról a vascularis lágy izomsejtek változását és citovázis összetételét vizsgálták a patkány thoracikus aortájában mechanikus endothelia-

lis sérülés után. J. M. Rojo-Ortega, A. Feueyo, M. Martinez és B. Marin az Ovidói Egyetem Fiziológiai Osztályáról és a Silicosis Intézet Patológiai Osztályáról a jobbkamrás infarkció (kombinált jobb-balkamrás infarktus) kísérletek eredményeiről számoltak be. Az aorta teljes elkötésével súlyos hypertóniát idéztek elő patkányoknál. Az állatok, amelyeknek az aortáját elköötték, jobbkamra infarktust szenvedtek, de a patkányok 85%-ánál az infarktus a balkamrára is kiterjedt. Kísérleteikkel a rosszindulatú hypertónia következményeire, illetve a vérnyomásszabályozás fontosságára vetnek fényt.

Egy franciaországi munkacsoport Lyonból, S. Renan, R. Morezain, E. Dumont, C. Thevenon és M. Lagarde személyében egy montreali kutatócsoporttal közösen a telített zsírok hatását vizsgálta a szív koronaér megbetegedéseiben. Amikor összehasonlították Kelet- és Dél-Franciaország földműveseit Észak- és Dél-Skócia, Dél-Anglia, továbbá két belga tartomány földműveseivel, azt tapasztalták, hogy a véralvadási tulajdonságok (a PFs thrombinra adott válasz) szoros kapcsolatban álltak a telített zsírok fogyasztásával. Vizsgálataikból kitűnt az is, hogy a kalcium és az alkohol fordított hatással vannak a vérlemezkék működésére, s hogy ez a két komponens jelentős mértékben csökkenti a telített zsírok károsító hatását.

A többi referátum szerzője főként az USA-ból és Kanadából érkezett Montrealba. Hadd említsünk meg tőlük is néhány érdekesebb beszámolót.

A magasabb referátumok közé kell sorolnunk mindenképpen Horváth E. munkáját az adenohipofízises hyperplasiáról. A hipofízis sejteinek pontos embrionális eredete és természete még mindig nem eléggé ismert. Ez részben azzal magyarázható, hogy a korán kialakuló hipofízis mirigy viszonylag nehezen hozzáférhető a sejtbiológia és a citológia módszereivel. Horváth és munkatársai a Torontói Egyetem Szt. Mihály Kórházának Patológiai Osztályán kidolgoztak egy módszert, amellyel a mutáns patkányok által termelt endokrin sejtek fenotípusok jellemzőit vizsgálták. Vizsgálataik során azt tapasztalták, hogy a terhes mutáns állatoknál számos gén hatott a morfogenetikai viselkedésre és a hipofízis sejtek fenotípus meg nyilvánulásaira. A mutáns pleiotopikus sejtek között a legfontosabbaknak azok a sejtek bizonyultak, amelyek a melanosejtekből és magból származó fenotípusból valók voltak.

Ugyancsak a Torontói Egyetem Szt. Mihály Kórházának Patológiai Osztályán végzett kutatásokról referált Kovács K. is a Prolactin termelő hipofízis adenomák (polipok) patológiája c. munkájában.

Az eddig említett témák minden érdekességük és szakmai jelentőségük ellenére inkább csak közvetett összefüggést sejtetnek a stresszkutatás fő vonulatával. Az alábbi témák már közelebb állnak a klasszikus értelemben vett stresszkutatáshoz, s annak további fejlődését reprezentálják. Eklatáns példája ennek P. S. Timiras referátuma az általános adaptációs szindrómáról és az élettartam neuroendokrin szabályozásáról.

Az általános adaptációs szindróma háromfázisos folyamata, ahogyan azt Selye mondta, hasonlít az egyén életének folyamatahoz. Az élet első szakaszában az adaptációs képesség még nem alakul ki teljesen és a halálo-

zási arány nagy. Ahogy a szervezet növekszik, az alkalmazkodási képesség is fejlődik, és a felnőttkor elérésével a stresszel szembeni ellenállás is eléri a maximumát. Az élet harmadik szakaszában az ellenálló képesség lassan csökken egészen a halálig. P. S. Timis és munkatársai a Kaliforniai Egyetem Fiziológiai és Anatómiai Osztályán arra figyeltek fel, hogy ebben a fejlődési folyamatban kulcsszerepük van az idegi és endokrin faktoroknak. Beszámolójában P. S. Timiras azokkal az endokrin faktorokkal foglalkozik, amelyek befolyásolásával elvileg meghosszabbíthatnánk az élettartamot.

A „klasszikus” stressz kutatás körébe tartozik Y. Taché munkája is, aminek A gyomornedv-kiválasztás központi idegrendszeri szabályozása és a stressz-fekély, melyet neuropeptidok okoznak címet adta. Y. Taché a Los Angeles-i Fekélykutató és Oktató Központ munkatársaként vizsgálataiban abból a felismerésből indult ki, hogy a központi idegrendszer fontos szerepet játszik az emésztőnedvek kiválasztásában és a fekély képződésében. Bár erre a felismerésre vonatkozóan meggyőző klinikai és kísérleti bizonyítékok gyűltek össze, az agyban levő neurokémiai meditátorok szerepe az emésztőnedvek működésének szabályozásában alig ismert. Y. Taché patkányokon végzett kísérletekkel azoknak a specifikus neuropeptideknek a szerepét vizsgálta, amelyek nagy szerepet játszanak a gyomorműködés szabályozásában.

A stresszhez vélhetően szorosan kapcsolódó témával szerepelt a szimpóziumon P. J. Rosch is, az Amerikai Stressz Intézet munkatársa. Beszámolójának A stressz és a rák címet adta, s ebben annak a feltevésének ad hangot — amit egyébként már Galenus óta gyanítanak —, hogy a stressz és a rák, valamint bizonyos emocionális állapotok és a rák között kapcsolat áll fenn. Szubjektív orvosi megfigyelések az elmúlt két évszázadból, de különösen az utóbbi néhány évtizedből alátámasztani látszanak ezt a feltevést. A lehetséges összefüggést azonban a stressz és a rák között csak az utóbbi néhány évben fedezték fel — mondja P. J. Rosch —, mégpedig a pszichoneuroimmunológia növekvő térhódításának köszönhetően. Ezekből a megfigyelésekből implicite az derül ki, hogy az „ellenzéki” érzelmi vagy viselkedésbeli faktorok támogatják az immunvédekezést, és segíthetnek a betegségek megelőzésében vagy gyógyításában. P. J. Rosch az e területeken végzett kutatásokról nyújt áttekintést beszámolójában.

A rák témájához kapcsolódott C. D. Pasqualini és C. Lanari referátuma is, amelyben a Buenos Aires-i Nemzeti Orvosi Akadémia Leukémiai Kutató Részlegének munkatársai a progeszteron egereken tapasztalt antitumoros hatásáról adtak számot. Vizsgálataik során azt tapasztalták, hogy a progeszteron és más szteroid hormonok megakadályozták bizonyos típusú tumorok kialakulását.

Az említetteken kívül számos referátum foglalkozott még a stressz különféle vonatkozásával és hatásával. Ezekből kitűnik, hogy sok intézetben folyik tovább a stressz természetének (mibenlétének) kutatása, de olyan adatmennyiséggel, amellyel már nagyon nehéz megbirkózni, illetve nagyon nehéz a sok, szétágazó vonalat egyesíteni vagy csoportosítani.

## *Analízis és szintézis*

A stresszel kapcsolatos alap- és klinikai kutatások sokáig az adaptációs betegségek felé irányultak, amelyek, Selye elgondolásának megfelelően, a stresszkutatás fő céljai voltak. A tennivalók azonban sokasodtak; amikor a kutatók kezdték számba venni a stresszorokat, kitűnt, hogy e listának se vége, se hossza. De nem zárult még le azoknak az elemeknek az áttekintése sem, amelyek részt vesznek a stressz folyamatában, kiegészítve a hypothalamus-hipofízis-mellékvese rendszert és a kortikoidokat, továbbá más hormonokat, enzimeket, neurotranszmittereket stb. Idővel ugyanakkor egyre több tudományág kapcsolódott be a stresszel jelölt jelenségegyüttes vizsgálatába. A Selye-szimpoziumon szó esett például a stressz neurofiziológiai, neurokémiai, genetikai, biológiai, pszichofiziológiai és érintőlegesen a stressz lélektani vonatkozásairól. Nem esett viszont szó a stressz pszichoszociális és filozófiai vonatkozásairól, holott Selye sohasem zárkózott el a társadalmi kérdésektől és a filozófiai témáktól. Ellenkezőleg. Jóllehet az adaptációs szindrómával való foglalkozása során elsősorban az alkalmazkodás neurofiziológiai és neurokémiai mechanizmusait vizsgálta, valójában a stressz pszichoszociális vonatkozásai nyugtalanították őt igazán. Ennek ellenére az ún. adaptációs vagy pszichoszomatikus betegségek (fekély, migrén, elmebetegség, különféle szívpanaszok, magas vérnyomás, depresszió stb.) társadalmi hátterének és pszichológiai jellemzőinek a feltárása terén Selye kezdeményező lépésénél nem sokkal jutott még tovább a tudomány. Pontosabban a pszichoszomatikus betegségeknek gazdag irodalmuk van, a baj csak az, hogy a pszichoszomatikus betegségek megközelítési módjának és a stresszelméletnek nem sok közük van egymáshoz. Ami egyébként elmondható a stressz neurofiziológiai, neurokémiai, biológiai, genetikai és pszichofiziológiai vizsgálatáról is. A stressz különböző aspektusainak vizsgálata során egymástól elszigetelt kérdésként merülnek fel a témák, s így kiaknázatlanok maradnak azok a lehetőségek, amelyek az egyes kutatási módok eredményeinek összevetéséből adódnának.

A jelzett hiányosságok miatt a stresszkutatás távolról sem tekinthető még lezárt folyamatnak. Ellenkezőleg, sokkal valószínűbbnek tűnik, hogy a stresszkutatással kezdetét vette valami, aminek ma nem láthatjuk a végét. Ez látszik valószínűnek márcsak a stressz által jelölt kérdéskör lényegéből fakadóan is. Mert Selye felismerése mögött sokkal több minden rejlik, mint azt akár az eddigiek alapján is hinnénk.

Életünk folyamán, születésünk pillanatától halálunkig, állandó alkalmazkodásra kényszerülünk. Az ember történelmi fejlődése során ez sohasem volt másként. Mindig megoldást kellett keresnie az életét fenyegető veszedelemre, a passzív és egyoldalú alkalmazkodás helyett egyre inkább életfeltételeinek átalakítása révén. Az, amit mi történelmi fejlődésnek nevezünk, voltaképpen nem más, mint ennek az alkalmazkodási folyamatnak a története, amelyben közismerten kulcsszerepet játszott a munkatevékenység.

Munkatevékenysége révén az ember nemcsak természeti környezetét vál-

toztatta meg, hanem megváltozott maga is. A környezethez való viszony kialakításában és fenntartásában mindinkább előtérbe került az idegrendszeri szabályozás, ami az ember társadalmiasulásával és az ehhez igazodó agykérgi működéssel függ össze. Az idegrendszeri szabályozás révén, paradox módon az alkalmazkodás mechanizmusa ugyanakkor mind bonyolultabbá és ellentmondásosabbá válik.

Az állatvilág, az őserdő törvényei még egyértelműek. A veszély, a támadás védekezéshez vagy meneküléshez vezet. „Fight or flight” (harcolni vagy menekülni). Ehhez a szimpatikus idegrendszer a vészreakció kiváltásával, a teljesítőképesség fokozásával — automatikusan megteremti a legjobb szervi feltételeket. A mai kor embere azonban már nincs abban a helyzetben, hogy a természethez való alkalmazkodásában kialakult ősi mechanizmussal éljen. Nem csaphatja agyon azt, aki bántalmazza vagy veszélyezteti épségét, érdekeit. Mint kultúremler nem engedheti meg magának az indulatoskodást, az agresszív reakciókról nem is beszélve. Akkor sem teheti ezt, ha megalázzák, ha sérelem éri. A humánus, civilizált ember — elfojtva magában az őserdők törvényeit — ilyenkor is igyekszik megőrizni önuralmát, s önmaga előtt is szégyelli, ha mégis elakad a lélegzete, a keze, lába reszket. A mai ember sajnos legfeljebb oly módon tudja feszültségét valamelyest csökkenteni, s zavarát palástolni, hogy rágyújt ilyenkor egy cigarettára.

Selye János fél évszázados munkássága során a szervezet alkalmazkodásának bonyolult mechanizmusát vizsgálva (Cannon mellett) feltárta a neurohumorális szabályozás csaknem minden vonatkozását. Kutatásai során döbrent rá, hogy azok az alapelvek, amelyek a sejteknek és az egyszerű szervezeteknek a külvilág káros hatása ellen való védekezésében felismerhetők, az emberre, sőt a társadalomra nézve is érvényesek, ugyanakkor azonban az alkalmazkodásnak ez a mechanizmusa összeütközésbe kerül a humán kultúra elveivel. Más szóval, rádöbrent, hogy az ember társadalmisága és biológiai lénye csak több-kevesebb feszültséggel egyeztethető össze. Hogy a társadalom törvényei ütköznek a szerves természet törvényeivel, az ebből fakadó konfliktushelyzetek számos megoldásra váró kérdést vetnek felszínre.

Ez a konfliktushelyzet az, ami miatt Selye munkássága semmit sem vesz érvényéből. E konfliktushelyzet kapcsán ugyanis nemcsak arra kell választ találnunk, hogy a sok csalódás, kudarc, frusztráció miért okoz fekélyt, migrént, magas vérnyomást, nyaki fájdalmakat, hanem meg kell találnunk annak is a módját, hogyan mentesülhetünk a tartós feszültség alól.

Selye maga is válasz után kutat. Úgy véli, hogy azok a törvények, amelyek a sejtek és a szervezet szintjén érvényesek, egy filozófiai belátás alapját is jelenthetik. Egy „természetes életfilozófia forrásául” szolgálhatnak, mely bölcselet „az emberi magatartás szabályait” a babona, a hagyományok, vagy valamiféle tekintélytiszteltet helyett „tudományos alapelvekre helyezi”, írja a *Stressz distressz nélkül* (Akadémiai Kiadó, Bp. 1976. 15. o.) c. munkájában. Selye elgondolása szerint az emberek több-

ségét az hajtja cselekvésre, munkára, hogy ezáltal kiéremeljék felebarátaik szeretetét. Ez a vágy, vagyis mások szeretete, megbecsülése elnyerésének az igénye hozza felszínre bennünk a legjobb képességeket, állítja. Ez volna az „altruista egoizmus”, az „önzetlen önzés”, ami szerinte legjobban kifejezi az élő anyag „természetes önzését”, s ami nem kifogásolható ugyanakkor morális szempontból sem, mert mindenki számára hasznos.

Kétségtelenül szép gondolatok ezek, csak utopisztikusak, s szem elől tévesztik az ember megannyi sorsformáló társadalmi kötöttségét. Selye „életfilozófiája” a „hála filozófiájára” alapozódik, amit a stressz orvosi, biológiai problémájától elkalandozva vetett papírra a „The Stress of Life”. c. munkájában, mondhatnánk mi is sok más bírálójával. Csakhogy ezzel még adósak maradunk a válasszal. Hogyan és miként szervezzük ellentmondásoktól terhes sorsunkat?

A „hála filozófiájáról” írva a természettudós kilép a biológiai gondolatrendszer köréből és olyan kérdéseket vet fel, amelyek megválaszolásában hitelt érdemlő tudományos kompetenciája senkinek sincs.

### *Rezime*

#### *Od stresa do životne filozofije*

##### *Pola veka istraživanja stresa*

Janoš Šelje je umro 1982. godine u Montrealu u svojoj 75-oj godini. Na prvoj godišnjici njegove smrti sakupili su se njegovi učenici i kolege da bi odali počast velikom naučniku i misliocu, humanisti, evocirajući svoje doživljaje i naučne događaje vezane za Institut Šelje. Simpozij je organizovala komisija u sastavu nekadašnjih učenika Instituta: Robert dr Andre, Šandor dr Sabo, i Ivet dr Taše, a skup učesnika su činili poznati naučnici i istraživači sa svih strana sveta.

Čitaoci kod nas sve ređe nailaze na ime Janoša Šelje isto kao i na problematiku vezanu za istraživanje stresa. Ovaj tih zaborav stvara dojam da je istraživanje stresa prevaziđeno i potisnuto u drugi plan. Međutim Simpozij Šelje nam dokazuje suprotno, to jest da bi bilo nedopustivo zaboraviti ovog naučnika jer je njegova koncepcija makar bila i kritikovana (ponekad sa pravom) i dan danas od velikog uticaja na savremenu medicinu i istraživački rad u laboratorijama.

U ovom elaboratu autori su pokušali dati jedan uvid čitaocima u teme razgovora Simpozija, istovremeno ukazujući na svestranost životnog dela Janoša Šelje i na aktuelnost istog.

## *Summary*

### From Stress-research to Life-philosophy

#### *Half Century of Stress-research*

Selye János has died in 1982 in Montreal at the age of 75. On the 1<sup>st</sup> anniversary of his death his pupils and associates got together to pay their respect to the memory of a great scientist and human thinker by evoking experiences and scientific events connected to the Selye Institut. The Symposium was organized by a committee. Its members were dr. Robert Adré, dr. Sándor Szabó and dr. Yvette Taché. Famous scientists from all over the world attended the Symposium.

In our country it seems like we have forgotten Selye János, at least that is the impression of readers, lacking any information either or Selye János or the stress-research. The silence has created misapprehension that stress-research has been surpassed, pushed into the background. This symposium shows is the impression of readers, lacking any information either or Selye János would be undeserved. His outstanding conception even though often being a target of criticism, still is of great value and influence on modern medical science and on laboratory research work.

The authors of this study would like to present the readers the subject of the symposium pointing out the versatile character of the scientist's life-work and also its timeliness.

Milan Kundera  
VALAHOL MÖGÖTTE\*

---

Nem a költő a verseket kiöltő  
A vers valahol ott lapul mögötte  
Ott szunnyad meglehet már mindöröktől  
A költő volt csupán ki fölfedezte

Jan Skacel

1

Barátom, Josef Skvorecky egyik könyvében ezt a megtörtént esetet mondja el:

Egy prágai mérnököt tudományos tanácskozásra hívnak meg Londonba. Elutazik, ott részt vesz a vitában, majd visszatér Prágába. Hazatérése után néhány órával az irodájában előveszi a *Rudé Právót* — a párt hivatalos napilapját —, és benne a következőket olvassa: Egy londoni tanácskozásra kiküldött cseh mérnök, miután a nyugati sajtó előtt tett nyilatkozatában szocialista hazáját rágalmazta, úgy határozott, hogy Nyugaton marad.

Egy ilyen nyilatkozattal tetézett disszidálás nem csekélység. Ezért mintegy húsz év börtönbüntetés jár. Mérnökünk nem akar hinni a szemének. De a cikk róla szól, ehhez nem fér kétség. Az irodájába belépő titkárnő a mérnök láttán elszörnyed: Szent isten — kiált föl —, ön hazajött! Ez nem volt okos dolog; olvasta, mit írnak önről?

A mérnök látja a félelmet titkárnője szemében. Mitévő legyen? Elrohan a *Rudé Právo* szerkesztőségébe. Ott találja a felelős szerkesztőt. Az elnézést kér, az ügy valóban föltöbb kellemetlen, de ő, szerkesztő, semmiről sem tehet, a szóban forgó cikk szövegét közvetlenül a belügyminisztériumból kapta.

Így hát mérnökünk a minisztériumba siet. Ott azt mondják neki, igen, csakugyan tévedésről van szó, de ők, a minisztériumban, semmiről sem

\* A szerző *A regényírás művészete* (L'art du roman) c. könyvének ötödik fejezete (Quelque part là-dérrière). A könyv a párizsi Gallimard kiadónál jelent meg 1986-ban.

tehetnek, a mérnökről szóló jelentést londoni nagykövetségük titkosszolgálatától kapták. A mérnök cáfolatot kér. Azt mondják neki, nem, cáfolatot kiadni nem szokás, de biztosíthatják afelől, hogy semmi sem történhet vele, efelől nyugodt lehet.

De mérnökünk nem nyugszik meg. Ellenkezőleg, hamarosan rájön, hogy szigorú ellenőrzés alatt áll, a telefonját lehallgatják, és az utcán követik. Nem tud többé aludni, lidércálmok gyötrik, mignem egy napon, nem tudván tovább elviselni ezt a feszültséget, komoly kockázat árán, illegálisan elhagyja az országot. Így aztán valóban disszidens lett belőle.

## 2

Az imént elmondott történet azok közül való, amelyeket bízvást nevezhetünk *kafkainak*. Ez a kifejezés, amelyet egy irodalmi életműből merítettünk, és csupán egy regényíró személyével jeleztünk egyedüli lehetséges gyűjtőneve azoknak az (akár irodalmi, akár valós) helyzeteknek, amelyeket egyetlen más szóval sem lehet megragadni, és sem a politológia, sem a szociológia, sem a pszichológia nem nyújt hozzájuk kulcsot.

De milyen is a *kafkaiság*?

Kíséreljük meg körülírni néhány aspektusát:

*Először:*

A mérnök a hatalommal találja magát szemben, amely olyan, mintha *végeláthatatlan labirintus* lenne. Soha nem jut el a labirintus vég nélküli folyosói végére, és soha nem sikerül megtudnia, ki fogalmazta meg a végzetes mondatot. Következésképpen ugyanabba a helyzetbe került, mint Josef K. a bírósággal szemben, vagy K., földmérő a kastéllyal szemben. Valamennyien az egyedül lehetséges világ kellős közepén, egy hatalmas, intézményesített útvesztőben találják magukat, amelyből nem tudnak kiemelkedni, és fölfogni sem képesek.

Gyakran akadt Kafka előtt is regényíró, aki az intézményeket a külföldi személyi vagy közösségi érdekek gátjaként leplezte le. Kafkánál az intézmény saját törvényeinek engedelmeskedő mechanizmus, e törvényekről azonban nem tudni, ki és mikor alkotta meg őket, az emberi érdekekhez semmi közük, és ilyenformán felfoghatatlanok.

*Másodszor:*

A *kastély* ötödik fejezetében a falu elöljárója részletezi K. előtt az esetre vonatkozó akták hosszú történetét. Foglaljuk itt össze röviden: vagy tíz évvel előbb leirat jött a kastélyból az elöljáróhoz, hogy földmérőt fogadnak a falu részére. Az elöljáró köszönettel visszautasította ezt (semiféle földmérőre nincsen szükség), de a válasz egy másik ügyosztályra tévedve elkallódik, és így, a bürokratikus félreértések igen körmönfont és hosszú évekig tartó játéka folytán, egy napon, valamilyen figyelmetlenség következtében mégis meghívás érkezik K.-hoz, amikor már minden illetékes hivatal éppen törölni készül az egykori, immár elévültté vált ajánlatot. Így hát hosszú utazás után megérkezik a faluba, pusztá tévedés-

ből. Mi több: minthogy számára nem létezik más lehetséges világ, mint ez a kastély a faluval, *egész* léte sem lesz más, mint tévedés.

A karkai világban az akták a platonista eszmékre emlékeztetnek. Az igazi valóságot az akták testesítik meg, míg az ember testi léte csupán az illúziók képernyőjére vetített tükörképük. Valójában K., a földmérő és a prágai mérnök is csupán tulajdon nyilvántartó kartonjának árnyéka; sőt ennél is jóval kevesebb: egy aktába becsúszott *bibának* az árnyéka, azaz olyan árny, amely még árny-létére sem jogosult.

De ha az emberi élet csupán árnyék, a valóság pedig másutt rejlik, az elérhetetlenben, az embertelenben és emberfölöttiben, akkor egy csapásra a teológia területén találjuk magunkat. És Kafka első szöveggyarazói csakugyan vallási parabolaként értelmezték regényeit.

Bár ezt az interpretálást félrevezetőnek tartottam (mert allegóriát vél látni ott, ahol Kafka az emberi élet konkrét helyzeteit ragadta meg), mégis a felfedezés erejével hatott rám: a hatalom istenítése mindenütt automatikusan saját teológiát termel ki a számára; ahol a hatalom istenként viselkedik, ott vallások lesznek az érzelmek is, amelyeket önmaga iránt ébreszt; ebben az esetben a világ már csak teológiai kifejezésekkel fogalmazható meg.

Nem Kafka írt vallási allegóriákat, hanem a *kafkaiság* elválaszthatatlan (mind a valóságban, mind a képzeletben) tulajdon teológiai (vagy inkább: *pseudoteológiai*) aspektusától.

#### *Harmadszor:*

Raszkolnyikov nem tudja elviselni büntudata terhét, és hogy megtalálja nyugalma, önként vállalja a büntetést. Ez a jól ismert helyzet, amikor *a vétek keresi a bűnhődést*.

Kafkánál fordított logika áll fenn. Akit megbüntetnek, nem ismeri büntetése okát. A bűnhődés abszurditása olyannyira elviselhetetlen, hogy a vádlott, nyugalma visszanyerése érdekében, igazolást szeretne találni szenvedésére: *a bűnhődés keresi a vétket*.

A prágai mérnöknek az lesz a büntetése, hogy a rendőrség intenzív ellenőrzés alá vonja. Ez a bűnhődés büntetett követel meg, amit a mérnök nem követett el, de minthogy azzal vádolták meg, hogy disszidált, végül is valóban disszidál. *A bűnhődés végül rátalált a vétekre*.

Miután nem tudja, mivel vádolják, K. *A per* hetedik fejezetében elhatározza, hogy „a legapróbb részletekig” átkutatja életét, egész múltját. Beindult az „önvétkesítés” mechanizmusa. *A vádlott keresi vétkét*.

Egy napon Amália szeméremsértő levelet kap a kastély egyik alkalmazottjától. Felháborodva tépi össze. A kastélynak el sem kell ítélnie Amália meggondolatlan viselkedését. A félelem (ugyanaz, amelyet a mérnök titkárnője szemében vélt fölfedezni) önmagában hat. Anélkül, hogy a kastély parancsot vagy bármilyen fölfogható jelet adna, az egész világ hátat fordít Amália családjának, mintha pestiseseek volnának.

Amália édesapja meg szeretné menteni a családját. Csakhogy ez komoly nehézségbe ütközik: nemcsak az ítélet megfogalmazójára nem lehet ráakadni, de maga az ítélet sem létezik! Ahhoz, hogy föllebbezhessen, hogy

kegyelemért folyamodhasson, mindenekelőtt vád alá kellett hogy helyezék! Az apa könyörögve kéri a kastélyt, hirdesse ki a büntettet. Vajmi kevés tehát azt mondani, hogy a bűnhődés keresi a vétket. Ebben a pszeudoteologikus világban *a bűnhődő könyörög, hogy bűnösnek ismerjék el!*

Manapság gyakran megesik, hogy ha egy prágai kegyvesztetté válik, a leghitványabb álláshoz sem képes hozzájutni. Hasztalan kéri, állítsanak ki egy olyan bizonylatot, miszerint vétket követett el, és ezért alkalmaztatása tilos. Az ítéletnek nem lehet nyomára akadni. És minthogy Prágában a munka törvényben előírt kötelesség, emberünket végezetül élőködőnek bélyegzik; más szóval bűnösnek nyilvánítják, mert kivonja magát a munka alól. *A bűnhődés rátalál a vétségre.*

#### *Negyedszer:*

A prágai mérnök esete olyan, mintha adoma volna, holmi tréfa, ami nevetésre készítet.

Két úr — teljesen mindegy, kik (nem „felügyelők”, ahogy a francia fordítás értelmezi a számunkra) — egy reggel meglepi az ágyában Josef K.-t; kijelentik, hogy le van tartóztatva, majd megeszik a reggelijét. K., fegyelmezett hivatalnok lévén, ahelyett, hogy kidobná őket a lakásából, amúgy hálóingesen, hosszas védekezésbe kezd előttük. Amikor Kafka felolvasta barátainak *A per* első fejezetét, az egész társaság hangos hahotára fakadt, beleértve a szerzőt is.

Philip Roth megálmondja, hogyan festene a film, amit *A kastély*ről lehetne forgatni: Groucho Marxot látja K.-nak, a földmérőnek a szerepében, Chicót és Harpót pedig ennek segédeként. És csakugyan igaza van: a komikum elválaszthatatlan a *kafkaiság* lényegétől.

De a mérnök számára aligha jelent vigaszt annak tudata, hogy az esete komikus. Ott találja magát bezárva az élete komikumába, mint akvárium-ba a hal; a mérnök ezt csöppet sem találja mulatságosnak. Egy tréfa tulajdonképpen csak azok számára mulatságos, akik az akvárium *előtt* állnak; a *kafkaiság* ezzel szemben belülről vezet bennünket, a tréfa benső-jébe, a *komikum borzalmába*.

A *kafkaiság* világában a komikum nem a tragikumot ellenpontozza (tragikomikum), mint Shakespeare-nél; nem a tragikumot igyekszik elviselhetőbbé tenni a hangvétel könnyedsége révén; nem *kísérője* a tragikumnak, nem — a komikum itt *csírájában öli meg* a tragikumot, ily módon fosztva meg az áldozatokat az egyetlen remélhető vigasztól: a tragédia (valós vagy vélt) nagyságától. A mérnök elveszti hazáját, és a közönség mind egy szálig nevet.

### 3

Vannak időszakok az újabb kori történelemben, amelyekben az élet Kafka regényeire emlékeztet.

Míg Prágában éltem, hányszor hallottam a párt titkárságát (ezt a csúf,

többé-kevésbé modern épületet) „kastélynak” nevezni. Hányszor hallottam, amint a párt második emberét (egy bizonyos Hendrych elvtársat) a Klamm névvel illetik (ami annál szebb, minthogy „klam” csehül „szemfényvesztés”-t, „csalás”-t jelent).

A.-t, a költőt, a nagy kommunista személyiséget az ötvenes években egy sztálinista per nyomán bebörtönözték. Cellájában egy kötetre való verset írt, amelyekben, az átélt borzalmak ellenére, hűséget esküszik a kommunizmusnak. Ezt nem gyávaságból teszi. Hűségét (hóhérai iránti hűségét) az erény, a becsületesség megtestesülésének tartja. A prágaiak, tudomást szerezve a verseskötetről, megejtő ironiával így nevezték el: *Josef K. bálája*.

Kafka regényeinek képei, helyzetei, sőt egyes mondatai is mintha a prágai élet tartozékai lennének.

Ezek után magától adódna a következtetés: a karkai képek azért kelnek életre Prágában, mert ezek nem mások, mint a totalitárius társadalom anticipációi.

Ez a megállapítás azonban kiigazításra szorul: a *karkaiság* nem szociológiai vagy politológiai fogalom. Kafka regényeit megkísérelték már úgy értelmezni, mint az ipari társadalom, a kizsákmányolás, az elidegenedés, a polgári erkölcs, egyszóval a kapitalizmus bírálátát. Ám Kafka világában úgyszólván semmit sem lelünk föl a kapitalizmus elemeiből: sem a pénzt, ennek hatalmával, sem az üzletet, sem a tulajdont és a tulajdonosokat, sem pedig az osztályharcot.

A *karkaiság* a totalitarizmus definíciójának sem felel meg. Kafka regényeiben hasztalan keresnénk pártot, ideológiát a maga jellegzetes szóhasználatával, politikát, rendőrséget vagy hadsereget.

Olybá tűnik tehát, hogy a *karkaiság* inkább az embernek és világának egy olyan elemi, történelmileg körülhatárolatlan lehetőségét testesíti meg, amely úgyszólván öröktől fogva kísérője az embernek.

De ez a pontosítás nem törölte a kérdést: Miként lehetséges, hogy Kafka regényei Prágában egybeolvadnak a valósággal, és miként fordulhat elő, hogy ugyanezeket a regényeket Párizsban kizárólag a szerző szubjektív világának hermetikus kifejeződéseként fogják fel? Azt jelentené-e ez, hogy az embernek és világának ezek a szunnyadó lehetőségei, amelyeket a *karkaiság* fogalmával illetünk, konkrét sorsokban könnyebben öltenek testet Prágában, mint Párizsban?

Az újabb kori történelemnek vannak olyan tendenciái, amelyek a *karkaiságot* nagy társadalmi méretekben termelik ki: az isteniségre törekvő hatalom progresszív összpontosítása; a társadalmi aktivitás elbürokratizálása, ami minden intézményt *végeláthatatlan labirintussá* alakít át; az egyén elszemélytelenedése mint ennek következménye.

A totalitárius államok, amelyekben ezek a tendenciák a legszélsőségesben összpontosulnak, nyilvánvalóvá tették, milyen szoros az összefüggés Kafka regényei és a valós élet között. De ha Nyugaton nem tudják felismerni ezt a kapcsolatot, az nem csupán azért van, mert az úgynevezett demokratikus társadalom kevésbé karkai, mint Prága mai valósága.

Véleményem szerint azért is, mert benne az ember végzetesen elveszíti valóságérzékét.

Mert a maga részéről az úgynevezett demokratikus társadalom is ismeri az elszemélytelenítés és a bürokratizálás folyamatát; az egész földkerekség eme folyamat színterévé vált. Kafka regényei képzeletbeli és megálmodott hiperbolái, a totalitárius állam pedig prózai és materiális hiperbolája ennek a folyamatnak.

De miért Kafka volt az első regényíró, aki megragadta ezeket a tendenciákat, amelyek majd csak halála után mutatkoznak meg teljes fényükben és brutalitásukban a történelem színpadán?

#### 4

Ha misztifikációktól és legendáktól nem hagyjuk elvakítani magunkat, semmilyen jelentősebb nyomát sem találjuk Franz Kafka politikai érdeklődésének; ebben az értelemben különbözik mindegyik prágai barátjától, Max Brodttól, Franz Werfeltől, Egon Erwin Kischthől csakúgy, mint az összes avantgardistától, akik tudni vélték a történelem értelmét, és abban lelték kedvüket, hogy a jövő képeit idézték.

Hogyan lehetséges, hogy ez a mű, amelyet ma társadalmi-politikai próféciaként lehet értelmezni, amely ebből kifolyólag a földkerekség nagy részén be van tiltva, nem az ő alkotásuk, hanem magányos, introvertált, saját életére és művészetére figyelő társuké?

Ezen a rejtélyen töprengtem egy napon, miután tanúja voltam egy régi barátnőmnél lejátszódó apró jelenetnek. Ezt az asszonyt a prágai sztálinista perek idején, 1951-ben letartóztatták és elítélték olyan bűntettekért, amelyeket nem követett el. Az idő tájt kommunisták százai találták magukat ugyanebben a helyzetben. Életük során valamennyien fenntartás nélkül azonosultak pártjukkal. Amikor ez egyszeriben vádlójukká lett, akkor Josef K.-hoz hasonlóan ők is vállalták, hogy „a legapróbb részletekig átkutatják életüket”, hogy ráleljenek a benne rejtőző vétségekre, és hogy, végezetül, bevallják képzelt bűnciket. Barátnőmnnek azért sikerült megmentenie az életét, mert kivételes bátorságának hála vissza merte utasítani, hogy mint minden társa és mint A., a költő, „kutatni kezdjen vétke után”. Minthogy elutasította, hogy hóhérjainak segítsen, használhatatlanná vált a végső tárgyalás látványosságához. Így aztán akasztófa helyett életfogytiglani börtönbüntetésre ítélték. Tizenöt év után teljes rehabilitációban részesült, és szabadon bocsátották.

Az asszony letartóztatásakor gyermeke éppen egy éves volt. A börtönből szabadulva tehát tizenhat évesen látta viszont fiát, és utána abban a boldogságban lehetett része, hogy magányos kettesben együtt élhesse vele szerény életét. Mi sem érthetőbb, hogy szenvedélyesen kötődött hozzá. A fiú már huszonhatodik életévében járt, amikor egy nap meglátogattam őket. Az asszony magából kikelve, felzaklatva sírt. Az ok valami merőben jelentéktelen dolog volt: a fiú későn kelt föl reggel, vagy ehhez hasonló.

Megkérdeztem tőle: „Miért izgatod fel magad ilyen semmiségen? Érdekes ezért így sírni? Nem kellene túlzásba vinned!”

Az anya helyett a fiú válaszolt: „Nem, anyám nem túloz. Anyám kiváló és bátor asszony. Ő ott is kitartott, ahol mindenki más kudarcot vallott. Anyám csak azt akarja, hogy becsületes ember váljak belőlem. Valóban későn keltem föl, de amit ő a szememre vet, az sokkal súlyosabb: a magatartásom. Az egoista magatartásom. Én olyanná fogok lenni, amilyennek anyám akar. És ezt most itt előtted ígérem meg neki.”

Amit a pártnak nem sikerült megtenni az anyával, azt az anyának sikerült megtenni a fiával. Rákényszerítette, hogy azonosuljon az abszurd váddal, hogy „vétke után kutasson”, hogy nyilvános beismerést tegyen. Döbbsenten figyeltem ezt a sztálinista mini-perbe illő jelenetet, és egyszeriben világossá vált előttem, hogy a nagy történelmi (látszólag képtelen és embertelen) eseményeket ugyanazok a pszichológiai mechanizmusok mozgatják, mint az intim (merőben banális és nagyon emberi) helyzeteket.

## 5

Kafka közismert, apjának írt és soha el nem küldött levele bizonyítja, hogy az író a családból, a gyermek és az istenített szülői hatalom közötti viszonyból merítette a „vétkesítés” *technikáját*, és tette meg regényeinek egyik nagy témájává. Az *Ítéletben*, abban a novellában, amely szorosan kapcsolódik a szerzőnek a családban szerzett tapasztalatához, az apa bűnnel vádolja fiát, és azt parancsolja neki, hogy ölje meg magát. A fiú vállalja fiktív vétkét, és ugyanolyan engedelmesen veti magát a folyóba, mint ahogy utódja, Josef K., akit egy rejtélyes szervezet vádol meg, hagyja, hogy szíven döfjék. A két vád, a két „vétkesítés” és a két ítéletvégrehajtás közötti hasonlóság arról a kontinuitásról árulkodik, amely Kafka műveiben az intim családi „totalitarizmust” egybeköti a nagy társadalmi víziókkal.

A totalitárius társadalom, különösen szélsőséges változataiban, igyekszik eltörölni a határt a nyilvánosság és a magánélet között: a hatalom, amely a maga részéről mind kifürkészhetetlenebbé válik, polgáraitól megköveteli, hogy életük a lehető legátlátszóbb legyen. Ez az ideális, *titok nélküli élet* egybevág a példás család életével: egy állampolgárnak semmit sincs joga eltitkolni a Párt vagy az Állam előtt csakúgy, mint ahogy a gyermeknek sincs joga titkot tartani apja vagy anyja előtt. A totalitárius társadalmak propagandájukban idilli mosolyukkal hivalkodnak: „egy nagy család” színében akarnak feltűnni.

Gyakran mondják, hogy Kafka regényei a közösség és az emberi kapcsolatok utáni szenvedélyes vágyat fejezik ki; ebből az következne, hogy a gyökerét vesztett embernek, amilyen K. is, csak egyetlen cél lebeghet a szeme előtt: hogy fölébe kerekedjen magánya átkának. Márpedig ez az értelmezés nem csupán sablonos, egysíkú, hanem félrevezető is.

K., a földmérő egyáltalán nem embereket és emberi melegséget kíván

meghódítani, nem „emberek között ember” akar lenni, mint Sartre Oresztésze; nem egy közösséggel akarja elfogadtatni magát, hanem egy intézménnyel. Céljának eléréseért drágán meg kell fizetnie: le kell hogy mondjon magányáról. És íme, ez a pokol: sohasem lehet magában, a kastélyból küldött két segédje szüntelenül a nyomában van. Szemtanúi lesznek Fridával való első szerelmi aktusának, ott ülnek a szerelmesek fölött a kocsmapultján, és az első perctől kezdve az ágyuk mellől sem mozdulnak el.

Nem a magány átka, hanem *a magányon elkövetett erőszak* — ez Kafka rögeszméje!

Karl Rossmant szüntelenül és mindenki zaklatja; ruháit eladják; megfosztják szülei egyetlen fényképétől; a hálóteremben, az ágya mellett fiatal emberek ökölcstatát vívnak egymással, és időről időre rázuhanak; két csavargó, Robinson és Delamarche rákényszerítik, hogy együtt éljen velük, egy olyan háztartásban, ahol a testes Brunelda sóhajai visszhangzanak aljában.

Josef K. története is az intimitáson elkövetett erőszakkal kezdődik: két ismeretlen úr jön letartóztatni ágyában. Ettől a naptól kezdve soha többé nem fogja egyedül érezni magát: a törvényszék üldözi őt, szemmel tartja, és beszél hozzá; magánélete fokozatosan elvész, szó szerint bekebelezi az őt üldöző titokzatos szervezet.

A lírai lelkek, akik előszeretettel hirdetik a titkok eltörlését és a magánélet átlátszóságát, nincsenek tisztában vele, milyen folyamatot indítanak el. A totalitarizmus kiindulópontja *A per* kezdetére emlékeztet: rajtaütésszerűen rántanak ki ágyunkból, úgy tölnek ránk, mintha apánk vagy anyánk tenné.

Gyakran tűnődünk el, minek tekintsük Kafka regényeit: a szerző legszemélyesebb és legbensőbb konfliktusai kivetítésének-e vagy pedig az objektív „társadalmi gépezet” rajzának.

A *kafkaiság* nem korlátozódik sem az intim, sem a közösségi szférájára; magába foglalja mindkettőt. A közösségi a személyinek tükre, a személyi a közösségit tükrözi vissza.

## 6

A *kafkaiság*ot létrehozó mikrotársadalmi kapcsolatokról beszélve nemcsak a családra gondoltam, hanem arra a szervezetre is, ahol Kafka egész felnőttkorát leélte: a hivatalra.

Kafka hőseit gyakran állítják be az értelmiséginek egyfajta allegorikus vetületeként; ezzel szemben Gregor Samsában nyoma sincs az értelmiséginek. Svábbogárként ébredve csupán egy dolog aggasztja: hogyan jusson el időre a hivatalba ebben az új állapotban. Fejében csak engedelmesség és fegyelem van, amelyekre foglalkozása szoktatta: hivatalnok, *tisztviselő* Kafka minden regényalakja; tisztviselő nem csupán szociológiai típus értelmében (ahogy Zolánál lenne), hanem mint emberi lehetőség, a lét egy elementáris formája.

A tisztviselő bürokratikus világában, *először* is: nincs kezdeményezés, lelemény, cselekvésszabadság; csak utasítások és szabályok vannak: ez az *engedelmesség világa*.

*Másodszor*: a tisztviselő csupán egy parányi mozzanatát végzi az adminisztráció nagyszabású tevékenységének, és így annak célja és horizontja kívül esik a látóterén; *egy olyan világ ez, ahol a tettek gépiessé válnak*, és ahol az emberek nem ismerik tetteik miértjét

*Harmadszor*: a tisztviselőnek csak névtelenekkel és dossziékkal van dolga; *ez az absztrakt dolgok világa*.

Egy regény cselekményét az engedelmességnek, a gépiességnek, az absztrakt dolgoknak ebbe a világába helyezi, ahol mindössze annyi kalandban lehet része az embernek, hogy az egyik hivatalból eljut a másikba: ez látzólag szöges ellentét az epikus költészet lényegének. Fölvetődik hát a kérdés: hogyan sikerült Kafkának e szürke, költőietlen anyagot lenyűgöző regényekké gyúrnia?

A válasza Milenának írt egyik levelében akadáhatunk rá: „A hivatal nem ostoba intézmény; inkább tartozik a fantasztikum, mint az ostobaság birodalmába.” Ez a mondat Kafka legnagyobb titkainak egyikéről lebbenti föl a fátylat. Sikerült neki meglátnia azt, amit rajta kívül senki sem látott: nem csupán a bürokratizmus jelenségének életbevágó fontosságát az emberre, annak sorsára és jövőjére nézve, de (ami még ennél is megdöbbentőbb) a hivatalok kísérteties jellegében rejlő potenciális költői lehetőség is.

De mit jelent az, hogy a hivatal a fantasztikum birodalmába tartozik?

A prágai mérnök esete világosan példázza: a mérnököt egy dossziéjában elkövetett hiba egyszerűen Londonba száműzi; Pragában már csak úgy bolyong ezentúl, mint egy valóságos *kisértet*, az *elvesztett test* után kutatva. sorra járva a hivatalokat, amelyek valami ismeretlen *mitológiából* való *végeláthatatlan útvesztőként* jelennek meg előtte.

A bürokratikus világban fölfedezett fantasztikumnak hála Kafkának sikerült az, ami előtte elképzelhetetlennek tűnt: egy mélységesen költőietlen anyagot, a végletekig bürokratizált társadalom anyagát nagy regényköltéménnyé alakítani át; egy végsőkéig banális történetet, nevezetesen hogy egy ember nem tudja megszerezni a neki ígért állást (ami *A kastély* voltaképeni története), mítosszá, eposszá, soha nem látott szépséggé transzponálni.

Miután Kafka a hivatal színterét kiterjesztette a világmindenség gigantikus dimenzióira, anélkül, hogy sejtette volna, eljutott egy képhez, amely azzal nyűgöz le bennünket, hogy kísértetiesen hasonlít egy társadalomra, amelyet a szerző nem is ismerhetett meg: a prágaiak mai társadalmára.

A totalitárius állam voltaképpen nem más, mint egy roppant adminisztráció: minthogy benne minden munka államosított, minden embert, foglalkozására való tekintet nélkül, *a hivatalnokává tesz*. A munkás többé nem munkás, a bíró többé nem bíró, a kereskedő többé nem kereskedő, a pap többé nem pap: valamennyien az állam tisztviselői. „A bíróság tagja vagyok” — mondja a pap Josef K.-nak a dőmben. Kafkánál az ügyvédek is

a törvényszéket szolgálják. A prágaiak ezen ma nem ütköznek meg. Őket sem védenék jobban, mint K.-t. Ügyvédek nem a vádlottak, hanem a törvényszék szolgálatában állnak.

7

Egy száz négysorosból álló ciklusban, amelynek már-már gyermeki egyszerűsége csak fokozza mondanivalójának súlyát és bonyolultságát, a nagy cseh költő ezt írja:

Nem a költő a verseket kiöltő  
A vers valahol ott lapul mögötte  
Ott szunnyad meglehet már mindöröktől  
A költő volt csupán ki fölfedezte

A költő számára tehát írni annyit jelent, mint áttörni a válaszfalat, amely mögött valami mozdulatlan (a „vers”) rejtőzik a homályban. Ezért van az, hogy (hála e váratlan és hirtelen leleplezésnek) a „vers” legelőször úgy jelenik meg előttünk, mint valami *káprázat*.

Tizennégy éves koromban olvastam először *A kastélyt*, és soha e könyvet többé nem fogom úgy élvezni, mint akkor, mert jóllehet a benne foglalt ismeretek összessége (a valóból mindaz, amit a *kafkaiság* átfog) akkor felfoghatatlan volt számomra: én el voltam bűvölve tőle.

Utóbb, hozzászokva a „vers” tündökléséhez, kezdtem belelátni abba, ami e bűvölet élményét előidézte; a tündöklés azonban mindvégig megmaradt.

A „vers” — mondja Jan Skacel — „ott szunnyad meglehet már mindöröktől” mozdulatlanul, ránk várva. De hát a szakadatlan változások világában nem pusztá illúzió-e a mozdulatlanság?

Nem. Valamennyi helyzet az ember műve, és csak olyasmit tartalmazhat, ami benne eleve adva van; elképzelhető tehát, hogy bármelyik helyzet (összes metafizikájával egyetemben) „ott szunnyad meglehet már mindöröktől”, mint emberi lehetőség.

De ez esetben mit jelent a Történelem (a nem-mozdulatlan) a költő számára?

A költő szemében a Történelem, különös módon, pont olyan helyzetben van, mint ő maga: nem *kitalál*, hanem *fölfedez*. Rendkívüli helyzetek révén kideríti, mi is az ember, mi az, ami „meglehet már mindöröktől” benne lakozik, azaz mik a lehetőségei.

Ha a „vers” eleve adott, logikátlan lenne az *előrelátás* képességét tulajdonítani a költőnek; nem, ő csupán az, aki „fölfedezi” az emberi lehetőséget (a „verset”, amely „ott szunnyad meglehet már mindöröktől”), s amelyet a maga részéről a Történelem is föl fog fedezni egy napon.

Kafka nem jövendölt. Csak meglátta a „mögöttesben” rejlőt. Ő maga nem tudta, hogy víziója látnoki volt. Távol állt tőle, hogy egy társadalmi

rendszert leplezzen le. Ő csupán rávilágított az ember személyes és mikro-társadalmi tapasztalataiból megismert mechanizmusokra, nem sejtve, hogy további fejlődése során a Történelem is mozgásba fogja őket hozni a maga nagy színpadán.

A hatalom hipnotikus tekintete, a saját hibánk utáni hasztalan kutatás, a kiközösítés és a kiközösített szorongása, a konformizmusra ítélkezés, a valóság kísértetiesége és az akták mágikus realitása, a magánéleten vett újabbnál újabb erőszak stb.: egytől egyig olyan, emberen végrehajtott kísérletek voltak a történelem hatalmas kémcsövében, amelyeket Kafka már (néhány évvel előbb) elvégzett regényeiben.

A totalitárius államok valós világának egybeesése Kafka „vers”-ével valamelyest mindig megmarad rejtélyesnek, és tanúsítani fogja, hogy a költő műve, lényegéből adódóan, kiszámíthatatlan; és paradox módon: Kafka regényeinek roppant társadalmi, politikai, „látnoki” hatótávolsága éppen elkötelezetlenségében rejlik, teljes függetlenségében minden politikai programtól, ideológiai felfogástól, futurisztikus előrejelzéstől.

Valóban, ha a költő ahelyett, hogy „valahol mögöttes” keresné a „verset”, arra „kötelezi el magát”, hogy egy korábbról már ismert igazságot adjon elő (amely magától kínálkozik, és amely „elől” van), akkor a költészet küldetését tagadja meg. És kevésbé fontos, hogy az előre kialakult igazság neve forradalom vagy disszidálás, keresztény hit vagy ateizmus, hogy jogos vagy kevésbé jogos; az a költő, aki egy másik igazságot ad elő, nem azt, amelyet *föl kell fedezni* (amely maga a *káprázat*), nem igazi költő.

Ha olyan nagy hévvel ragaszkodom, a karkai örökséghez, ha mint saját örökségemet védelmezem, ezt korántsem azért teszem, mintha célszerűnek tartanám utánozni az utánozhatatlant (és újra fölfedezni a *kafkaiságot*). hanem a regény (a regényben megnyilatkozó költészet) e *radikális autonómiajának* kiváló példája miatt. Aminek hála Franz Kafka olyasmit közöl az emberi sorsról (századunk a bizonyosság rá), amit egyetlen szociológiai vagy politológiai elmélet sem tudna elmondani.

Fordította: *Pekár Erzsébet*  
Ellenőrizte és a versidézetet  
fordította: *Túri Gábor*

---

# KORTÁRSAINK

---

Interview

Vékás János

## EGY AKTIVISTA ÉLETE

BESZÉLGETÉS OLAJOS V. MIHÁLYAL

### I. RÉSZ

---

*Szeretném, ha minél több emlékét elmondana a jugoszláviai magyar szellemi élet és intézményrendszer alakulásáról. Az emlékezések azonban sohasem érthetők meg teljesen, ha az emlékező egyénisége homályban marad. Ezért ott kell kezdenünk, hogy egy alvégi parasztházban született, Zentán. Azt is tudom, hogy 1920-ban, de nem tudom, milyen szociális környezetben, és pontosan azt sem, hogy mi a véleménye arról, származása mennyire és milyen irányban befolyásolta sorsának alakulását.*

Az a zentai Alvég, ahol 1920. szeptember 22-én születtem, az akkori nevén Vojvoda Uglješa utca (azelőtt Dob utcának hívták, most meg Arany János utca), parasztkörnyezet volt. Kisparasztok, napszámosok, földnélküliek, esetleg jobb módú parasztok éltek akkor ott, ezenkívül egy-két kovács, bognár, kisboltos. Apám, Olajos Vince, szintén Zentán született, anyám, Mélykúti Viktória pedig Kanizsán. Mindketten parasztcsaládból származtak.

Harmadik gyerek voltam, de tíz gyereket szült az anyánk. Szüleimnek csak 8–9 lánc földjük volt, részben örökölték, valamennyit hozzászereztek. Apánk egy hold földön Pánában szőlőt telepített, kézzel művelte, ásóval rigolírozta egy méter mélyen.

*Szóval igyekvő ember volt...*

Nagyon dolgoz, józan ember volt, és szerette, nagyra értékelte foglalkozását. Szűkösen éltünk, de nem mondhatnám, hogy nagy nélkülözések közepette. A kisparaszti gazdaságot legjobban az adó meg az ároló nyomta. Az 1929–31. évi gazdasági válság különösen megnehezítette a helyzetet. Apánknak mégis sikerült megtartania kis gazdaságát és mindent, ami a műveléshez kellett, de ezt csak úgy lehetett, hogy mi, gyerekek már kis korunk óta segítettünk neki. Munkára fogtak bennünket, és ez szigorú törvény volt. Még így is megesett, hogy ránkrontott a végrehajtó, és foglalt az adóért.

Apánk arra törekedett, hogy taníttassa gyerekeit. Be sem töltöttem a hatodik életévemet, amikor 1926 szeptemberében beíratlak az első elemibe az alvégi iskolába. Ott jártam ki két osztályt. Fodor tanító jól megtanított bennünket olvasni, írni, számolni 20-ig. Másodikban a Stöckl tanított, kevésbé jól, csaknem minden órán kigúnyolta, megverte a gyerekeket.

Nyolcéves koromban, 1928 őszén az alsó Tiszaparra költöztünk Olajos Antal öregapámhoz, az Olajos öregházba. Ez a terület a központi iskola körzetébe tartozott, harmadik és negyedik elemibe oda jártam. Könnyen beilleszkedtem az osztályba, habár ott alig volt néhány parasztyerek. A negyedikben Guelmino Kálmán tanított bennünket kitűnően; megnyerő, barátságos volt.

A négy elemi után, 1930 szeptemberében beiratkoztam az első gimnázium magyar tagozatára. A felső osztályokat megszüntették a zentai gimnáziumban, de a négy alsót meghagyták. Közepes eredménnyel tanultam. Ez viszont azal járt, hogy kevesebbet dolgozhattam, és sokszor a bátyáim a földeken dolgoztak édesapánkkal — anyánk kinti munkákra nem járt —, én pedig iskolában voltam, vagy esetleg odahaza ültem és tanultam. Azért az iskola mellett is szakítottam időt a jószág körüli tennivalókra, szünidőben én is kijártam a földre kukoricát ültetni, ekézni, kapálni, aratni, búzát hordani.

A tanulás megtetszett. Nagy kedvvel olvastam, szerettem volna ismereteket szerezni, nyelveket is tanulni, de mindehhez nem volt elegendő idő, mert dolgozni kellett. Az a körülmény, hogy nem tanulhatok, olvashatok, művelődhetek annyit, amennyit szeretnék, mert a család anyagi helyzete munkára kényszerít, gondolkodásra készítetett: milyen is ez a helyzet, amelyben élünk, és hogy lehetne ebből kijutni, de nem csak magamnak, mert csakhamar felismerem, hogy osztálytársaim, játszótársaim többsége is hasonló helyzetben van. Kutattam az okokat is, így fokozatosan sok mindenre rájöttem.

Római katolikus családban születtem, anyánk igen vallásos asszony volt. Az ő nevelése, az iskolai hitoktatás, kötelező templomba járás folytán jámbor katolikus hívőként nevelkedtem elemista és alsós gimnazista koromban, de fokozatosan rájöttem arra, hogy a vallással nem tudunk kijutni ebből a helyzetből, itt valami más kell.

A „kocsira, kapálni” vastörvénye törést is okozott negyedikben. Petar Znamenski történelemtanár, egy nagytermetű, vállas orosz emigráns, pótvizsgára buktatott. 1934. május 15-én volt az utolsó tanítási napunk, másnap hajnali háromkor beszólt az apám: Misa, kelj, rossz gúnyát vegyél, megyünk herét fordítani. — Hiába mondtam, hogy tanulnom kell, készülnöm a pótvizsgára. és ha sikerül, utána a kísérettségire, jó három hétig dolgoztattak. Amikor meg már megengedték, késő volt. Ősszel újból beiratkoztam a negyedikbe, és másodszor könnyűszerrel el is végeztem, kísérettségiztem is. Ötödikben jeles tanuló lettem, és 1939-ben kitűnővel érettségiztem a szabadkai főgimnáziumban.

*Otthon volt könyv a házban?*

Nem sok, de akadt. Apánk ismeretségben volt néhány értelmiségi emberrel, köztük a Magyar Párt zentai szervezetének néhány vezetőjével. Egyesek közülük el-eljöttek hozzánk, és könyvet is hoztak. A régi jugoszláv hatóságok 1929-ben a január 6-i diktatúrával betiltották ezt a pártot is. Külön emlékszem Árpási János tanítóra, a szövetkezeti mozgalom lelkes szószólójára, ő hozta a legtöbb könyvet.

*Melyikre emlékszik?*

Például Törmörkénynek a Vizenjárók és kétkezi munkások című könyvére vagy Az aranyszörű báránra Móra Ferencről. Szépirodalom, mesekönyvek kevés ifjúsági kalandregény, de még kevesebb, amit végig is olvastam. Anyánk

rendszeresen járatta a Hitéletet, az katolikus folyóirat volt, át-átnéztem, de nemigen olvastam, érdekesebbek voltak a világi dolgok. Öregapámnál megtaláltam a Faragó család című vaskos régi könyvet, sok-sok érdekes írás volt benne, ezt sokat lapozgattam. Minden évre naptárt vettünk, ezekben is akadt, ami megragadta az érdeklődésemet, még a Százszentendős jövőendőmondó botladozó versei is. Iskolai tankönyveink, gimnáziumi kötelező olvasmányaink, az osztály könyvtárából kikölcsönzött könyvek is az újabb ismeretek és élmények jelentős forrásai voltak zentai diákoskodásom idején. Dr. Teleki István tanította osztályunkban a magyart, osztályfőnökünk is volt. Rászoktatott bennünket a szépirodalomra. A negyedik gimnáziumban Arany János Toldija is tananyag volt. Első olvasásra megszerettem, az egyik legnagyobb irodalmi élményem lett. Lenyűgözött a Robinson Crusoe, könnyet csalt szemembe a Pál utcai fiúk, izgalommal olvastam sok más könyvet is, de egyik se volt rám akkora hatással, mint a Toldi. Egyébként egy szikrázó pofon emlékéit is őrzöm. Teleki tanár úr adta dolgozatjavításakor, a csattanása pillanatától tudom: *látott*, azt két t-vel kell írni, nem eggyel. De e mnemotechnikai tasli dacára is csak megbecsüléssel és hálával tudok gondolni tanárunkra, aki a kísérettségi mércéjét megütő embert faragott belőlünk.

### *Újságot olvastak a szülei?*

Hogyne, a szabadkai Napló elkerült hozzánk, gyakrabban a zentai helyi újság, néha más lap is, a népújságot nem vettük (Nagy Iván A nép-je amolyan ellenzéki lap volt), de az is a kezembe került.

### *Apja politizált?*

Volt benne hajlamosság, látott benne valami célt, érdeket. Érezte, hogy a helyzete nem csak attól függ, amit maga csinál, hogy vannak a közösségben megoldandó dolgok. Hogy mennyire igazodott el, az más lapra tartozik, de az is kérdés, hogy az akkori helyzet milyen lehetőségeket kínált fel neki. Sok ideje nem volt ilyesmivel foglalkozni, de a felszabadulás után bekapcsolódott Zenta társadalmi — politikai életébe, évekig volt a Népfront városi elnöke. Aztán volt egy barátja, Molnár Csikós János bácsi, akivel majdnem közvetlen szőlőszomszédok voltak, együtt jártak a Pánába. Okos parasztember volt. Írogatott is, meg-megjelentetett a Szentai Újságban. Sokszor velük mentem, és Csikós János bácsi sok érdekességet mondott a politikáról, a parasztember sorsáról de egyébről is.

A gimnázium révén kapcsolatba kerültem más emberekkel, akiktől egész sor számomra új dolgot hallhattam, aztán egyetemi hallgatókkal is: Hermecz Imrével, Gyetvai Mihállyal. Toldi Illés nem járt egyetemre, de művelt volt, hegedült is. A zentai alsó Tisza-parton egy szobrásznőnél, Rösler Ilonánál jöttek össze az értelmiségi emberek. Én is megfordultam nála, néztem a szobraikat, beszélgettünk a munkájáról, terveiről, olvasmányainkról — tele volt küzdeniakarással, művészként akart érvényesülni.

Később megismerkedtem Thurzó Lajossal is. Számomra nagyon érdekes volt, hogy egy szabósegéd ír, és írását elfogadják, közlik az újságban. Amikor ezt megtudtam, felkerestem újfalusi házában, a Tornyi uti rampán kívül. Hasonló jelenség volt számomra a kerteki Csikós István, ő állatorvos lett, feltört a messzi városvég legszegényebbjeinek világából. Beszélgetéseim Thurzóval,

Csikóssal, írásaik, eszméik nagy hatással voltak rám, befolyásolták gondolkodásmódomat.

Sokat jelentett eligazodásomban, hogy 1935-ben a szabadkai gimnáziumba iratkoztam, ötödikbe. Úgy jutottam el oda, hogy úgyszólván egész Vajdaságban felkutattak mindenkit, akinek joga volt magyar ötödikbe iratkozni, mert kérdésessé vált, hogy megnyitják-e az ötödik osztályt abban a tanévben Szabadkán, Vajdaság egyetlen felső gimnáziumában, ahol magyar tagozat is volt. Meggyőzték apámat, persze anyagi segítséget is nyújtottak. Így jutottam Szabadkára, a Balázs Piri Kálmán-féle internátusba. Ekkor apám azt mondta, hogy iskoláztatásom lesz az én örökségem.

*Magyarázzuk talán meg, mit jelent, hogy „akinek joga volt beiratkozni”?*

Aki magyar tagozaton elvégezte a negyedik gimnáziumot és kisérlettségizett, csak névelemzés után iratkozhatott magyar ötödikbe, mert ha valakit pl. Petrovicsnak hívtak, magyar létére se iratkozhatott magyar tagozatra.

Szabadkán az internátusban, meg az iskolában is összekerültem reformátusokkal. Zentán nem ismertem a reformátusokat. Az egyik osztálytársam, a moravcai Kis Antal elhívott a Keresztény Ifjúsági Egyesületbe. Ott ismertem meg Keck Zsigmond református lelkészt, aki hittant tanított a gimnáziumban, az egyesületben viszont igen haladó szellemű kulturmunkát folytatott. Munkatársaival, főleg Gyenizse István könyvtáros segítségével létrehoztak egy nagyon jó könyvtárat, oda igen hamar megérkezett a pozsonyi Eugen Prager legtöbb kiadványa, a falukutatók könyvei — Féja Géza: Viharsarok, Erdei Ferenc: Futóhomok, Kovács Imre: Néma forradalom, Illyés Gyula: Puszták népe című könyve. Elsősorban ez a könyvtár jelentett sokat számomra, de az összejövelekre előadások, viták is, amelyek sorsproblémákról, időszerű társadalmi kérdésekről folytak. Sok szó esett a jugoszláviai magyar kisebbség sorskérdéseiről, és arról, hogy mi lenne a megoldás, az-e, hogy jönnek a magyarok, és Magyarországhoz csatolnak bennünket, vagy pedig össze kell fogni Jugoszlávia haladó mozgalmáival, embereivel, és a munkásság, a dolgozó nép, a parasztság osztályharcában kell keresni a kiutat. Ott ez utóbbiban hittek.

*Ezt Keck Zsigmond ott így ki is mondta?*

Hogyne. Sőt nagyon parázs viták folytak, amelyekben Zsiga nagyon határozottan, okosan, ügyesen érvelt. No, néha egy kicsit mereven, ekkor fölösleges nézeteltérésekre is sor került, de védte és propagálta ezt az irányvételt.

*Hogy nem keveredett gyanúba a KIE? Azok, akik oda jártak, érezték annak valamilyen következményét?*

Nem tudok róla. Nem. Az amolyan református vallási egyesület volt, a hatóságok is így tekintettek rá. Én a református istentiszteletekre vagy a vallási ifjúsági összejövetelekre nem jártam, esetleg kíváncsiságból elmentem egyszer az imaházba, hogy megnézzem, milyen egy református istentisztelet.

*Pedig kár, mert azt már tudom, mit írt Keck Zsigmond, hogyan agitált, de kíváncsi lennék, hogyan tartott istentiszteletet.*

Hasonlóképpen mint a többi református lelkész. No, a beszédeit nem hallgattam, nem tudom, hogy szólt-e bele esetleg haladó gondolatokat is, de tény,

hogy a református egyházban az egész hangulat, beállítottság, szellem sokkal evilágibb, emberségesebb volt, mint a katolikusban. Ezt hamar megéreztem, és tetszett nekem. De arról szó se volt, hogy áttérjek a református hitre. Sikerült megszabadulnom a vallásos világnézettől, ami nem ment könnyen, belső vívódások nélkül. Ez időben vált Petőfi költészete nem kisebb élménnyemmé, mint azelőtt a Toldi.

*Mikor hallotta először, hogy létezik Jugoszláv Kommunista Párt és a JKISZ?*

1937-ben hallhattam, mert csakhamar azután, hogy elmentem a református KIE-be, kapcsolatba kerültem a Híddal. Mégpedig úgy, hogy amikor hatodik osztályba jártam, naponta utaztam Zentáról Szabadkára, és 1937 tavaszán Thurzó megkért, vigyek el a Híd szerkesztőségébe valamit, ő volt a Híd terjesztője Zentán. Készséggel vállalkoztam, és így jutottam el a Híd szerkesztőségébe. Mayer Ottmár és Laták István szívélyesen fogadott, és csakhamar bekapcsolódtam a Híd szerkesztőségének munkájába. Igaz, nem írtam, hanem egyéb munkákban működtem közre, az előfizetők jegyzékének készítésében, címkézésben, postázásban, szállításban és hasonlóknak. A szerkesztőségben már több mindenről szó esett. Ott láttam és tudtam meg, hogy Keck Zsiga is ír a Hídba, álnéven, aztán Steinfeld Sándor, Mayer Ottmár, Simokovich Rókus és mások. Rendszeresen olvastam a Hidat, és terjesztettem osztálytársaim között is. Mi több, Máriás József iskolatársam is bejárt a Hídba. Csak hatan voltak a magyar hatodikban az 1936/37-es iskolaévben. A nagyérettségien létszámunk tízre növekedett, ismétlők csatlakoztak hozzánk. Addigra csaknem az egész osztály kapcsolatba került a Híddal, járt a szerkesztőségbe. Érdeklődéssel olvastuk az 1937-es Híd-naptárt meg a Híd-könyveket is.

*Milyen volt a konspiráció, mennyi szivárgott át a köztudatba a munkásmozgalmi szervezkedésről?*

Hogy ki a párt tagja, kik vannak a pártbizottságban, ki a titkára, ezt jól titkolták. De hogy a párt és a JKISZ létezik, azt tudni lehetett abból, ahogyan a tömegmozgalomban történő dolgokat irányították, összehangolták. Más dolog, hogy néha történtek lebukások, és akkor az újságba is bekerült, hogy a kommunisták szervezkednek.

*Mennyire volt világos, hogy a Híd a pártnak az orgánuma, Mayer Ottmár szerkesztésétől kezdve?*

Adatszerűen nem, de tartalmát tekintve világos volt. Nagy hatással volt ránk az Ár ellen című cikk következetes álláspontja. A párt harcos irányvonala sejlett ki ebből az írásból. Csak utólag tudtam meg, hogy ki írta. Akkor tudomásomra jutott, hogy a református pap lakásában van valaki, akinek a jelenlétéről egy szót se szabad szólani. Tóth István, az egyház alkalmazottja mondta nekem, amikor úgy tűnt számára, hogy én is láttam az illetőt az udvari parkban. A háború után tudtam meg, hogy Pap Pál volt.

A párt, a JKISZ munkáját Belgrádban ismertem meg igazán, amikor 1939-ben, érettségi után a műgyetemre iratkoztam. Oda már irányítással, útbaigazítással mentem. Steinfeld Sándor a Vojvodanska menzára, a vajdasági egyetemi hallgatók menzájára irányított Ivačković Gordanának szóló néhánysoros levélkével, és ott felvettek bennlakónak. Ketten voltunk magyarok, Fejős Klára meg én.

Engem Stafi oda küldött, mert az egy erős antifasiszta, demokratikus, osztályharcos mozgalmi központ volt, amelyet a párt és a JKISZ irányított.

### *Hogy fogadták?*

Nagyon jól, Steinfeld ajánlólevelének köszönhetően is. Igyekeztek megismerkedni velem, és nagy megértéssel, igazi barátsággal voltak irántam. Kezdetben a Népi Egyetemi Hallgatók (Narodni studenti) mozgalmában voltam, ez olyan félig legális munkaformája volt a pártnak. Voltak tömegmegmozdulások, nagygyűlések is. Főleg a Jogi Karon tartott összejöveteleken vettem részt, az izzó hangulatú mitingeken, és megtörtént, hogy az ottani gyűlések után utcai tüntetésekre került sor.

A Műszaki Karon is volt egyetemista mozgalom, annak az akcióiban is részt vettem, meg a menza szervezetének a munkájában is; Stevan Doronjskival, Paja Gerenčevićtel tanulmányoztuk az SZKP/b történetét.

### *Hol volt a menza?*

A London kávéház szomszédságában, az akkori Kralj Ferdinand 19-ben.

### *Milyen helyiségek voltak?*

A félemeleten volt egy nagyobb helyiség, ahol egyszerre ötven-hatvan, esetleg hetven ember is ebédelhetett. A negyedik emeleten voltak a szobák, ott laktunk körülbelül hatvanan, lehet, hogy többen is, elég zsúfoltan. A kosztért mi bennlakók nem fizettünk, de hetente kétszer nekünk kellett felszolgálni az ebédet meg a vacsorát. Körülbelül 250 egyetemi hallgató járt oda ebédelni, és az árba ezt belekalkulálták, meg támogatást is kapott, gyűjtési akciókat is szervezett a menza, főleg Vajdaság területén.

### *A bentlakásért se kellett fizetni?*

Kellett, viszont annyit kaphattam otthonról. Amikor odakerültem, akkor már nagyon bekapcsolódtak a Vajdasági Menzán gyülekező hallgatók a haladó mozgalomba, a különböző akciókba, úgy hogy a stúdium, a tanulás, az egyetem meg a mozgalom, a politika, az akciók, ez volt az életünk. Mindinkább világossá vált számomra, hogy itt normális egyetemi tanulmányokról szó sem lehet. Akkor már kitört a második világháború, és mind jobban magukkal ragadtak bennünket a mozgalmi dolgok. Az előadásokra ugyan eljártunk, de sokszor előbbrevalónak találtuk a mozgalmat, az akciókat. A Népi Egyetemi Hallgatók szervezetében tanulmányoztunk különböző marxista témákat; vitákat, politikai gyűléseket tartottunk az egyetemen, a Jogi Karon és a Műszaki Karon is, sztrájkokat szerveztünk. Amikor a zimonyi repülőgépgyár munkásai sztrájkoltak, 1940 koratavaszán, a menza ételt küldött a sztrájkoló munkásoknak, amit én vittem el egy nagy gyékény henteszatyorban. Megtörtént, hogy észrevettem, követ valaki, minden bizonnyal civil rendőrségi ember, akkor gyorsan villamosra ugrottam, egyszer se fogtak el. Ha az egyetemisták megkérdezték, mit viszek, akkor azt mondtam, ebédet a Glavnjacába, a letartóztatott egyetemi hallgatók számára. Ez két és fél hónapon át tartott.

Történt olyan is, hogy támadást intéztünk a sztrájktrórk ellen. Az egyik ilyen akciót Giga Lakaj kikindai egyetemi hallgató szervezte, engem is magá-

val vitt, megdobáltuk a sztrájktrőő házát, ha jól emlékszem Voždovacon. Más alkalommal a sztrájktrőőket szállító teherkocsikat meg rendőri kíséretüket dobáltuk meg.

A bentlakók között állandóan körözött a Proleter, a párt illegális folyóirata. Történt olyan is, hogy éjnek idején a rendőrség házkutatást tartott, de valahogyan mindig értesültünk róla, így sose találtak semmit, legalábbis abban az időben, amikor én ott voltam. A vezetők tapasztalt kommunisták, mozgalmi emberek voltak, és ügyesen szervezték be az újonnan érkezett egyetemi hallgatókat.

*Ki vezette a menzát, amíg maga ott volt?*

Pavle Maletin, Djurica Jojkić, Marinko Grujić, Petar Relić de Stevica Jovanović is bejárt. Ott volt Stevan Doronjski, Pavle Gerenčević, Strahinja Stefanović, Giga Lakaj...

*Kivel dolgozott legtöbbit?*

Milorad Arsenovval, aki úgy látszik azt a feladatot kapta, hogy jobban foglalkozzon velem, illetve velem is. Persze ott volt Gordana Ivačković, Sonja Marinković. Egy alkalommal Ivo Lola Ribar is járt a menzán, és egy szűkebb körű csoportnak beszélt nagyon meggyőzően, megnyerően az akkori időszerű politikai kérdésekről. Jelen voltam én is.

*A Vajdasági Menzán mind Vajdaságból származó egyetemi hallgatók voltak?*

Majd mind. Akadt néhány macedón is, de nagyon kevés.

*Említette, hogy magyarok csak ketten voltak. Gondolja, hogy ez arányban állt a Belgrádban tanuló magyar egyetemi hallgatók számával?*

Dehogy. Nem tudom, hogy a Vajdasági Menza vezetősége mennyire foglalkozott ezzel a kérdéssel. Hogy magyarok is legyenek ott, az inkább magukon a magyarokon múltott, hogy akart-e valaki odamenni, és ott esetleg másba is bekapcsolódni, vagy nem. Aki akart, azt befogadták.

*És akart?*

Nem, nem jöttek.

*Hogy lehet ez, amikor a magyarok a mozgalomban Vajdaságban igen tisztelességes arányban vettek részt?*

Kérdés, hogy mennyi volt azok között az egyetemi hallgató, és az olyan egyetemi hallgató, aki Belgrádban tanult. Kevés. A magyar egyetemi hallgatók a Bolyai Farkasba mentek, ott pedig akkoriban már a hangadók reakciós beállítottságúak voltak, közülük egy-kettő a magyar nagykövetségre járt, aztán külön törődött a Bolyaival Vondra Gyula jezsuita lelkész...

*Itt közbe kell vetni, hogy ez már 1939/40-ben volt.*

Úgy van. Mi a Vajdasági Menzán foglalkoztunk azzal a gondolattal, hogy Fejős Klára meg én el-eljárunk a Bolyaiba, és kifejtünk ott valamilyen munkát, tartjuk a kapcsolatot azokkal, akikkel lehet, tájékoztatjuk őket a haladó egyetemista mozgalom dolgairól. Mi ezt Klárával meg is tettük, az eredmények azonban nem voltak éppen nagyok. Én a Bolyai szomszédságába jártam többit. A székház mellett volt a tanítóképzősök internátusa, és oda mentem igen gyakran. Értelmét láttam, mert ott egész sor olyan képzőst találtam, akik nagyon hajlottak a haladó gondolatra, akiknek adhattam haladó szellemű könyveket, féllegális szövegeket is, akikkel elbeszélgethettünk. Persze ott is voltak klerofasiszták, nemzetieskedők, az ő lelkészüket volt a Vondra, és parázs vitákra került sor, úgyszólván két táborra szakadtak a képzősök. Ez a helyzet szinte igényelte, hogy minél többet megforduljak ott, és beszélgessek velük, könyvet, iratokat vigyek nekik. Nagy József, Sárosi István, Mucsi József, Fejős István, Szerencsés József képzősökkel találkoztam, beszélgettem ott, de volt, hogy a fél internátus hallgatta szavaimat az étteremben.

### *Az említett Vondra Gyula prédikálta ki?*

Igen, az is megtörtént, mert a képzősök kötelező diákmisére mentek vasárnaponként a Krunka utcai templomba, és ott mondta rólam, hogy „megjelent köztetek egy antikrisztus”. Egyszer valamelyik képzős értesítette Vondrát, hogy kölcsönadtam nekik dr. Forel Ágoston A nemi kérdés című könyvét. Vondra elvette tőlük, külön el kellett mennem hozzá, hogy adja vissza. Viszsaadta, de úgy kommentálta a helyzetet, hogy nem ilyen könyvek útján kell felvilágosítani a fiatalokat ezekről a dolgokról, megvannak erre az egyháznak a maga könyvei. Valószínűleg Tóth Tihamér könyveire és hasonlókra gondolt. Akkor „farkasszemet néztem” Vondrával. Többször nem is találkoztam vele egész életemben.

Nagy esemény volt Belgrádban az 1939. december 14-i tüntetés a kormány ellen, a drágaság ellen. Nem vettem benne részt, mert ügyeletes voltam a menzán, de érezni lehetett, hogy ez a haladó mozgalom, munkások, egyetemisták nagy összecsapása volt a rezsim csendőreivel. Akkor ott többek között golyó találta Bosa Milićević žedniki egyetemi hallgatót, később bele is halt sérüléseibe. Žedniken temették el, családi és mozgalmi temetés volt. Vele kapcsolatban nekem az a feladat jutott, hogy menjek Adára, ott beszéljem meg Bakos Kálmánnal, hogy földünk egy táviratot, amelyben kifejezzük részvétünket, megírjuk, milyen körülmények között esett el a harcban, és kifejezzük az adai dolgozó emberek szolidaritását ezzel a harccal. Ezt meg is tettem (lehet, hogy akkor találkoztam először Bakos Kálmánnal), összeállítottuk a táviratot, és földadtam az adai postán.

A következő nagyobb tüntetés 1940. május elsején volt, abban én is részt vettem. A Vuk Karadžić szobor felé mentünk, akkor nem lőtt úgy bele a rendőrség a tömegbe, mint korábban, de azért lőttek, hogy szétzavarjanak bennünket. A Vuk-szobornál valaki beszélt május elsejéről, más programja nem is volt a tüntetésünknek. Amikor megérkezett a rendőrség, és löni kezdett, szétszaladtunk.

Más tüntetésekben, egyetemi hallgatók és munkások közös akcióiban is részt vettem. Bizony volt ott csendőr is, aki véres fejjel hagyta el a csatateret, mert a munkások kövekkel, botokkal támadták meg őket, a csendőrök pedig egyesekeket elvertek, letartóztattak, elhurcoltak, ez már így szokott lenni.

Belgrádban gyakran gépeltem, sokszorosítottam politikai helyzetet taglaló

anyagokat, röpcédulát, kiáltványt, aztán jeleneteket, amelyek alkalmasak voltak arra, hogy gyűléseken, tömegrendezvényeken eljátsszák őket. Eljártunk a Vajdaságiak Egyesületébe (Udruženje vojvodana) is, az is létezett Belgrádban, egyszerű polgári egyesület volt. Ott nagy viták folytak a vezetőség egyes tagjai és az egyetemi hallgatók között. A kormánypárt vagy a Ljutić-párt gyűléseire azért jártunk, hogy megzavarjuk az összejöveleket.

*Milyen szervezési formák voltak még Belgrádban, ahol baloldali beállítottságú magyarokkal találkozhatott?*

Baloldali beállítottságú magyarokkal Belgrádban én csak a munkások között találkoztam. Meg a Bolyaiban azokkal, akik hajlandóságot mutattak arra, hogy a haladó gondolatról vitakozzanak.

*Kiket minősítene a Bolyaiból ilyeneknek?*

Nehéz kérdés. Vitatkoztam mondjuk Löwenberg Bélával, baloldali beállítottságú volt Dobó Antal, vitatkoztam Dudás Ferencsel, aztán volt ott egy Csapó nevű idősebb egyetemi hallgató. Létezett ott egy időben egy haladó szellemű vezetőség, még mielőtt én Belgrádba mentem volna; Csapó ahhoz tartozott, de azt megbuktatták, és ezek a haladó emberek háttérbe szorultak. Meg idősebbek is voltak. Amikor én odakerültem, akkor már nem is nagyon jártak be a Bolyaiba, vagy ha bejártak, akkor nem nagyon indítottak akciókat, valahogy nem nagyon kerültünk kapcsolatba egymással. Így nehezen tudnék részletesebben beszélni a haladó szellemű tevékenységről a Bolyaiban.

*Ez elmondható a belgrádi magyar egyetemi hallgatókról is? Úgy értem, hogy nagy többségük a Bolyaiban volt?*

Igen, illetve nagy többségük nem kapcsolódott be a haladó szellemű egyetemista mozgalomba Belgrádban, elkülönült, nemzeti alapon különálló körbe tömörült.

*Említette, hogy haladó szellemű magyar munkásokkal viszont találkozott. Voltak olyan helyek, ahol találkoztak Belgrádban?*

Találkoztam velük a munkahelyükön, a lakásukon, az utcán. A szakszervezetbe Belgrádban nem jártam be. Két-három ilyen magyar munkást tudok.

*Talán érdekes lenne néhány szót mondani Fejős Kláráról. Voltak együtt akciókban?*

Hogyne, akárcsak a többi állandó bennlakóval, de Klára meg én külön is elég sokszor találkoztunk. Nekem nagyon érdekes volt mindaz, amit Klára elmondott. Mesélt a kikindai helyzetről is (persze szem előtt tartva a konspirációs követelményeket), a kikindai gimnáziumról, tőle szereztem tudomást Proka Sredojevéről, aki intim barátja volt, de talán még inkább mozgalmi testvérek voltak, annyira egyezett a gondolkodásuk, a haladó mozgalomról vallott nézetük. Egyébként Klára orvostanhallgató volt, én a műszaki egyetemre jártam, így a tanulmányainkban nem haladtunk egy úton. Szorgalmasabban, eredményesebben végezte a stúdiumot az első éven is, mint én. No,

én se vettem komolytalanul, de ő valahogy jobban tudott arra is összpontosítani. Nagyon nyílt, közlékeny, közvetlen jó barát volt, nyíltan kimutatta, megmondta a meggyőződését és lelkesedését a mozgalom iránt. Nagyon szeretett mozgalmi dalokat énekelni. Sokat tanulmányozott marxista műveket. Klára olyan egyéniségként él emlékezetemben, amilyennek őt Simin-Bosán Magda igen szépen megrajzolta az Egy ifjúság álma című könyvében.

*Amikor Belgrádban részt vett a tüntetéseken, hogy érezte magát? Félt néha? Gondolkozott, hogy ez hova vezet?*

Az a kedély, életigenlés, a mozgalomhoz, a cselekvéshez való viszonyulás, a bátor elszántság nagyon magával ragadott.

*Ez lett volna az első olyan közösség, amelyet a magáénak érzett?*

Sokkal inkább annak éreztem, mint a szabadkajt, mert ez már egy egészen kifejlődött, jól szervezett mozgalom volt.

*Akkor egyáltalán nem érdekelte a polgári élet, a kapaszkodás a társadalmi ranglétrán?*

Azt nem mondom, hogy eszünkbe sem jutott. De úgy mértük föl a helyzetet, hogy most a mozgalmat kell csinálni. Hogy az egyetemet hogy végezzük el, hogyan érvényesülünk majd mint szakemberek, és aztán anyagilag hogy boldogulunk, ezeket a kérdéseket teljesen félreállította az a körülmény, hogy kitört a háború, nagy a veszély, hozzánk is áttérjed, tehát az ilyen kérdések egyszerűen történelmileg tárgytalanok.

*A család, a szülők, a testvérek ehhez mit szóltak? Hazajárt néha?*

Egyszer-kétszer az alatt az iskolaév alatt, mert az egyrészt pénzbe is került volna, másrészt...

*Nem is nagyon kíváncszott, ugye?*

Oda kötött a stúdium, a mozgalmi dolgok még inkább, így otthon ezek a kérdések nem is igen vetődtek fel.

*Mennyi időt töltött Belgrádban?*

1939. október első napjaitól 1940. június végéig. A második évben már Zentán maradtam. Farkas Nándor beírt, és összegyűjtötte az aláírásokat, hitelesítette a félévemet, én pedig Zentán már nyakig voltam a mozgalmi munkában.

*Később nem ment Belgrádba, még látogatóba se?*

Még látogatóba se, mert napról napra rengeteg tennivalóm volt Zentán a JKISZ-ben meg a pártban és a szakszervezetben.

Belgrádban nem vettek fel se a pártba, se a JKISZ-be. Milorad Arsenov, egy kikiindai kolléga, aki már hónapokkal előbb adta nekem a Proletert, a Komunistot, a párt és a JKISZ illegális újságait (azokat nagy érdeklődéssel

tanulmányoztam, ott persze Tito-szövegek is voltak), amikor arról volt szó, hogy megyünk haza a szünidőre, 1940 júniusában, megkérdezte, vállalnám-e, hogy Zentán JKISZ-szervezet létesítésében közreműködjek, mert se Zentán, se a zentai járásban nincs JKISZ-szervezet.

Nem volt éppen könnyű eldönteni, vállalam-e. Felkészültem-e már erre? Másrészt kockázattal jár. Ez illegális munka, lebukhatunk. A lebukásokról hallottam, és külön téma volt, hogy egyes elvtársak hogyan tartották magukat a rendőrségen, mondjuk Krsto Popivoda vagy Dimitrov. A menzán hallottunk legendába illő ellenállásukról. Volt fogalmam arról, hogy ez egy kommunista illegális szervezkedés, amiért, ha lebukunk, verés, kínzás, esetleg bírósági ítélet, börtönbüntetés jár. Lesz-e bennem annyi erő, kitartás, mint a példaképül elének állított harcosokban? Mégis vállalni kellett, mert akkor a történelem már úgy alakult, hogy ha az ember tárgyilagosan mérlegelte, csak arra a megállapításra juthatott, hogy ha valamit csinálni akar, akkor itt az ideje, ez amolyan kihívása volt a történelemnek. Vállaltam.

Arsenovval megbeszéltük, hogy jönni fog Zentára egy elvtárs, adjam meg a címetet, az majd utasítást ad, mit csináljak.

Már július elején megérkezett Proka Sredojev Kikindáról. Tudtam róla, hogy Fejős Klárával nagyon jól együttműködtek a kikindai gimnázium JKISZ-szervezetében. Erős volt a JKISZ kikindai szervezete, erős aktivistái voltak: Mile Arsenov, Stojan Arsenov, Fejős Klára, Sredojev Proka, Vlado Bogaroški, Baltásik Albert. Volt erejük átjönni a Tiszán, ami már tulajdonképpen szabadkai körzet volt, és Mile Arsenov úgy is mondta, hogy a kikindaiak jönnek hozzánk, mert a szabadkaiaknak nincs rá egyelőre lehetőségük. Proka aztán szintén külön kitért arra, hogy a Szabadkán történt lebukások következményeként nem jöhettek szabadkaiak. De majd a JKISZ zentai szervezetét a szabadkai körzeti szervezethez csatolják, ha lesz rá mód.

Az első feladat, amivel Proka megbízott, az volt, hogy találjak két fiatait, lehetőleg egy magyart meg egy szerbet, akik beiratkoznak Újvidéken a Fruška gora Turisztikai Egyesületbe, és elmennek Testerára egy táborozásra. Azt a táborozást tulajdonképpen a JKISZ szervezte.

Marija Andić és Soti Oszkár lett ez a két fiatal, akiket persze előbb Proka is személyesen megismert, elbeszélgetett velük, és megfelelőnek találta őket. Részt vettek a háromhetes táborozáson 1940. július–augusztusban. Amikor hazatértek, jött megint Proka, és azt mondta, most mi hárman képezzük a JKISZ első aktíváját Zentán. Ajánlotta, hogy engem nevezzenek ki titkárnak. Első feladatunk az volt, hogy fiatalokat keressünk, és szervezzük be őket a munkába. Nekifogtunk.

Zentán a harmincas évek végén legalisan két góca volt a haladó mozgalomnak — az egyik a Munkásorshon, a szakszervezetek (URSSJ), a másik a telepesek Budućnost népi ifjúsági könyvtára és olvasóterme (Narodna omladinska čitaonica i biblioteka „Budućnost”). Mindkét szervezetben már a haladó, antifasiszta, osztályharcos irányvétel volt az uralkodó. Csakhamar létesíteni tudtunk öt JKISZ-aktívát e szervezetek fiataljaiból. Közben Proka Sredojev, Fejős Klára vagy Baltásik Albert többször járt Zentán. Volt, hogy én mentem Kikindára vagy Marija Andić vagy mindketten, és beszámoltunk a munkánkról, utasításokat, anyagokat kaptunk. Október derekán Proka úgy ítélte meg, hogy megvannak a feltételek a JKISZ helyi bizottságának létrehozására. Bejelentette, hogy a következő alkalommal másodmagával jön.

Egy magas, fekete hajú fiatalemberrel érkezett, aki nagyon jó benyomást tett ránk. Kérték, vezessük el őket a pártbizottság titkárához. A JKISZ szer-

vezése folyamán csakhamar megtudtam Sóti Oszkártól, hogy létezik Zentán a Kommunista Párt helyi bizottsága, és azt is, hogy Nagyabonyi Vince a titkára, aki asztalosmunkás, és Molnár Péter helyi bizottsági tag asztalosműhelyében dolgoznak együtt. Oda vezettük el a két elvtársat, ott beszélték meg, hogy Zentán a JKISZ és a JKP szervezetét kapcsolatba kell hozni egymással, meg azt is, hogy a pártbizottság közreműködésével alakuljon meg a JKISZ helyi bizottsága, amelybe ők két fiatal párttagot osztanak be: Rekecki Erzsébet harisnyagyári munkásnőt és Zabos József borbélysegédet. A JKISZ-bizottság többi tagja Andić Marija, Horti István meg én. Azt is megbeszélték, hogy én legyek a JKISZ-bizottság titkára, akit a pártbizottságba is felvesznek, így lesz meg a JKISZ és a párt közötti kapcsolat, de Andić Mariját és Horti Istvánt is felveszik a pártba.

A továbbiak során annyi munkám adódott, hogy professzionális forradalmárként működtem, természetesen a legkisebb anyagi jutalom nélkül, az egyetemet pedig egyszerűen mellőztem.

1940 végére körülbelül 40 tagja lett a JKISZ-nek, és további 40 szimpatizánsa, nagy többségük munkás, inas, segéd: Zsulyevity János, Tarapsik Sándor, Nikola Zeković, Újházi Ilona, Döme Mária, Nagy Mélykúti János, Vukica Abramović, Jezdimir Krstić és mások. A diákok: Josip Langhof, Dušan Kri-vokapić.

1940 novemberében Proka Sredojev tájékoztatott bennünket a JKP ötödik értekezletéről. Azt nem mondta meg, hogy hol tartották, de azt igen, hogy a párt ezt az értekezletet nagyon nagy sikerének tekinti. Ismertette értékeléseit Jugoszlávia belpolitikai és külpolitikai helyzetéről, arról, hogy sorsdöntő események közelednek, és hogyan készülünk rájuk. Proka azt is megmondta, hogy a JKP főtitkára Tito, ekkor hallottam először ezt a nevet. Amikor Prokát hallgattam, akkor értettem meg, mi is az értelme társa egy hónappal korábbi szavainak, amikor megkérdezte: Van nektek tervetek arra, hogyan foglaljátok el a zentai városházát, a postát, a rendőrség épületét? Hogyan fegyverezitek le a rendőrséget? — Én csak ámultam, senki nekünk ilyesmit nem mondott, ő meg azzal folytatta, hogy bizony erre is gondolni kell, mert sorsdöntő események várnak ránk. Csak a háború után, amikor a fényképét láttam az újságban, a képaláírásból tudtam meg, hogy Djorđe Zličić-Ciga volt az a magas, fekete hajú elvtárs, aki 1940 őszén Zentán járt Prokával, akkor a JKISZ Tartományi Bizottságának szervező titkára volt.

1940 legvégén a Cvetković—Maček kormány betiltotta az URSSJ szakszervezeteket. A rendőrség Zentán is lefoglalta és elvitte a szakszervezetek irattárát, a helyiségek egy kisebb részét bezárta, lepecsételte, a többit nem, mert évekkel korábban megalakult Zentán a Sloboda munkás-kultúregyesület, olvasókör, és arra a betiltás nem vonatkozott. Attól kezdve ennek a szervezetnek a keretében folytattuk a munkát.

A szakszervezetek betiltására a JKP erélyes tiltakozó akciókkal válaszolt. Bakos Kálmán közölte velem, mennünk kell Szabadkára, egy értekezletre. 1941. január 3-án tartották a Kertvárosban, Lazar Nešić vezette, ott volt Mayer Ottmár, Simokovich Rókus, Halász Gyula, Milutin Morača, Matko Vuković. Nešić tájékoztatott bennünket a történekekről és a párt álláspontjáról, arról, hogy a Központi Bizottság kiáltványt adott ki. Egyik feladatunk volt ezt a kiáltványt röpcédulákon terjeszteni, másrészt, ahol megvolt rá a lehetőség, tiltakozó gyűlést, utcai tüntetést szervezni. Bakossal úgy ítéltük meg, hogy tiltakozó tüntetést szervezni nem tudunk, ahhoz nincs elég erőnk, nálunk nem vo-

nulna ki elég ember, de a röpcédula-akciót vállaltuk, meg is kaptuk, és szét is szórtuk a JKP KB kiáltványát.

Szabadkán a rendőrség tolvajok után kutatva január 3-án este elfogta Halász Gyulát, aki ott volt azon az értekezleten (ő volt a JKISZ titkára Szabadkán), és megtalálta nála a röpcédulát. Nagyméretű lebukás következett. Nešić, Matko Vuković, Mayer Ottmár, Simokovich Rókus, a JKISZ helyi bizottságának tagjai, Máriás József és mások lebuktak, Bakos Kálmánt is elárulta valaki, letartóztatták. A párt helyi bizottsága Zentán úgy ítélte meg, hogy a lebukás hozzánk is áterjedhet, elsősorban engem kereshetnek. Illegálitásban vonultam, kimentem Kevibe Tari Károlyhoz a tanyára, ott voltam két hétig, de időnként felkerestem az elvtársakat, és érdeklődtem, hogy keresett-e a rendőrség. Január végén végleg hazatértem. Illegálitásban is szerveztem a JKISZ munkáját, pártbizottsági ülésre is mentem, de ez az esemény megzavarta a munkánkat: emiatt nem kapcsolhattuk össze a zentai JKISZ-szervezetet a JKISZ szabadkai körzeti vezetőségével, amellyel Nikola Kmezić révén már 1940 végén felvettem a kapcsolatot.

A letartóztatottakat április ötödikén, tehát a puccs után engedte szabadon a bíróság bizonyítékok hiányában. Engem meg, úgy látszik azért nem kerestek, mert a lebukottak közül azok, akik ismertek, nem árultak el, akik pedig beszéltek, azok a nevemet se tudták.

### *Mennyire érvényesültek munkájukban a népfrontpolitika elvei?*

A Vajdasági Menzán, a belgrádi egyetemista mozgalomban, a kikindaiak szervezetében igazi titói elvek uralkodtak. Proka Sredojev jól tájékoztatott bennünket a Komintern VII. kongresszusáról is. Következétesen működünk, minden szektázás nélkül. A JKISZ szervezetében igen konkrét feladatokat bízunk az egyes tagokra. Nemcsak a Munkásotthonban és a Budućnostban működünk, hanem a Katolikus Legényegyletben, a Keresztény Ifjúsági Egyesületben, a Kisgazdakörben, a Nagygazdakörben is, mindenütt, ahol fiatalok is rendszeresen összejöttek. Kerestünk ifjakat, akik hajlanak a haladó gondolatra, és találtunk is. Más lapra tartozik, hogy ez nem tarthatott sokáig, mert jött a fasiszta megszállás, és már azt megelőzően, 1941 januárjában a szabadkai lebukás.

Egy pártbizottsági ülésen a JKISZ munkája volt napirenden. Én tartottam a beszámolót, és amikor megnyitották a vitát, Lövei Mihály szinte elszörnyedve tette fel a kérdést: — Hogy mertetek ilyen gyorsan ennyi embert bevenni a JKISZ-be, ilyen gyorsan féllégális kapcsolatot teremteni ennyi szimpatizánsal? Ha ez így van, akkor a rendőrség már mindent tud a JKISZ-ről is meg a pártról is. Akkor oda a konspiráció.

Ekörül vita támadt. Az a kérdés is felmerült: hogy a JKISZ önálló szervezet-e — Hivatkoztam a párt meg a JKISZ álláspontjaira, de ő csak azt tudta, hogy amit a párt irányít, azt a párt irányítja, és másnak nincs semmifajta önállósága. Végeredményben nem is arról volt szó. A JKISZ azokban az években tökéletesen a JKP vonalát követte, de megfelelő önálló mozgással, kezdeményezéssel.

A JKISZ zentai helyi bizottsága feladatul kapta, hogy létesítsen JKISZ-szervezeteket a zentai járás területén is az egyes településeken. Sikertörténet JKISZ-szervezetet létesíteni Adán, 1940 októberében. Úgy került rá sor, hogy Bakos Kálmán, a pártszervezet járási bizottságának titkára meghívott Adára egy értekezletre, amelyet ő maga szervezett, és megkért, hogy beszéljek a JKISZ-ről.

Az ülést Marija Jakovljevićék házában tartottuk, és az volt a JKISZ adai szervezetének alakuló ülése. A szervezet tagjai voltak: Sterbik Sándor, Kelemen Mátyás, még néhány fiatal, közöttük egy-két lány meg egy-két szerb is. Ezzel az adai szervezettel rendszeres kapcsolatot tartottunk fenn, mentünk hozzájuk ülésekre, politikai iratokat vittünk, illegális anyagot is, ők is jöttek Zentára. A zentai JKISZ-bizottságban Horti Istvánt bíztuk meg, hogy tartsa a kapcsolatot a JKISZ-szervezetekkel a járás területén. Moholra is eljutottunk, ott is sikerült találunk két fiataalt, akiket felvettünk a JKISZ-be, az egyiknek Hegedűs volt a neve. Mentünk Kanizsára is, de ez az utunk nem járt sikerrel, akárcsak az, amikor Bakossal Adorjánban jártam. Zenta határában, Keviben szintén találtunk egy tagot, Tari Károlyt, aztán Gunarason Baka Istvánt.

*Igencsak szabadon dolgoztak, rengeteg emberrel érintkeztek, és a konspiráció nem lehetett valami nagy. Most hogy értékeli, a tömegesítésnek akkor valóban nem voltak káros következményei?*

Ami a munkaformákat, a tömegesítést illeti, arról megvoltak a Kommunista Párt álláspontjai, az a titói vonal volt, a népfront-vonal, az, hogy a JKISZ forduljon az ifjúság nagy tömegei felé. Arra viszont nagyon vigyáztunk, hogy melyek azok az irataink, magyarázataink, amelyeket csak konspiráló emberek mondhattunk el, és mi az, amit másoknak is elmondhatunk. Esetleg olyan féllégális dolgokat, amelyek ha éppen a rendőrség kezébe kerülnek, illetve a fülbe jutnak, azok alapján vádat emelni ellenünk nem tudnának. Volt nyilvános tömegmunka is a JKISZ irányításával. A munkásotthonban rendszeresen készítettünk faliújságot, az egész falat beborítottuk vele. Abba sok mindent írtunk, képeket is kiragasztottunk, de csak olyasmit, ami nem minősíthető törvényellenesnek. Ugyanott hetenként voltak rendezvények, szavaltatok, Petőfi, József Attila versei hangzottak el, felolvastunk a Hídből, rövid jeleneteket, énekszámokat adtunk elő a Rácز Vince által vezetett énekkarral, teli terem előtt. Hasonló legális működést fejtettünk ki a Budućnost népi ifjúsági olvasóköri és könyvtár keretében a Kolónián.

*Milyen méretű volt a rendőrségi megtorlás?*

Semmilyen. Rendőrségi megtorlás az alatt az idő alatt Zentán minket gyakorlatilag nem ért. Volt emberünk a rendőrségen, aki figyelmeztetett bennünket, ha veszély fenyegetett. Másrészt volt néhány civilruhás rendőr, detektív, aki el-eljött némely nyilvános összejövetelünkre, rendezvényünkre, de nem avatkozott be, mert nem volt rá oka, vagy esetleg megpróbált beavatkozni, de akik közvetlenül mellette voltak, annyira körülvérték, paroláztak vele, és elvonták a figyelmét, hogy nem tudott szóhoz jutni.

*Provokátorok nem voltak Zentán?*

Nem voltak.

*Olyan jól megválogatták az embereket?*

Igen. Ebben mondjuk Lövei Mihály, aki az egyik legrégebbi párttag volt Zentán, nem hitt, és mindig attól félt, hogy a JKISZ is, meg a párt is lebukik, és a rendőrség felgöngyölíti az egész szervezetet, de ez nem történt meg.

### *A JKISZ-ben nem voltak külön magyar és szerb szervezetek?*

Nem. Nemzetiségi alapon elkülönülő aktívák szervezésére nem is gondoltunk. Igyekeztünk felvenni tagokat a JKISZ-be minden nemzetiség soraiból, de ha egy városrészben csak szerb illetőleg Crna Gora-i vagy csak magyar tagjaink voltak, ott ők alkották az aktívát.

### *Csírázott-e valamiféle nézeteltérés nemzetiségi vonalon?*

Nem. Nagyon következetes nemzetköziség és összefogás érvényesült. Voltak külön események, amelyekben ezt ápoltuk, teljesen osztályalapon szervekedtünk, a zentai kultúréletben, a közéletben, a nyilvánosság előtt is így léptünk fel. Jelentős esemény volt egy-két évben a szakszervezeti művelődési egyesület és a telepesek Budućnost nevű szervezetének közös rendezvénye az Eugen nagytermében. Nušić A hatalom, Kočić Borz a bíró előtt című műve meg más jelenetek, szavalatok, zene, ének volt műsoron szerb és magyar nyelven. Az előadás magyar—szerb kézfogással kezdődött a színpadon Burić Mirko, a Budućnost elnöke meg Takács István, a több évtizede ismert agrárszocialista napszámosember között: zdravo, družo — barátság, elvtárs. Se a pártban, se a SKOJ-ban Zentán nemzetiségi alapon semmiféle bonyodalom nem volt. Az osztályhelyzetből adódóan olyan fölfogás uralkodott, hogy nekünk, proletároknak, dolgozó embereknek össze kell fognunk nemzetiségre való tekintet nélkül, és úgy érzem, meg akkor is úgy éreztem, hogy itt kizárt bármiféle elkülönülés, nézeteltérés.

Megjegyzem, a zentai pártszervezetnek az 1938—1940-es években nem volt szerb tagja sem a helyi szerbség sem a telepes lakosság soraiból. A főleg magyar munkásokból alakult sejtek nem kerültek szorosabb kapcsolatba szerb haladó körökkel és egyénnel, hogy soraikból is felvehettek volna tagokat. A JKISZ szervezete létesített ilyen kapcsolatokat már az indulásnál, beszervezett telepes, de helyi szerb fiatalokat is, és ezek közül néhányat felvettek a pártba is. Volt a pártnak két zsidó tagja: dr. Gerő István fogorvos és Spíró Mátyás joghallgató, az előbbi igen tevékeny tagja volt a JKP helyi bizottságának is.

*Vajdaság-szerte a kisebbségek, a magyarok részvétele is igen számottevő volt a munkásmozgalomban. Ehhez bizonyára hozzájárult a pártnak a nemzeti kérdésben elfoglalt következetes álláspontja is. Az itteni magyarság tehát a munkásmozgalomtól várta kisebbségi jogainak érvényesítését is. A JKISZ ülésein felmerültek-e ilyen kérdések?*

Hogyne. Beszéltünk a nemzeti kérdéstről. Lenin álláspontjaiból indultunk ki, meg a párt álláspontjaiból. Titónak, a JKP-nak akkor már nagyon világos, határozott álláspontjai voltak, amelyeket megkaptunk a Proleterben, a Kommunizmusban vagy szóbeli magyarázatokban. Ezeket igen gyorsan megértette és magáévá tette mindenki. Érthető, hogy akiknek a sorsa közös, életkörülményei többé-kevésbé azonosak, ha eltérő is az anyanyelvük, akkor is jól megértik egymást.

*A JKISZ-ben kifejtett munkássága során emlékszik-e esetre, amikor valamilyen kisebbségi sérelem szóba került?*

Kisebbségi sérelem? Nem.

*Mondjuk arról volt-e szó, hogy az anyanyelvű iskoláztatás nincs megoldva?*

Senki nem vitatta el, hogy a magyarság abban az országban nemzetileg is elnyomott. Dehát az a szerb nagyburzsoázia, a Cvetković—Maček kormány meg az előző kormányok, Sándor király meg Pavle herceg politikája, és mi ez ellen harcoltunk, egységesen, egyetértve, magyarok is, szerbek is.

Amikor ezt mondom, valakinek úgy tűnhet, mintha én internacionalistának születtem volna. Dehogy, dehogy... Se nem születtem annak, se nem nevelt ilyenné a családom, se az Alvég, se a Tiszapart, se az iskola. Akkoriban a magyarok között túlsúlyban volt a magyar nemzetieskedés. A dolgozó parasztság, részben a munkásság, a kisiparosok, polgárok úgy gondolták, azért nehéz nekünk, mert Jugoszláviában élünk nemzeti kisebbségként, és a kiút — jöjjenek a magyarok, csatoljanak bennünket Magyarországhoz. A szerbeknél is megvolt a szerb nemzetieskedés, ezt szította a hivatalos politika is, és a szerbség (a lakosság jó kétharmada magyar volt, egy része helyi szerb, más része telepes, Crna Gora-i, akiket a húszas évek elején telepítettek ide, meg volt ezer-egynéhány zsidó) nagyobb része az uralkodó nacionalizmus befolyása alá került. A JRZ mint politikai párt megkapta a szavazatok többségét, de nemcsak a szerbektől meg a zsidóktól, hanem a magyaroktól is. Köztudomású, hogy a telepéseket a régi jugoszláv kormány többek között azzal a céllal is telepítette erre a vidékre, hogy ilyen módon is változtassanak a lakosság nemzetiségi összetételén.

De nemcsak szavakban nyilvánult meg a nemzeti gyűlölet, ami eléggé áterjedt a fiatalokra, hanem néha tettekben is. A gyerekek között, főleg a Tisza-parton meg a belvárosban magyar és szerb bandák szerveződtek. Ezt így kell mondanom, hogy bandák, mert valóban azok voltak. Elég sokszor megütözköztek egymással, de úgy, hogy egyesek véres fejjel hagyták el a csatateret. A város belterén volt a félbemaradt nagytemplom, magas falai ott meredeztek, a magyar csoportoknak ez amolyan fellegvára volt. Meg-megtörtént, hogy onnan kövekkel dobálták meg a szerb gyerekeket, és nem nézték, hogy a kő hova talál. Az is megesett, hogy többen közrefogtak egy magányosan haladó szerb gyereket, és elverték. Megtörtént mindennek a fordítottja is, én is kaptam ilyen verést szerb gyerekektől. Ez készítetett gondolkodásra, hogy mi is történt, miért veszekszünk, mi értelme van ennek? Rájöttem, nem érdekünk se nekünk, magyaroknak, se a szerbeknek, hogy verekedjünk. És kiváltam Bálint Laci bandájából.

Olaj volt a tűzre egyes idősebb telepések viselkedése is. Megkapták a földet és a házat, a földet azonban nemigen tudták művelni, és nem is bírták, a legtöbbjük kiadta haszonbérbe, magyaroknak. Ezek között nagy volt a földéhség, sok volt a földnélküli, napszámos, megérte volna nekik bérbe venni a földet. Amikor azonban beért a termés, meg-megtörtént, hogy a telepes a haszonbért is felvette, meg a termést is. Ha a magyar tiltakozott, akkor megverték kint a határban, a puskát is ráfogták. Ezek a telepések úgy gondolták. övük az ország, és az egyszerű magyar parasztemberekkel, földmunkásokkal szemben így is fölléphetnek, nem kell félniük, hogy a hatóság védelmébe veszi a magyarokat. Nem is vette.

*A bírósági eljárások során se?*

Nem is tudok róla, hogy ilyen ügyben bíróságra mentek volna a magyarok. Ilyen körülményeken is múlt, hogy a magyar parasztok, de az egész magyar

lakosság hogyan tekintett a telepésekre (azt ne is említsem, hogy a régi jugó földreform során a magyarok nem kaptak földet). Hosszú éveken át nagy szakadék volt a magyarok és a szerbek, főleg a telepések között. Igencsak elgondolkoztam, mi itt a tennivaló, hogyan lehetne megszabadulni a félelemtől, rettegéstől, bizonytalanságtól. Ebben a vívódásomban ismertem fel, hogy a nemzeti virtusnak, gyűlölködésnek, uszításnak semmi értelme. Egy-két év alatt rájöttem, hogy a nacionalizmus nem vezet jóra. Ez részben bekövetkezett már a zentai algimnáziumi évek folyamán. Mire érettségiztünk, már több szerb gyerekkel is barátkoztunk, sokra értékeltük, hogy Vojnović pópa, aki szerb nyelvet tanított, magyarul is megszólalt az órán. Ismertem helyi szerb embereket a Tisza-parton, akik magyarul is beszéltek, és akikről láttam, hogy egyáltalán nem gyűlölik a magyarokat. Hozzánk is eljárt az öreg Savić Dušan bácsi, egy-egy kisüveg pálinkára. Szerettem beszélgetni vele, becsültem az öreget. Eljutottam egy más eszmei igazodáshoz, amelyben az emberség volt a legnagyobb érték.

Amikor a JKISZ-t megszerveztük, abban is voltak szerbek, elsősorban éppen telepes fiatalok. Gyakorlatilag az idősebb telepések is elégedetlenekké váltak, nem boldogultak, és nem kapták meg azt a segílyt a hatóságtól, amit talán ígértek is nekik, meg amit elvártak. Gyerekeik legtöbbjét iskoláztatták sokkal nagyobb arányban mint a magyarok, még a szegényebbek is. A felső osztályba járó gyerekek már Szabadkára jártak, ott kapcsolatba kerültek haladó népi mozgalmakkal, eszmékkel, sőt a kommunista szervezettel, a mozgalommal is. Ezek — főleg Mirko Burić és Milivoj Krivokapić a — Telepen létrehozták a Budućnost olvasókört, amit aztán a JKISZ is a lehető legnagyobb mértékben támogatott. Nagy eredményünket láttuk abban, hogy mi, fiatalabb nemzedék, szerbek és magyarok, áthidaltuk a szakadékot. A magyarok ki-kijártak a Budućnostba, a Kolóniára, a szerb kolonosták bejártak a szakszervezetbe, ha nem is sokan, de megvolt köztünk a kapcsolat.

*Elérkeztünk 1941 húsvétjához, amikor Zentára „bejöttek a magyarok”...*

Néhányan a JKISZ-tagok közül, főleg Farkas Nándor meg én, igen komolyan vettük, hogyha jönnek a fasiszták, akkor ellenállunk. Gondoltuk, hogy majd a hadsereg is ellenáll. El is készítettünk egy röpcédulát szerb és magyar nyelven, amelyben ellenállásra hívtuk fel az embereket (a Manojlović ügyvéd irodájában gépeltük, záróra után, a kulcsot Vasa Roknić, az ügyvédbojtár adta nekünk, akit Belgrádból ismertem mint kommunistát). Ahogy forrósodott a helyzet, és bekövetkezett március 27-e, a puccs, de ugyanakkor a nagy tömegmozgalmak is, és érvénytelenítették a csatlakozást a hitleri paktumhoz, időszzerűvé vált, hogy megcsináljuk a tervezett röpcédula-akciót. A pártbizottság azonban ezzel nem értett egyet, mondván, hogy ellenállás vagy lesz, vagy nem, és ha ezt a röpcédulát (amelynek szövegét együtt fogalmaztuk a párttitkárral, Nagyabonyi Vincével) terjesztjük, akkor a bevonuló hatóság mindjárt látni fogja, hogy itt komoly szervezkedés van, és lebukhatunk. Végül Farkas meg én nem tudtunk mást tenni, elégettük a pártszervezet 300 példányban megsokszorozított szövegét.

A JKISZ-ből kapott utasítás miatt se helyeseltük ezt. Amikor ugyanis március 27-én a rádió bement a Cvetković—Maček kormány megdöntésének hírét, Kikindán megkerestem Milorad Arsenovot. Készülni kell a fegyveres ellenállásra — mondta egyértelműen.

Április 6-án reggel Zenta lakossága látta, hogy német repülőgépek rajai

repülnek fölöttünk Belgrádot bombázni. Visszatérőben egyes gépek Zenta felett is köröztek, géppuskáztak, a vasútállomásnál néhány ember életét veszítette. A Tiszán egy fűzfalombbal jól álcázott hadihajó rálőtt egy német gépre, az egy ideig kereste, de nem tudta megtalálni. A jugoszláv hadsereg pedig kezdett visszavonulni. Néhány napon át jöttek az egységek Bánátból is, át a zentai hídon, és kanyarodtak dél felé.

Amíg a német repülőgépek kötelékei délnek repültek a fővárost bombázni és a Tisza-parti polgárok, kisemberek, parasztemberek, munkások, iparosok nézték őket, kicsit el voltak ragadtatva a német technika fölényétől, meg örültek, hogy elkezdődött a támadás Jugoszlávia ellen, mert számukra ez azt jelentette, hogy jönnek majd a magyarok. Én azokban a pillanatokban, ott az utcánk sarkán szembeszálltam az ilyen nézetekkel, és fennhangon erősítettem, hogy se Hitler, se Horthy nem hoz nekünk felszabadulást, csak a Szovjetunió hozhatja meg az itteni dolgozó emberek igazi szabadságát. A polgárok közül egyesek főlhördültek, dühítette őket, amiket mondtam.

Csak néztük a jugoszláv hadsereg visszavonulását. Mintha minden tisztjének, katonájának kitörölték volna emlékezetéből a fogadalmat, hogy védi a hazát. A magyar hadsereg még nem jött. Nagypénteken, 11-én hajnalban nagy robaj ébresztett fel: a jugoszláv hadsereg felrobbantotta a hidat a Tiszán. Az utolsó egységek is elvonultak. Aznap este megjelentek a magyar elővédek a városban. De megjelentek civilek is, gyanús alakok, és elkezdték letartóztatni az embereket, főleg azzal az ürüggyel, hogy a házukból lőttek. Volt ebben egyéni bosszú is a helyi magyarok részéről. A honvéd kötelékek szombaton, 12-én vonultak be a városba.

Tény, hogy a város magyar lakosságának döntően nagyobb része felszabadítóként fogadta Horthy Miklós katonáit, kaláccsal, borral, virággal, tapssal, éljenzéssel, végig a Szabadkai utcán. Folytatódott az előző esti akció, betörték a telepes házakba, embereket hurcoltak el, a városi csőcselék széthúzta a telepesek vagyonát. Az egyik házba egy honvéd bedobott egy kézigránátot, az egész Samardžić-család ottveszett, tizenketten, a nagyapától a legkisebb unokáig. Embereket lelőttek az utcán, a szerb temetőcsősz is, azzal a megindoklással, hogy a temetőből is lőttek. Lövések hallatszottak, de megrendezett lövöldözés volt az, nem ellenállás, provokatőrök adták le a lövéseket. Azt hiszem, talán egy-két olyan szerb ember akadt, aki tényleg rálőtt a honvédekre, sikerrel vagy sikertelenül, de említésre méltó ellenállás velük szemben nem volt (kommunista vagy ifjúkommunista egy sem lőtt). Megtelt a börtön, aztán éjszaka vitték a Tiszára az embereket, lelőtték és bedobálták a folyóba őket. A felszabadulás utáni kutatások során sikerült elkészíteni azoknak a talán teljes és pontos névjegyzékét, akiket ezekben az első napokban megölték, szám szerint hetven-egynéhány embert.

*A megszállás első napjaiban mennyire volt a megszállónak pontos nyilvántartása a kommunistákról?*

Az első időben nem volt. A régi jugó zentai és nem csak zentai rendőrség nyilvántartása valószínűleg legnagyobbbrészt rendelkezésükre állt, de a párt és a JKISZ zentai szervezetéről ott adatok nem voltak. Mindamellet, hogy a JKISZ az ifjúság körében ennyire kifejlesztette tevékenységét az illegális, féllegális és legális munkaformákban is, az ifjúkommunisták nem buktak le, a zentai pártszervezet tagjai sem. Így azt hiszem, hogy a zentai városi katonai parancsnokság rendőrség-részlege 1941 júniusában—júliusában még nem ren-

delkezett adatokkal. Mégis, 1941. június végén, amikor Hitler csapatai elindultak a Szovjetunióba, és Magyarország is hadat üzent a Szovjetuniónak, az általános vezérkari utasítás alapján őrizetbe vették a kommunistagyanús elemeket. A szakszervezetre, a munkásotthonra vonatkozó adatokból indultak ki, itt külön rendelkezésükre állt a régi nyilvántartás, és ebben szerepe volt annak is, hogy a királyi kormány 1940 utolsó napjaiban betiltotta az URSS szakszervezeteket, és a rendőrség a zentai szervezetek irattárát is lefoglalta.

Június 28-án letartóztatták Nagyabonyi Vince párttitkárt, Patócs Vilmos párttagot, Gombos Béla JKISZ-tagot meg engem, aki a JKISZ titkára és a párt helyi bizottságának tagja voltam. Ott voltunk a kezükben. A kihallgatáson tagadtuk, hogy bármiféle kommunista szervezkedésről tudomásunk volna, még kevésbé, hogy mi ilyesmiben részt vettünk. Engem külön amiatt faggattak, hogy mint egyetemi hallgató miért jártam a munkásotthonba, a szakszervezetbe, mi keresnivalóm volt a munkások között. Azt mondtam, hogy magyar helyesírási tanfolyamot vezettem, amire felkértek. Valóban vezettem helyesírási tanfolyamot is — többek között. Időközben letartóztatták még Farkas Nándor JKISZ-tagot és Mészáros Károly párttagot, aki Belgrádból jött haza a bombázás után. Rajtam kívül mindenkit kiengedtek augusztus 9-én, engem tartottak leggyanúsabbnak, és a városi katonai parancsnok véghatározatával internáltak a topolyai táborba. Volt néhány mozzanat, ami számukra alapul szolgálhatott.

Amikor letartóztattak, több könyvet elvittek tőlem a Tisza-parti házunkból, így Rézler Gyula: A magyar munkásság kialakulása című munkáját vagy egy könyvet a Szovjetunióról, amely Budapesten jelent meg. Volt ugyanis valamivel több mint másfél év a Hitler—Sztálin-egyezmény időszakában 1939 augusztusától, amikor Budapesten is megjelenhettek olyan kiadványok, amelyek a Szovjetuniót pozitívan mutatták be. Kihallgatásomkor a rendőrkapitány azt feszegette, hogy egyetemi hallgató létemre miért érdeklődök ilyen dolgok iránt. Aztán külön rámutatott egyes lapszéli jegyzeteimre, vagy arra, hogy némely szövegrészeket aláhúztam, azzal a megjegyzéssel, hogy különös figyelemmel tanulmányoztam én ezt a könyvet a Szovjetunióról.

De nem csak ez volt. Mialatt ellenem a vizsgálat folyt, a házunk udvarában és környékén az emberek arra lettek figyelmesek, hogy fogynak a csirkék. Meg is láttak egy menyétet, ahogy beszaladt a szalmakazlunk alá. Miközben átforgatták a szalmakazlat, előkerültek bizonyos iratok. Amikor a menyét fészékét megtalálták a kazal alatt egy jutazsákon, kihúzták a zsákot, abban jó sok puskagolyó volt elrejtve. A szomszédok is részt vettek a menyétüldözésben, és csakhamar híre ment, hogy elfogták a menyétet meg nem tudom hány kölykét, de annak is, hogy miket találtak még. Anti bátyám nem jó szemmel nézte a működésemet (volt eset, hogy nálunk tartottunk illegális JKISZ-ülést, és hogy zavarjon bennünket, képes volt kicsavarni a biztosítékot, de mást azért nem tett ellenünk), és amikor előkerültek ezek a dolgok, külön a puskagolyók, azt mondta, ő ezt mind elviszi a rendőrségre. Homolya Laci bácsi, a szomszéd szólt közbe: — Ne tegyetek ilyet, az isteneteket, statárium van. Misát fölakasztják érte. — A másik bátyámhoz, a fiatalabbikhoz fordult: — Vince, rakd ezt egy szatyorba, ülj a csónakba, és cressz le a Tisza fenekére. — Vince így is tett, úgy hogy ezekből a dolgokból a rendőrség kezébe semmi sem került.

*Csak a híre...*

A híre igen, és annak nyomán külön vizsgálatot folytattak, de Homolya Laci bácsi meg az édesapám kioktatták mindazokat, akik ott voltak, hogy mit mondjanak, és tagadják, hogy valamiféle iratokat vagy puskagolyót találtak nálunk. A mese keringett, változott, később mesélte apám, hogy már gépfegyverről sőt repülőgépről is beszéltek. Megtörtént, hogy a nyomozók közrefogtak egyes embereket, külön a gyerekeket, akik a menyétüldözésben részt vettek, meg is pofozták őket, de valamennyien kitartottak amellett, hogy csak menyétkölyköket találtak. semmi mást. Bizonyítékhoz tehát nem jutottak, de a híresztelés alapján növekedett a gyanú, és nem helyeztek szabadlábra, hanem internálták.

### *A JKISZ milyen akciókat szervezett a megszállás után?*

Egy darabig eléggé nagy volt a passzivitás. A pártbizottságnak az volt a véleménye, hogy konspirációs okok miatt meg se ismerjük egymást az utcán, mert nem tudjuk, milyen ez a hatóság, mit tud. Határozott utasítást adtak, hogy ne tartsunk összejöveleteket, sőt még olyan vélemény is volt a pártbizottságban, hogy várjuk meg a kapcsolatot a Kommunisták Magyarországi Pártjával. Mi JKISZ-tagok ezt részben betartottuk, részben nem. Naponta találkoztunk néhányan JKISZ-tagok (Farkas Nándor, Horti István, Nagy Mélykúti János). Első és legfőbb tennivalóként azt jelöltük ki, hogy nyújtunk védelmet a telepéseknek, JKISZ-tagoknak, mert megtörtént az is, hogy a honvédek puskacső elé állítottak egyes telepéseket. Hemző János, egy magyar JKISZ-tag pedig a telepések elé állva azt mondta, inkább őt lőjék le, mint azokat a becsületes embereket. Előfordult, hogy valahova becsöngettek és Gombos Béla JKISZ-tag nyitott nekik ajtót azzal, hogy más nincs a házban, csak ő, pedig benn voltak a telepések is.

A másik feladat az volt, hogy gyűjtsünk fegyvert. Amikor 11-én a reggeli órákban a zentai kaszárnyából elvonult az utolsó régi jugó egység is, hátrahagyott elég sok puskát, töltényt, lovat, nyeret, zsírt, lisztet, a nép meg mindent széthúzott. Onnan vittünk mi is puskát, kézigránátot, töltényt, nem sokat. Sajnos úgy alakultak a dolgok, hogy ezeket nem használtuk.

A megszállás utáni napokban mi, JKISZ-tagok úgy működtünk, ahogy tudtunk. A pártbizottság, a pártszervezet magunkra hagyott bennünket, mi továbbra is csináltuk a fasisztaellenes propagandát. Amikor jobban megszerveződött a megszálló hatóság, akkor már óvatosabbak lettünk. A zentai polgárok a városi katonai parancsnokság illetve a városi elöljáróság civil részének a szolgálatába álltak. Gyakorlatilag minden fontosabb pozícióba Magyarországról jött embert tettek, nem idevaló „csetnik-magyart”, de kevésbé jelentős hivatalnoki munkákra meghívtak helyi embereket is. Igencsak felfigyeltek azokra, külön a fiatalokra, akik nem mentek. Emlékszem, egyszer valaki dühösen kirohant rám az utcáson az emberek előtt: — Na, te se mész, Misa, te kommunista, téged is be kellene dobni a Tiszába, ahogy a dobrovoljacokkal csinálták. — Akkor Horti Istvánnal meg Farkas Nándorral úgy ítéltük meg, hogy talán célszerű lesz nekünk is vállalni valamit. Gondoltuk átmenetileg vállalunk valami jelentéktlenebb munkát, hogy ne szúrjunk szemet senkinek, ne legyünk gyanúsak. Ez azt is jelenti, hogy beférkőzünk a megszálló apparátusába, és valami hasznosat is tudunk tenni a párt és a JKISZ számára. Április 18-a táján vállaltam gépírói munkát. Az egyik gazdasági hivatali tiszt mellé osztottak be, diktált fogyasztásianyag-igényléseket, leltárakat stb. Nem volt sok munka, és szabad időmben ott bent

a mi propaganda-szövegeinket gépeltem matricára vagy vegyi indigóval, amit aztán hektográf masszán sokszorosítani lehetett. Másrészt — főleg Horti meg én —, elvittünk a városházáról vegyi indigót, sokszorosításhoz papírt, hektográf masszát, matricát, olyan dolgokat, amelyek jól jöttek a JKISZ és a párt technikájának.

Két hétre rá Budapestre mentem beiratkozni az egyetemre (a párt meg a JKISZ álláspontja is az volt, hogy menjünk és kérjük mindjárt a katonai halasztást). Amikor visszaérkeztem, Zentára jött Mayer Ottmár, és üzent, hogy beszélni akar velem a rakparton. Akkor mondta meg, hogy a párt helyi bizottsága nagyon elítéli, hogy dolgozni jártunk a városházára. Persze elsősorban engem kellett bírálni, mert én voltam a JKISZ helyi bizottságának a titkára. Mellesleg, mondom, belépett a városházára dolgozni Katona János, az egyik legrégebbi zentai kommunista, Takács István, az öreg agrárszocialista párttag és Thurzó Lajos is. Mindegy, a párt helyi bizottságában nagyon rossz véleményekkel voltak erről a lépésemről, és azt mondták Mayer Ottmárnak, hogy ne is hívjon meg a bizottság ülésére, mert akkor ők nem jönnek (elsősorban Lövei Mihály vélekedett így). Ottmár azt mondta: — Lehet beszüremelni a megszálló apparátusába, de csak akkor, ha előzőleg megbeszéled a pártszervezettel, és megkapod rá a beleegyezést. Így nem tudják, mi történt, és azt hiszik, hogy árulást követtél el, habár megmondtam nekik, kizárt dolog, hogy Olajos Mihály átállt az ellenség oldalára. Nem tudtam őket meggyőzni, hogy hívjunk meg, és nyilatkozz, pedig akkor másként alakulhattak volna a dolgok. Tényleg nagy politikai hibát követtél el ezzel a lépésseddel, és megmondom neked, hogy ez egész életeden át kísérni fog. — Igaza lett. Nagyon őszintén, emberien beszélt, meghallgatott, minden szavamat mérlegelte, ami akkor nagyon jólesett.

A helyi pártbizottság úgy döntött, hogy levált a JKISZ titkári pozíciójából, ugyanígy Horti Istvánt a JKISZ helyi bizottsági tagságáról, párton kívül helyez három hónapra, tehát a párt helyi bizottságában se lehetek. Politikai munkát folytathatok a három hónap próbaidő alatt, de csak olyan emberekkel, akik nem tagjai se a pártnak, se a JKISZ-nek. A párt- és JKISZ-technikát pedig vigyem el Nagyabonyi Vincének, a párttitkárnak. Látva a helyzetet, elfogadtam a bírálatot, a technikát elvittem Nagyabonyihoz. Megmondtam Ottmárnak is, Nagyabonyinak is, hogy tetteikkel fogom megmutatni, hol állok, a fasiszták vagy a kommunista mozgalom oldalán.

Amikor ezeket elmondtam Farkasnak, Hortinak, Tarapcsiknak és másoknak, nem értettek egyet a pártbizottság véleményével, szidták érte elsősorban Löveit, és arra biztattak, hogy ne hajtsunk fejet, még nekem kellett csillapítanom őket. Gyakorlatilag továbbra is együttműködtünk, gyűléseztünk JKISZ-tagokkal is, de igyekeztünk másokat is bevonni. Amikor Mayer Ottmár közölte velem a pártbüntetést, a városházán még aznap kijelentettem a főhadnagynak, hogy másnaptól nem jövök, mert beiratkoztam az egyetemre Budapesten, és arra kell összpontosítanom. Ezt tudomásul is vették, és közreműködésem egyik napról a másikra megszűnt. Amikor Hitler megtámadta a Szovjetuniót, és a városi katonai parancsnokság rendőrségi részlege a honvéd vezérkar főnökének utasítására kommunisztágyanús elemek után szimatolt, egy nyomozó-detektív jelentése alapján, amelyben nem csak én szerepeltem, hanem Katona János, Farkas Nándor, Horti István és Thurzó Lajos is, a városi katonai parancsnok azonnal fölmondott mind a négyüknek. Kidobták őket, mint kommunistákat, akik beszüremlettek az apparátusukba. A fasiszták tehát így ítélték meg a lépésünket.

Mielőtt Nagyabonyi 1941. augusztus 9-én kiment volna a zentai fogdából, azt mondta: — Misa, látom, ugyanaz maradtál, aki voltál (mert a rendőrségen semmit sem vallottam be se magamról, se másról), ha kimegyek, javasolni fogom, hogy a pártbizottság szüntesse meg a büntetésedet. — Erre sor is került, és amikor a topolyai táborban meglátogatott a menyasszonyom, Nagy Mélykúti Franciska meg János, a bátyja, akkor azt az üzenetet hozták Székely Ilonától, a párt helyi bizottságának tagjától, hogy újból érvényes a párttagságom.

A táborban elég sok kommunista vagy kommunistagyanús személy volt. Egy részükről tudtam, hogy tényleg párttagok, JKISZ-tagok: Simokovich Rókus, Matko Vuković, Halász Gyula, Gál István és még sok más elvtárs. Mindjárt befogadtak a szervezetükbe, az illegális munkába, csoportokba szerveződve egyrészt a fronthelyzetet tárgyaltuk, másrészt a politikai eseményeket, a tábori helyzetet kommentáltuk. Besúgók ellen is védekezni kellett, fel kellett fedni őket, értesíteni az elvtársakat, mert a táborparancsnok igyekezett besúgókat szerezni magának. Megvitattunk nagyobb témákat is: forradalom, osztályharc, földkérdés, nemzeti kérdés stb. Egy csoportban voltam dr. Hock Rudolfal, Guszman Józseffel, Gál Istvánnal. Persze beléptem a kollektívába, oda mindenki beadta a kintről kapott élelmiszercsomagot, és a tábori porció után abból mindenki egyformán részesült. Olvasócsoportokat is szerveztünk, mert hozzá tudtunk jutni legálisan kiadott haladó könyvekhez is. A kommunistagyanúsakat külön szakaszba zárták, és amellett, hogy a tábor szögesdrótkerítés és örök vették körül, a mi szakaszunkat még a körön belül is őrizték. A nagy épület betonpadlásán helyeztek el bennünket, egy ideig még vécére se engedtek, hanem küblik voltak. Időnként jöttek a táborba nyomozók, felsorakoztatták az egész tábort, és szemlét tartottak, néha kiemelték valakit, és elvitték. Topolyán már működött a nyomozóközpont az úgynevezett Adám-házban, egyes táborlakókat ott nagyon megkínóztak. Voltak, akik visszakerültek a táborba, másokat elvittek Szabadkára. Amikor Rókus, Matko meg a többiek befogadtak, nagyon jól tudták, mi történt velem Zentán, de ez számukra nem volt akadály. Egyébként főleg az a gondolat, felismerés érlelődött meg bennem a zentai fogdában, de még inkább a topolyai táborban, hogy az igazi harcos ember semmilyen körülmények között sem lehet passzív. Minden körülmények között meg kell találnia a lehetséges tennivalót. 1943. április 3-áig voltam a táborban, és egész idő alatt jelen voltam a tábori párt-szervezetben, olvasócsoportokat vezettem, felolvastam, magyaráztam az eseményeket. A táborparancsnok hallott erről és figyelmeztetett, maradjak békén, mert „aki korpa közé keveredik, megeszik a disznók”.

1941. október elsejére virradóra kezdődött a zentai párt- és JKISZ-szervezet lebukása. A pártbizottság három tagját tartóztatták le: Molnár Péter párttitkárt, Nagyabonyi Vincét és Ósz Szabó Jánost. Október 6-án este megérkezett a táborba két csendőr, Gál István-Jumbó JKISZ-tag barátom megszűgta, úgy hallotta, értem jöttek, és hajnalban visznek Zentára.

Azon gondolkodtam, hogy megszököm. Mihelyt a táborba hoztak, üzenem a zentai pártszervezetnek, utasítsanak, hova menjek. Azt válaszolták, ne szökjek meg, mert nem tudnak elrejteni, a háború nem fog sokáig tartani, várják a szovjet ejtőernyősöket. Még nehezebb helyzetbe kerültem volna, ha október 6-áról 7-ére virradóra megszököm. Mégis ezen törtem a fejem. Éjszaka kikéredzkedtem vécére, fegyveresek kísérték, megduplázták az őrséget a tábor körül, és semmi lehetőség sem volt arra, hogy megszökjek. Hajnalban pedig szólítottak, a két csendőr láncsal összekötözte a kezem és vitt Zentára.

A Tunel vendéglőben volt a zentai Sárgaház, a nyomozóközpont. Amikor megérkeztünk, bevitték egy kis irodába, felvették az adataimat, aztán a csendőr beszólt: főfelügyelő úr, hívatják. Otthagytak egyedül, és az asztalon ki volt terítve egy nagy papír, tele nevekkal: a pártbizottság titkára Molnár Péter (őt választották titkárnak, amikor Nagyabonyi Vincét júniusban letartóztatták, és maradt azután is, amikor Vincét kiengedték), tagjai ezek és ezek, az első sejt titkára, tagjai, második sejt titkára, tagjai, a JKISZ helyi bizottsága (akkor a titkár Huszák Mihály volt, utánam Fazekas Nándort tették meg titkárnak, de ősszel elment az egyetemre Budapestre), ott az én nevem is, első aktíva, második aktíva, titkár, tagok, az egész szervezet fel volt vázolva a papírra. Visszajött a főfelügyelő befejezték a formákat, vittek a nagyterembe. Ott fálnak fordított emberek, mögöttük csendőrök. Amikor lopva jobbra-balra néztem, láttam, hogy az egész szervezet lebukott.

A kihallgatás első napján tagadtam. Próbáltam megjátszani a mit sem tudó kispolgárt. Vesselem le a cipőm — mondták —, feküdjek hanyatt a padra. Összekötötték a kezem, lábam, és elkezdték verni a talpam. Amikor föloldottak, mackójárást kellett csinálnom, közben rugdostak, vertek továbbra is gumibottal. Jól elverték a tenyerem, utána folytatni kellett a mackójárást. Azután meg összekötötték a kezeimet, át kellett dugnom a térdeimet a kezem gyűrűjén, és a térdhajlatom meg a kezeim között átdugtak egy söprűnyelet, majd a hátamra fordítottak, hogy a talpam fölfelé legyen, és tovább verték.

Jajgattam, ordítottam, de semmit nem ismertem be. Ez volt az első nap. A verés után a cipőt csak úgy bírtam fölhúzni, hogy szétfeszlett a varrása. Visszaküldtek a nagyszobába.

Másnap megint megverték, szintén tagadtam.

Aznap az elvtársak próbáltak tudtomra adni egyet-mást. Molnár Péter többször keresztülhúzta jobb kezét a bal csuklóján. Ezt úgy értettem, hogy vágjam föl az ereimet. Gondoltam, ők, a munkások jól tartják magukat, de attól félnek, hogy majd én összeomlok, én, az egyetemi hallgató, amolyan értelmiséginek induló ember. Éjszaka, habár a fejemen ül a csendőr, és a villany is égett (szalmán feküdtünk és pokróccal takaróztunk), úgy tettem, mint aki mélyen alszik, álmában mozog, és átvetettem a pokrócot a fejem felett. A kabátom bélésében volt egy zsilettpenge, előhúztam, és azzal vágtam fel az ereimet mindkét kezemen, a halántékomon, a nyakamon. Kezdttem elernyedni (érdekes, hogy semmi fájdalmat nem éreztem). No, gondoltam, most majd elalszok, és többet nem ébredek föl. Egyszer csak hallom a csendőr kiáltását: ébresztő, fel! Fölkeltem, rámnézett: — Hejnye, az anyád úristenit, hát te mit csináltál! — ordított. Csupa vér voltam, de mégsem véreztem el. Vagy hamar megalvadt a vérem, vagy nagyobb eret mégsem vágtam át. Kivezettek a kútra, hogy mossam meg magam; és visszavittek.

Jött a harmadik napi kihallgatás. Akkor vertek el a legjobban. A padon 170 gumibot-ütést számoltam meg. Aztán vastag madzagból hurkot vetettek a herémre és rángatták, egyszer úgy éreztem, hogy az egész pad megmozdult velem. — No, neked se lesz már gyereked. — mondták. Aztán ugráltak rajtam, rámültek egyszerre hárman is. Utána fölállították velem a padot, és a fejemre húztak egy zsákot frissen reszelt tormával, azt tömködték a számba, az orromba, a szemembe. Úgy éreztem, megfulladok. Ez jó is lesz, fulladjak meg. Azzal indultam ebbe a csatába, és fogadkoztunk egész mozgalmi munkánk során, hogy árulók nem leszünk, tagadunk, és az életünket is feláldozzuk. No, eljött az a pillanat — gondoltam. A fájdalom enyhült, kezdtem teljesen elalélni. Észrevették a nyomozók, levették a tormát, leoldottak, leestem a

padról, elkezdtek locsolni, és valahogy visszanyertem eszméletemet. Semmit nem ismertem be. És ezen a napon, amikor a legjobban megkínóztak, ki se nyitottam a szám, egy jajt se mondtam. Most már nyilvánvaló volt, hogy tudják, ki vagyok, és szentől szemben állok én, a kommunista a fasisztákkal, itt most már nincs értelme semmit sem megjátszani, ez most már nyílt csata.

A harmadik napon délután meghozták Adáról Bakos Kálmánt. Sokra becsültem, hogy földmunkás létére ennyire kiművelődött, ennyit tanult. Kezélába össze volt láncolva, odaültették a közelembbe, sikerült néhány szót váltanunk, és azt mondta: — Te, Misa, azt, hogy Adorjánon voltunk te meg én, embert kerestünk, akiből majd kommunista lesz, de nem találtunk, azt én beismertem. — Beismerte a szabadkai értekezletet, ahova együtt mentünk a zentai járásból megbeszélni a tiltakozást, az URSS szakszervezetek betiltása ellen. Azt mondta: — Ezt nem lehetett kivédeni: — Hát, ha Bakos így beszél — gondoltam —, akkor mi értelme, hogy én itt veretem magamat. Időközben Lövei is tudtomra adta, hogy vallott, Rekecki Bözsi is. Így elég sok részletet megtudtam, amit már elmondtak. Ekkor jöttem rá, hogy Molnár Péter kezét kézzel fűrészelő üzenete az volt, hogy beszéltek, vallottak.

Arra számítottam, ha beszélek, ha nem, élve ki nem jutok: halálra fognak ítélni. És a negyedik napon a kihallgatást azzal kezdték, hogy szembesítettek Nagyabonyi Vincével, a volt párttitkárral. Ott volt az asztalon az írógép, a festékpárna, a hektográf-massza, papír, sokszorosító eszköz. Nagyabonyi így vallott:

— Vince, mi ez?

— A párt technikája.

— Hogy került ez hozzád?

— Olajos Misa hozta.

— Ez az az Olajos Misa?

— Ő az.

Akkor én itt már semmi újat nem mondhatok. Amikor újból vittek kihallgatásra, azt mondták: — Misa, látod a helyzetet, akarod, hogy mi írjuk a jegyzőkönyvedet, vagy megírod te magad? — Ez utóbbiban lehetőséget láttam arra, hogy csak azt mondjam, amiről biztosan tudtam, hogy már mások bevallották. Adtak papírt, ceruzát, visszavittek a nagyszobába, és elkezdtem írni. Írtam egy keveset, megálltam, mondván, hogy fáj a kezem. Közben megtudtam valamit, akkor megint írtam, és ez eltartott két-három napig. Tényleg sikerült úgy megírnom, hogy egyetlen új adatot, nevet nem közöltem.

Kétszer-háromszor hívtak a jegyzőkönyvező szobába. Mindig úgy történt, hogy a felügyelőt hívták telefonra, hívatta a főfelügyelő úr stb. Magamra maradván szétnézhettem, az asztalon, a nyitott fiókban jegyzőkönyvek, a Horti Istváné, a Zabos Józsefé, a Josip Langové. Sikerült kicsit beleolvasnom és láttam szövegrészeket, amelyekben a nevem, a JKISZ-beli ténykedésem egyes mozzanatait voltak. Összeszámoltam, tizenkét elvtárs beszélt rólam addig, amikor írni kezdtem a magam jegyzőkönyvi vallomását.

Egyszer kivittek bennünket fát vágni, és éppen Nagyabonyival kerültem egy fűrészhez, mutatja: — Misa, ez így jött. — és húzta az ujját föntről lefelé.

A zentai szervezetről a legfontosabb adatokat a zentai letartóztatások előtt megtudták a nyomozók, valószínűleg a szabadkai nyomozóközpontban, a Sárgháznál, azoktól, akiket már előbb letartóztattak, és sikerült megtörni őket. Zentára már úgyszólván kész névjegyzékkel jöttek, azért is kezdték a letartóztatást a pártbizottság titkárával, tagjaival, így mentek tovább.

Ez a Tunel-beli vívódás teljesen fölkavart. Addig úgy gondoltam, hogy a végsőkéig ellenállok, ha rámegy az életem, hát rámegy. Aztán jött a nagy vívódás, amikor kitűnt, hogy minden odaveszett. És egy nagy csalódás. Nem ezt beszéltük meg. Így aztán a zentai párt- és JKISZ-szervezet a fasiszták elleni harcban a megszállás idején tett valamennyit, de nem sokat, és harcunktól a főlsszabadulás napjáig egy fasiszta se harapott a fűbe.

Másként történt a JKISZ néhány kolonista tagjával, aki 1941 áprilisában — májusában Zentáról Crna Gorába mentek és fegyveresen harcoltak a megszállók ellen — Mirko Burić, Nikola Zeković, Milivoje Krivokapić. Lazar Slavnić-Šucko helyi szerb gépészmérnök-hallgató 1943-ban Budapestről átszökött Szlavóniába, és ott lépett be a Népfelszabadító Hadsereg egyik operatív egységébe. Ősz Szabó János, a JKP helyi bizottságának tagja a börtönrabok keleti frontra vezényelt századából átszökött a frontvonalon, mint tudjuk, Szőnyi Márton csoportjának politikai biztosaként esett el a Bükk hegységben. Voltak tehát a JKISZ és a párt zentai szervezetének olyan tagjai, akik már 1944. október 8-a előtt is lőttek az ellenségre, ha nem is Zentán vagy Vajdaságban.

### *Hogy szabadult ki a topolyai táborból?*

A bácskai kommunisták elleni nagy nyomozás után úgy ítélték meg, hogy a JKP és a JKISZ tagjait már fölfedték, és a táborban levő kommunistagyanúsak egy részét is ki lehet engedni. Nem kis része volt ebben annak, hogy a hitleri hadak 1941 telén megrekedtek Moszkvánál és Leningrádnál. Volt a táborban egy internált, Komlós Márton, művelt ember, jó társalgó. Zsári Árpád rendőr-főfelügyelő, a tábor parancsnoka be-behívatta irodájába beszélgetésre. Mindketten megjárták Oroszországot az első világháborúban, volt elég sok közös témájuk, és nem volt olyan nehéz Komlósnak földézní Zsári előtt, hogy milyen helyzetbe kerülhettek a német csapatok a kegyetlen orosz télben, és mi mutatkozik meg a Vörös Hadseregnek ebben az offenzívájában. Akkor Zsári visszakozott. Addig különben elég goromba volt az internáltakhoz, de most egy kicsit megszéldült, és kezdett másképp viselkedni. Kezdte egyes internáltak, csetnikgyanúsak, kommunistagyanúsak ügyét tanulmányozni, és meglátni az érveket, amelyek az internált mellett szólnak. Aztán, amikor 1942-ben Hitler előrenyomult Sztálingrádig, akkor megint elvesztette az esztét. Utána jött a fasiszták sztálingrádi veresége, de akkor Zsári már nem is volt a táborban. Leváltották anyagi természetű piszkos ügyei miatt, mert a kincstári vagyonból elég sok csomagot hazaküldözgetett Debrecenbe, valószínűleg az internáltak csomagjaiból is, meg zsarolta a módosabb internáltakat.

Csaknem minden internált kérvényezte, hogy engedjék ki. Én is kérvényeztem, meg apám is. Apámnak sikerült Várhidy Árpád zentai rendőrkapitánynál elérni bizonyos megértést, és a zentai rendőrkapitányságtól jött egy kedvező vélemény, hogy rendőri felügyelet mellett engedjenek ki. A táborparancsnok is írta ilyet, sőt a sztálingrádi események után Radnay Márton rendőr-főfelügyelő, aki Zsári piszkos dolgait jött kinyomozni, nagyon jól látta, mi történik a keleti fronton. Kereste a módját, hogy tegyen valamit, ami később jól jöhet neki, ha összeomlik a fasiszta hatalom, hogy íme ő segített valakinek, akit a fasiszták üldöztek. Így ő is az új táborparancsnoknak jó véleményt mondott rólam, ez meg úgy továbbította a belügyminiszternek, hogy engedjenek ki. Akkoriban meglátogatott Mészáros Károly azzal az üzenettel, hogy

szökjek meg. De azt is mondta, ha megvan a kilátás arra, hogy kiengednek, akkor ne szökjek, mert kint nagyon nehéz biztosítani az illegális tartózkodási helyet. Láttam, hogy az ügyem jó véleményezésekkel ment el a belügyminiszterhez, és reméltem, hogy hamarosan kiengednek. Ki is engedtek 1943. április 7-én.

*Sőt, mellékeltek még egy hamis bizonylatot is arról, hogy nemzetőr volt a magyarok bejövetelekor...*

Az is volt. Apám ilyen papírt is csatolt a beadványához. A Tisza-parti emberek tanúskodtak ilyen értelemben, (...) habár ténylegesen én nemzetőr nem voltam.

A Tunel-beli nyomozás statáriális bíraskodással ért véget 1941 novemberében. Tíz embert halálra ítélték, abból négynek az ítéletét sokévi börtönre változtatták, hatot pedig főlakasztottak: Molnár Pétert, a párttitkárt, az egyetlen magyart a kivégzettek között, és öt zsidót: dr. Gerő Istvánt (a pártbizottság tagját, fogorvos volt, nagyon jó elvtárs, sokat jelentett a működése a pártbizottságban), Spíró Mátyást, Lőwi Dénest, Lőwi Károlyt, Müller Istvánt (ő vállalta a rohamosztagok katonai vezetését). A zsidókat tehát az egyetlen Bienenfeld Aladár kivételével mind halálra ítélték és felakasztották, mert a fasiszta propaganda igyekezett zsidó összeesküvésnek feltüntetni a dolgot, hogy a zsidó ámitásnak dőltek be a magyar és szerb munkások, értelmiségiek, diákok.

A többiek ügyét nem statáriális bíróság tárgyalta, hanem katonai. Többségüket rövidebb börtönbüntetésre ítélték. Szabadkán töltötték le büntetésüket. Akiket több évre ítélték, azokat elvitték Szegedre, Vácrá, Székely Ilonát Márianosztrára, csak ő meg Miroslav Birclin került vissza. Nagyabonyi Vince akkor veszett oda, amikor a fasiszták a rabokat nyugatra hurcolták, a németek lelövéldözték őket Eperjes környékén. Engem október 22-én visszavittek a topolyai internáló táborba, összeláncolt kezekkel, láncpórázon. Zsírly táborparancsnok azzal fogadott, hogy Adán kivégeztek két kommunistát (Bakos Kálmánt és Halász Józsefet), és rám is ez vár, ha nem maradok békén. A nyomozók kicsinek ítélték a bűnömet. Amit a régi jugoszláv állam ellen tettem, azért ez az állam nem üldöz, mondták. Júniustól meg letartóztatásban voltam. Két év múlva kitűnt, hogy mégis feljelentettek a szegedi Királyi Törvényszéken.

Az 1941-es nagy lebukás után már 1942-ben újabb ifjúsági csoport alakult Zentán. Horti István szervezte, aztán párt-csoport is, Milan Džanić irányítása alatt, aki Budapesten létesített pártszervezetet, a tartományi pártbizottság utasítására. Ezek a csoportok is lebuktak 1943 tavaszán vagy nyarán. Farkas Nándor nem került a Tunelba 1941-ben, de 1943-ban lebukott a Džanić-féle szervezettel, a zentaiak közül még Mészáros Károly és Nagy Mélykúti János is. A két utóbbit meg Horti Istvánt a sátorlajújhelyi börtönbe vitték, részt vettek a kitörésben 1944. március 22-én, Horti meg Nagy Mélykúti akkor halt meg.

A párt és a JKISZ szervezkedésének Zentán az volt az első nagy eredménye, hogy a felszabadulás pillanatában ott voltunk néhányan kommunisták, JKISZ-tagok, munkásmozgalmi emberek, szakszervezeti aktivisták, akik azonnal bekapcsolódtunk a munkába, és volt annyi erőnk — szerbeknek, magyaroknak közösen —, hogy a felszabadulás utáni napokban, órákban városunkban nem volt interregnum, se a régi jugó reakció nem jutott hatalomra, még

átmeneti időre sem. A népfelszabadítási bizottság az első pillanatban kilépett illegalitásából. Joó Lajos alakította meg 1944 márciusában, elnöke Izidor Nešić volt. Habár Zentán voltam azokban az időkben, engem mégsem kapcsoltak be, mert szigorú utasítást kaptak, hogy senki olyat ne vonjanak be, aki a rendőrség kezében volt, és figyelik mint kommunistát.

*Mondani kellene még valamit a Budapesten eltöltött napjairól, az ottani légkörről, ismeretségeiről...*

Amikor a táborból kiengedtek, éppen május elsején mentem ismét Budapestre, beírni a szemesztert, és újból katonai halasztást kérni. Délután kimentem Csepelre, egyszercsak hozzám lépett két civil és igazoltatott. Mit keres maga itt? — kérdezték. Mondom, eljöttem nézelődni, gépészmérnökhallgató vagyok a József Nándor Műegyetemen, érdekel Csepel. — Nem jól tette, hogy május elsején jött ide. — mondták. — Bocsánat, — mondtam —, ez nekem eszembe se jutott. — Elengedtek, persze mindjárt félbeszakítottam a csepeli sétát.

*Az különben fegyvergyár volt már akkor is...*

Persze, a német hadiiparnak dolgozott. Később egyetemi hallgatóként mentünk is tanulmányi csoportokban egyes részlegeibe.

Az egyetemen simán ment a beiratkozás, megkaptam a katonai halasztást is. Ellenben a létfenntartás már akkor tavasszal nehéz volt, ősszel még nehezebb. Farkas 1941 óta tanult Budapesten, és hozzá fordultam tanácsért. Néhányszor bejelentetlenül a kollégiumban aludtam, végül találtam albérleti szobát egy munkáscsaládnál. Farkas kapcsolatba hozott a Győrffy István kollégium vezető embereivel: Kardos Lacival, Hegedűs Andrással, Szűts Ferencel, Gyenes Antallal. Kértem, vegyenek fel a kollégiumba. Fel is vettek még a nyári szünidő előtt, de a beköltözést őszre halasztottam. Hazamentem Zentára. Csakhamar értesítést kaptam a győrfyfystáktól, hogy Dunavecscén táborozást szerveznek, menjek. Kedvem volt, mentem, az anyagi feltételek elfogadhatók voltak számomra, a zentai rendőrség pedig elengedett. Két hétig tartott, augusztus első felében. Ott kerültem közelebbi kapcsolatba a győrfyfystákkal, és akkor láttam meg teljesebb mivoltában, hogy a Győrffy-kollégium (bár védnöke Zsindely Ferenc, a Horty-kormány minisztere meg Tüdős Klára, a felesége volt) egy haladó szervezet, fasisztaellenes, vannak közöttük kommunisták is. A beszélgetésekből csakhamar kitűnt, hogy szobatársamnak, Hegedűs Andrásnak illegális pártkapcsolata is van, persze ezt nem mondta meg nyíltan. Elmeséltem, honnan jöttem, ki vagyok, megbíztak bennem, kellettem nekik. Volt bátorságuk felvenni. A dunavecsei táborba ellátogatott Erdei Ferenc, Veres Péter, Darvas József, Nagy István, beszélgettünk, előadásokat tartottak. Sokat énekelünk, népdalokat Kodály, Bartók gyűjtéséből. Kommentáltuk a fronthelyzetet, térképen jelöltük meg, meddig jutottak a szovjet csapatok.

A stúdiumról nem sok szó esett. Különböző szakokra jártunk, az azonos szakokon lévők tárgyaltak ezt-azt, de elsősorban a magyarországi helyzet, a magyar nép, a magyar parasztság, munkásság sorsa foglalkoztatott bennünket. Ott láttam Jeszenszki Erik, Mód Aladár könyveit, habár inkább népies irányzatú volt a tagok nagyobb része, ennélfogva a népi írók könyveit forgattuk többet.

### *Milyen volt a kommunista szervezkedés Pesten a háború éveiben?*

Közvetlen benyomást erről nem szereztem, ami azzal is magyarázható, hogy nagyon határozottan azt az álláspontot képviseltem, hogy a Jugoszláv Kommunista Párt nem ismeri el Jugoszlávia feldarabolását, és a bácskai mozgalom a JKP irányítása alá tartozik. A másik, hogy a rendőrség számára ismert kommunista voltam, és Budapesten is rendőri felügyelet alatt álltam, (...) tehát konspirációs okokból nem volt ajánlatos velem illegális kapcsolatokat teremteni. De pártkapcsolatra léptem Farkas Nándor révén Milan Džanićtyal, a JKP budapesti szervezetével (ennek az üzenetét hozta nekem Mészáros Károly a topolyai táborba, hogy szökjek meg).

Džanićtyal kétszer találkoztam, az első beszélgetésen azt mondta, kapcsolódj be nyugodtan, biztosan nem történhet olyan lebukás, mint 1941-ben, az akkori eseményekből sokat okultunk. Farkassal tartottunk néhány megbeszélést, kezdtük megközelíteni Rehákot, más embereket, egyetemi hallgatókat, hogy pártsejter létesítsünk. Džanić meggyőző szavai ellenére ez a szervezet is a nyomozók kezére került, 1943 júniusában kezdték felgöngyölíteni. Letartóztatták Farkast is. Soroksárra vitték, ahol nagy nyomozóközpontot létesítettek. Később az egészet áthelyezték Újvidékre, az Armijába, és 1943. július 10-én engem is letartóztattak Zentán. Vasárnap volt. Amikor az Armijába érkeztünk, aznap már kihallgatások nem voltak. Mindjárt szembesítettek Džanićtyal, ő nem mondott egy szót se, engem nem is kérdeztek, úgy látszik csak meg akarták mutatni neki, hogy engem elfogtak, és nekem, hogy Džanić is a kezükben van. Betettek az utca felőli egyik vasrácsos szobába. Ott volt Farkas is. Őt két hétig vallatták, sokkal több verést kapott, mint én 41-ben a Tunelban, villanyárammal is kínozták, csoda, hogy kibírta. Farkas megígulta nekem, hogy miket mondott rólam, és én azt nyugodtan vállaljam, biztos nem mondok semmi újat. Másnap, amikor kihallgatásra vittek, így is tettem. Csináltak egy rövid jegyzőkönyvet, aláírtam, nem kínoztak, ott tartottak egy hétig, és kiengedtek, rendőri felügyelettel.

Volt még egy dolgom a horthysta hatósággal, a bűnvádi eljárás ellenem 1943/44-ben a szegedi törvényszék előtt az 1941-es Tunel-beli nyomozás anyaga alapján. Beidézték még vádlottként Lövei Mihályt, Nagy Mélykúti Franciskát, Jáger Antalnét, Gombos Bélát. Két tárgyalás volt. Engem fellebbezésemre a Kúria mentett fel bizonyítékok hiányában. Franciskát elítélték egy hónapra, 1944 őszén megkapta a behívót büntetésének a letöltésére, de egy-két nappal később jött a felszabadulás, így abból a csoportból senki nem töltötte le büntetését.

1943 őszétől 1944 elejéig voltam a Győrffyben, és mondhatom, többet foglalkoztam a mozgalmi dolgokkal, mint a stúdiummal, de azért az előadásokra eljártam, az aláírásokat összegyűjtöttem, hogy a félélet hitelesíteni tudjam. Nagyon jól megértettük egymást, főleg Hegedűssel, Gyenes Tónival, Szűts Ferivel, Kardos Lacival, Tőkés Ottóval. Igen jól éreztem magam abban a társaságban, és már akkor nagy szerencsének tartottam, hogy a Győrffy-kollégiumba kerültem. Akadtak haladó szellemű emberek másutt is, de olyan szervezeten, olyan céltudatosan, annyira az egész tagságot átfogóan, mint a Győrffyben, sehol. A felszabadulás után Magyarország közéletében nagy szerepet játszottak a győrffysták, ők kezdeményezték a népi kollégiumok (NEKOSZ) szervezését, sokan közülük felelős posztokra jutottak, közvetlenül csinálták a földreformot, szervezték az új hatóságot, a pártot.

*Mi történt a zentai pártszervezettel, amíg Pesten tartózkodott?*

Amíg Budapesten voltam, Zentán se pártszervezet, se JKISZ-szervezet nem létezett. Amikor a topolyai táborból kijöttem, fölkerestem Löveit, és kerestem a kapcsolatot a párttal, a JKISZ-szel. Azt mondta, Zentán nincs semmi. Menjek Budapestre, Farkashoz. Így is tettem. Átmenetileg csak annyi történt, hogy az 1943-as lebukás előtt egy ideig Zentán volt Horti István, Nagy Mélykúti János meg Mészáros Károly. Nagy Mélykúti szervezett egy JKISZ-csoportot, annak tagja volt Csíkmák Mihály, Kovácsevity István, Lackó Péter, Keceli Mészáros Béla és mások, gimnazisták, néhány munkás, egy lapot is kiadtak, de azt a csoportot is lefogta a rendőrség.

*Mivel magyarázható, hogy Zentán ilyen hosszú ideig semmiféle szervezkedés nem volt?*

Főleg az 1941-es lebukással. Farkassal 1944 márciusában is próbáltunk kapcsolatot teremteni. Tudomásunkra jutott, hogy Djurica Jojkic Zomborban van, Farkas el is ment hozzá, beszélt is vele, ő megadott neki egy címet Szabadkán, ott kellett volna neki találkoznia valakivel a Jogi Kar épülete előtt 1944. március 19-én. Azon a napon a német csapatok megszállták Magyarországot, és amikor Farkas odament, az épületben már a német katonai parancsnokság székel. Várakozott egy ideig, de az illető nem jelent meg. Feltetelezzük, hogy Joó Lajos lehetett, aki nagyon szigorúan konspirált.

*Arról nem volt szó, hogy valakit maguk közül Pestről visszarendelnek Zentára, hogy szervezze a mozgalmat?*

Arról nem. Ellenben szó volt arról, hogy fegyveres alakulatok létesülnek, jöjünk Szabadkára legálisan, és aztán majd illegalitásba vonulunk, és bekapcsolódunk a fegyveres akciókba. Erről engem úgy értesített Džanić, hogy Farkas a kezembe adott egy kézzel írott levelet, szerb nyelven, amelyben engem is név szerint szólítanak meg. Amikor ezt a levelet megkaptam, nagyon megrökönyödtem, hogy miért kell az ilyesmihez levél. Ugyancsak kérte, hogy válaszoljak rá írásban, és adjam Farkasnak. Az a rossz szokása volt, hogy sok mindent feljegyzett, neveket, címeket, adminisztrált illegális szervezetben. Azt válaszoltam, hogy legálisan Szabadkára nem mehetek, rendőri felügyelet alatt vagyok. Az egész akció nem valósult meg, mert elvágta a szervezet lebukása. Akkor azt gondoltam: nem a rendőrségtől jött-e az a levél? És az én válaszom nem megy-e egyenesen a rendőrségnek, és lesz belőle corpus delicti? Nem úgy történt, de egészen felesleges irkafirkálás volt. Tudtommal Budapestről nem jött Szabadkára egyetemi hallgató vagy munkás, aki eljutott volna a fegyveres alakulatokig. Kevesen is érkeztek Szabadkára, Džanić eljutott, ott is fogták el.

*Hogy „búcsúzott el” Pesttől?*

Eljöttem búcsúszó nélkül, mielőtt Budapestre bombázni kezdték volna a szövetségesek. És 1944. március elejétől Zentán voltam, továbbra is rendőri felügyelet alatt.

---

# JELEN ÉS MÚLT

---

Albert Einstein és Sigmund Freud levélváltása

## MIÉRT VAN HÁBORÚ?

---

Caputh, Potsdam mellett, 1932. július 30.

Kedves Freud úr!

Örülök, hogy a Népszövetség és annak Párizsban székelő, a szellemi együttműködést szolgáló Nemzetközi Intézetének kezdeményezésére, egy általam választott személlyel szabadon választott problémát tárgyalhatok meg szabad véleménycsere formájában. Egyedülálló alkalom jut osztályrészemül, hogy megbeszélhessem Önnel azt a kérdést, amely számomra a dolgok jelenlegi állása mellett a civilizáció legfontosabb kérdésének tűnik: vajon lehetséges-e az embereket a háború végzetétől megmenteni? Belátjuk, hogy a technika fejlődésével ez a probléma a civilizált emberiség általános érvényű egzisztenciális kérdésévé vált, és mégis, megoldása érdekében minden eddigi heves törekvés riasztó módon zátonyra futott.

Azt hiszem, hogy azok az emberek is, akik ezzel a problémával a gyakorlatban és hivatásukból kifolyólag foglalkoznak, a tehetetlenség egyfajta érzése miatt szeretném erről azoknak a véleményét is hallani, akik tudományos tevékenységük révén messzemenő következtetésekre jutottak az élet minden kérdésében. Ami engem illet, szokásos gondolatmenetemmel nem tudok bepillantani az emberi akarat és érzelmek mélységeibe. Így az itt kezdeményezett véleménycseréhez sem tudok jobban hozzájárulni, mint megpróbálom kidolgozni az alapvető kérdéseket, és a csupán látszólagos megoldást hozó próbálkozások megelőzésével alkalmat nyújtok. Önnek a kérdés Ön által oly jól ismert emberi ösztönélet oldaláról való megvilágításához. Bízom abban, hogy Ön rá tud majd mutatni a nevelés azon útjaira, amelyek a pszichológiai akadályokat bizonyos apolitikus úton képesek legyőzni. A pszichológiában járatlan egyén ugyan jól sejti ezeket, de összefüggéseiket és változataikat képtelen megítélni.

Mivel én személy szerint nemzeti érzelmektől mentes ember vagyok, a probléma külső illetve szervezési oldala számomra egyszerűnek tűnik: aláírtanak az államok egy törvényhozó és igazságügyi hatóságot a közöttük keletkezett különböző konfliktusok elsimítása céljából. Kötelezzék magu-

kat, hogy a törvényhozó hatóság által megfogalmazott törvényeknek alávetik magukat, forduljanak minden viszály alkalmával a bírósághoz, döntései előtt feltétel nélkül hajtsanak fejet, továbbá tegyenek meg minden olyan intézkedést, amelyet a bíróság döntéseinek megvalósítása végett szükségesnek tart. Itt ütközöm azonban az első nehézségbe: a bíróság emberi intézmény, amely annál inkább hajlamos lenne döntéseit jogtalan ráhatásoknak kitenni, minél kisebb hatalom állna rendelkezésére, hogy döntéseit végrehajtsa. A ténnyel számolnunk kell, hogy a jog és a hatalom elválaszthatatlanul egymáshoz kötődik, és egy igazságügyi szerv ítéletei annál közelebb állnak annak a közösségnek igazságeszményéhez, melynek nevében és érdekében igazságot szolgáltat, minél több hatalmi eszközt tud ez a közösség biztosítani, hogy igazságeszményét kierőszakolja. Mi azonban pillanatnyilag távol állunk attól, hogy egy olyan államok fölötti szervezetről beszélhessünk, amely törvényességének vitathatatlan autoritást kölcsönöz, és ítéletei végrehajtásához feltétlen engedelmisséget tudna kierőszakolni. S most rám erőszakolja magát az első megállapítás: a nemzetközi biztonsághoz vezető út az államok cselekvési szabadságának illetve szuverenitásának föltétel nélküli lemondásán keresztül vezet, és úgy tűnik, megkérdőjelezhetetlen, vezet-e másik út is a biztonsághoz.

Ha csak egy pillantást vetünk azokra a komoly törekvésekre, amelyeket a cél elérése érdekében az utóbbi évtizedekben tettek, mindenki számára világos, hogy hatalmas pszichológiai erőket vetettek be a törekvések megbénítására. Ezek közül az erők közül néhányal nyilvánosan is találkozunk. Egy állam mindenkor uralkodó osztályának hatalmi szükséglete ellenszögül ugyanazon állam felségjogi korlátozásának. Ezt a politikai-hatalmi szükségletet gyakran egy másik réteg anyagi-gazdasági téren kifejezésre jutó hatalmi törekvése táplálja. Itt különösen egy minden népben megtalálható kis, de elszánt, a szociális mérlegelés szempontjából hozzáférhetetlen embercsoportra gondolok, amelynek a háború, a fegyvergyártás és -kereskedelem nem más, mint alkalom egyéni javak szerzésére, saját hatalmuk kiterjesztésére.

Ez az egyszerű megállapítás azonban csak az összefüggések feltárásához tett első lépést jelenti. Rögtön felmerül azonban a kérdés: mi teszi lehetővé, hogy az imént említett kisebbség a néptömeget a maga szolgálatába tudja állítani, azokat, akik számára a háború csak szenvedést és veszteségeket hozhat? (Amikor a tömegekről beszélek, akkor nem zárom ki sorai-ból azokat sem, akik mint katonák a szó legtagabb értelmében a háborút foglalkozásként üzik abbéli meggyőződésükben, hogy a védekezéssel népüknek teszik a legnagyobb szolgálatot, mivel néha a támadás a legjobb védekezés.) Itt a legkézenfekvőbb válasz a következő: a mindenkor uralkodó kisebbség kezében van az iskola, a sajtó és leggyakrabban a vallási intézmények is. Ezekkel az eszközökkel uralja és irányítja a tömegek érzelmeit, és teszi őket saját, akarat nélküli eszközeivé.

Ez a válasz sem világítja meg azonban teljes egészében az összefüggéseket, mert fölmerült a következő kérdés: hogyan lehetséges, hogy ezeknek az eszközöknek segítségével a tömeg egészen a tébolyig és az önfeláldo-

zásig hagyja magát feltüzelní? A válasz csak ez lehet: az emberben él a vágy a gyűlölet és a pusztítás iránt. A mindennapokban ez a hajlam lap-pang, s csak abnormális körülmények között kerül napvilágra; ez azonban (a hajlam — a ford. megjegy.) viszonylag könnyen fölébreszthető és a tö-megpszichózisig fokozható. Úgy tűnik, ebben rejlik az egész végzetes ha-táskomplexum legmélyebb problematikája. Ez az a pont, amelyet csak az emberi hajlamok nagy ismerője tud megvilágítani.

És ezáltal eljutottam az utolsó kérdéshez: Van-e lehetőség az ember pszichikai fejlődésének olyan irányítására, hogy a gyűlölet és a pusztítás pszichózisával szemben ellenállóvá váljék? Itt semmi esetre sem csak az úgynevezett tudatlanokra gondolok. Élettapasztalatom alapján éppen az úgynevezett „értelmiség” az, amely a legkönnyebben veti alá magát a vég-zetessé váló tömegszuggesztiónak, mert nem közvetlen tapasztalatból táp-lálkozik, hanem nyomtatott papirokból, és azt fogadja el, ami számára a legkényelmesebb, amit teljes egészében föl tud fogni.

Végezetül még valamit: eddig csak az államok közötti háborúról be-széltem, azaz az úgynevezett nemzetközi konfliktusokról. Tudatában va-gyok annak, hogy az emberi agresszivitás más formában és más föltételek között is kifejezésre jut (pl. korábban vallási, ma szociális okok miatt ki-robbant polgárháborúkra, nemzeti kisebbségek üldözésére gondolok). De tudatosan emeltem ki az emberi közösségek közötti konfliktusok legrepre-zentatívabb és leggyógyíthatatlanabb formáját, mert ez egyben a legfékte-lenebb is, s talán ezen keresztül mutatható be legkönnyebben, hogyan le-hetne megakadályozni a háborús konfliktusok létrejöttét.

Tudom, hogy Ön írásaiban a bennünket érdeklő és fenyegető problé-mával összefüggő kérdésekre közvetlenül, illetve közvetve részben már vá-laszolt. Nagyon hasznos lenne azonban számunkra, ha a világ megbékél-tetésének problematikáját újabb felismerései fényében világítaná meg, hogy azután ebből az összefoglalóból gyümölcsöző törekvések fakad hassanak.

Baráti üdvözléssel  
az Ön  
A. Einsteinje.

Bécs, 1932 szeptembere

Kedves Einstein úr!

Amikor azt hallottam, hogy Önnek szándékában áll engem valamely témában véleménycserére felkérni, amelynek Ön is figyelmet szentel, s Ön szerint ez mások érdeklődésére is számot tarthat, készségesen a rendelkezésére álltam. Azt vártam, hogy Ön majd a ma megismerhető határán belül fog valamilyen problémát fölvetni, melyhez mindketten, mind a fi-zikus, mind a pszichológus, a magunk különleges hozzáállásával törünk utat, hogy különböző oldalról megközelítve ugyanazon a ponton találko-

zunk össze. Így aztán azzal a kérdésével, mit tehetnénk annak érdekében hogy a háború borzalmát elhárítsuk az emberiség feje fölül — igazán meglepett. Azután illetéktelenségem — majdnem azt mondtam: illetéktelenségünk — kételkedővé tett, mert számomra ez olyan praktikus feladatnak tűnt, amely az államférfiakra tartozik. De aztán megértettem, Ön a kérdést nem mint természettudós és fizikus veti föl, hanem mint emberbarát, aki a Népszövetség kezdeményezését támogatja, hasonlóan a sarkkutató Fridtjef Nansenhez, aki magára vállalta, hogy az éhezőknek és a világháború hazátlan áldozatainak segítséget nyújt. Arra is rájöttem, hogy nem gyakorlati javaslatokat vár tőlem, hanem nekem csak ismertetnem kell, hogy a pszichológia szemszögéből nézve hogyan előzhető meg a háború.

Ön azonban írásában ilyen értelemben is elmondta a lényegét, mintegy kifogta vitorlából a szelet. Szívesen utazom azonban az Ön hajójának sodrásában, s megelégszem azzal, hogy az Ön megállapításait megerősítem, s legjobb tudásom vagy véleményem szerint kibővítem.

Ön a jog és a hatalom viszonyával kezdi. Valóban ez képezi vizsgálódásunk kiindulópontját. Megengedi, hogy a „hatalom” szót az erőteljesebb, keményebb „erőszak” szóval cseréljem föl? A jog és az erőszak manapság ellentétet képez. Könnyen kimutatható, hogy az egyik a másikból fejlődött ki. Ha visszamegyünk az őскеzdetekig, könnyen rátalálunk a probléma megoldására. Bocsásson meg, ha az elkövetkezőkben általánosan ismert és elismert dolgokról, mint újdonságokról beszélek, de az összefüggések kényszerítenek erre.

Az emberek érdekellentéteiket következetesen az erőszak alkalmazásával oldják meg. Így van ez az állatvilágban, amelyből az ember sem zárhatja ki magát, azzal, hogy az emberek esetében még véleményütközésekre is sor kerülhet, melyek az absztrakció legmagasabb csúcsait is elérhetik, és a döntés egy másfajta módszerét követelik meg. Ez azonban egy későbbi szövődmény. Kezdetben az emberhordában a nagyobb izomerő döntött arról, kihez mi tartozik, vagy kinek az akaratát viszik végbe. Az izomerőt hamarosan támogatta, majd fölváltotta az eszközök használata: az győz, akinek jobbak a fegyverei, vagy aki azokat ügyesebben tudja forgatni. A fegyverek bevezetésével máris a szellemi fölény foglalja el a nyers izomerő helyét; a harc végcélja ugyanaz marad, az egyik fél, az elszenvedett sérülések és ereje megbénítása következtében kénytelen követelését vagy tiltakozását föladni. Ez legtökéletesebben úgy érhető el, hogyha az erőszak az ellenfelet maradandóan legyőzi, tehát megöli. Ebből kettős előny származik: nem kezdheti újra az ellenségeskedést és sorra példájával másokat is elrettent követésétől. Ezenkívül az ellenfél meggyilkolása egy olyan ösztönös hajlamot is kielégít, amelyről később még szólnunk kell. Az ölési szándéknak ellenszegülhet az a megfontolás, miszerint az ellenség hasznos szolgálatokra használható, ha megfélemlítve életben marad. Az erőszak ekkor a gyilkolás helyett megelégszik az ellenfél leigázásával. Ez az ellenfél kímélésének kezdetét jelenti, de a győztesnek ettől kezdve a legyőzött alkalmat váró bosszúvágyával is számolnia kell, s ezzel föladja személyes biztonságának egy részét.

Ez tehát az eredeti állapot, a nagyobb hatalom, a nyers, vagy az intellektuálisan alátámasztott erőszak hatalma. Tudjuk, hogy ez a rendszer a fejlődés során változott, út vezet az erőszaktól a jogig, de melyik út? Véleményem szerint csak egyetlen, az, amelyik arra épül, hogy az egyén nagyobb erejét több gyöngye szövetsége legyőzheti „L’union fait la force.” Az erőszakot legyőzi az egyesülés, a szövetségre lépők hatalma alkotja ezentúl a jogot, az egyén által gyakorolt erőszakkal szemben. Láthatjuk, a jog a közösség hatalma, ami még mindig erőszakot jelent: kész mindenki ellen föllépni, aki ellenszegül, ugyanazokkal az eszközökkel dolgozik, ugyanazt a célt követi; a különbség csak abban rejlik, hogy ez már nem az egyén megvalósította erőszak, hanem a közösség erőszakrétele. Ahhoz azonban, hogy az erőszakból jog váljék, elengedhetetlen egy meghatározott pszichológiai föltétel. A többség egyesülésének tartósnak, állandónak kell lennie. Ha csak a túlerő legyőzése végett jön létre, s a győzelem után széthullik, nem ért semmit. A következő, aki magát erősebbnek véli, újra csak erőszakuralomra tör, és a játék így ismétlődik vég nélkül. A közösséget folyamatosan fönn kell tartani, megszervezni, szabályokat alkotni, melyekkel megelőzik a rettegett lázadásokat. Szerveket kell létrehozni, amelyek az előírások — törvények — megtartására ügyelnek, és gondoskodnak a jogos erőszakrételek véghezviteléről. Egy ilyen érdekközösség elismertetéséhez az egyesült embercsoport tagjai között érzelmi kapcsolatok fejlődnek ki, kifejlődik a közösségi érzés, amelyen voltaképpen erejük alapul.

Ezzel, úgy vélem, minden lényeges adva van: az erőszakot legyőzi egy nagyobb egység hatalma, melynek tagjait érzelmi kapcsolatok kötik egymáshoz. Minden további már csak cselekvés és ismétlődés. A viszonyok addig egyszerűek, amíg a közösség egyenlő erejű egyedekből áll. Ezek az egyesülések aztán törvényeket hoznak, melyek mércéje a személyi szabadság, amiről az egyénnek, le kell mondania csakúgy, mint az erőszak alkalmazásáról a biztonságos együttélés valóra váltása érdekében. Egy ilyen nyugalmi állapot azonban csak elméletileg lehetséges, a valóságban a tényállást az komplikálja, hogy a közösség már kezdettől fogva nem azonos erejű egyedekből tevődik össze: férfiakból és nőkből, szülőkből és gyerekekből, valamint a háborúból és a győzelemből kifolyólag győztesekből és legyőzöttekből, akik uralkodókká illetve rabszolgákká válnak. A közösségi jogban egyenlőtlen hatalmi viszonyok jutnak kifejezésre, a törvényt az uralkodók hozzák saját érdekeik szerint, s a leigázottaknak kevés jogot biztosítanak. A jogi eredetű zavargásoknak a közösségen belül ebből kifolyólag két forrása lehet, de ez ugyanígy vonatkoztatható a jog fejlesztésére is. Először: az uralmon levők kísérleteznek, hogy egyesek a mindenki számára érvényes korlátok fölé emelkedjenek, tehát a joguralomból visszanyúlnak az erőszakhoz, másodsor: az elnyomottak állandóan arra törekednek, hogy minél nagyobb hatalomhoz jussanak, s a változásokat törvényileg is elismerjék. Ellentétben az előzőekkel tehát, az egyenlőtlen jogtól a mindenki számára azonos jogra törekednek. Ez utóbbi áramlat akkor válik igazán jelentékennyé, ha a közösségen belül valóban föllelhetők a hatalmi viszo-

nyok eltolódásai, mint ahogy ez a legkülönbébb történelmi mozzanatok következtében lehetséges. A jog ekkor lassan idomulhat az új hatalmi viszonyokhoz, vagy ami gyakrabban megesik, az uralkodó osztály nincs fölkelésre, nem számol a változással; fölkelésre, polgárháborúra kerül sor, tehát a jog időszakos felrúgására és új erőpróbára, amelynek befejezése után új jogrendszert állítanak fel. A jogváltozásnak még egy másik forrása is lehetséges, amely csak békés úton következik be: ez a közösség tagjainak kulturális változása, ami azonban olyan dolgokkal áll összefüggésben, amiket csak később vehetünk figyelembe.

Láthatjuk, még egy közösségen belül sem kerülhető el az érdekösszetűzések erőszakos megoldása. A szükségszerűségek és a közös érdekek viszont, amelyek az egyazon talajon való együttélésből származnak, alkalmasak az efféle harcok gyors befejezésére, s ilyen körülmények között a békés megoldás valószínűségét is mindig számításba kell venni. Ha az emberiség történetére csak egyetlen pillantást vetünk, az összetűzések végtelen sorával találjuk magunkat szemben, melyekre két vagy több közösség között került sor: kisebb és nagyobb egységek, városrészek, vidékek, törzsek, népek, birodalmak között robbantak ki, s amelyeket szinte kivétel nélkül a háború erőpróbájával döntöttek el. Ezek a háborúk vagy rablással vagy az egyik fél teljes leigázásával, meghódításával végződtek. A hódító háborúkat nem lehet azonos mércék alapján megítélni. Egyesek, mint amilyeneket a mongolok és a törökök viseltek, csak pusztítást hoztak, mások, épp ellenkezőleg, elősegítették az erőszak joggá való átalakulását azáltal, hogy nagyobb egységeket hoztak létre, melyeken belül az erőszak alkalmazásának lehetősége megszűnt és az új jogrendszer a konfliktusokat elsimította. Így hozták meg a rómaiak hódításai a Földközi-tenger országaiba az értékes „pax romana”-t. A francia királyok terjeszkedési hajlama egy békésen egyesített, virágzó Franciaországot teremtett. Habár paradoxonnak tűnik, mégis be kell ismernünk, a háború nem alkalmatlan eszköz a vágyott „örök” béke elérésére, mert képes rá, hogy olyan nagyobb egységeket alkosson, melyekben az erős központi hatalom a további háborúkat lehetetlenné teszi. Valójában azonban mégsem alkalmas, mert a hódítás sikerei szabályszerűen nem tartós értékűek; az újonnan alkotott egységek újra széthullanak, leggyakrabban az erőszakkal egyesített részek hiányzó összetartása miatt. Ezenkívül a hódítás eddig csak részleges egyesítésre volt képes, mégha nagyobb területre is vonatkozott, s az erőszakos döntés provokálta ki a konfliktusokat. Minden ilyen háborús erőfeszítés következménye az lett, hogy az emberiség a számos, állandósult kis háború helyett, sokkal szörnyűbb nagy háborúkat vívott.

Napjainkra vonatkoztatva ugyanezt a következtetést vonhatjuk le, amit Ön egy rövidebb úton ért el. A háború biztos megakadályozása csak akkor lehetséges, ha az emberek egy központi hatalom létrehozásában egyesülnek, amelyre minden érdekösszetűzés fölötti döntés hárulna. Ehhez nyilvánvalóan két feltételnek kell eleget tenni: először is, hogy létre jöhessen ez a felsőbb hatalmi szerv, és megkapja a szükséges hatalmat. Önmagában csak az egyik nem érne semmit. Most ilyen szerv lenne a Népszövetség.

de a második föltételnek nem tesz eleget; a Népszövetségnek nincs saját hatalma, amit csak akkor érhetne el, ha az új szövetség tagjai, az egyes államok, hatalmukról lemondának. Erre azonban jelenleg alig van kilátás. Az ember nem is tanúsítana megértést a Népszövetséggel szemben, ha nem tudná, itt egy olyan próbálkozásról van szó, amelyenre az emberiség történetében nem túl gyakran — lehet, ilyen tejedelemben még sohasem — került sor. Ez egy olyan kísérlet, amikor a tekintélyt — azaz, a kényszerítő befolyást —, ami egyébként a hatalom birtoklásával jár, bizonyos eszmei beállítottságra hivatkozva akarják megszerezni. Hallottuk, mi tartja össze a közösséget — két dolog: az erőszak kényszerítő hatása és a tagok érzelmi kapcsolata, amit technikailag identifikálódásnak is nevezhetünk. Ha az egyik momentum el is tűnik, lehetséges, hogy a másik tartja fenn a közösséget. Az eszméknek természetesen csak akkor van jelentőségük, ha a tagok fontos közös vonásait fejezik ki. Megkérdezhetjük: mennyire lehetnek ezek erősek? A történelem arra tanít bennünket, hogy ezek valóban hatást fejthetnek ki, például a pánhellén eszme; a tudat, hogy ők különbek, mint a környező barbárok, ami az amfiktioniókban, a jóshelyeken és az ünnepi játékokon oly erősen kifejezésre jutott, elég erős volt, hogy a görögök háborúskodási szokásait megszelídítse, de magától értetődően nem tudta megóvni a görög népet az egymás közötti viszályoktól, s egyetlen egyszer sem tudott megakadályozni egy várost vagy városszövetséget abban, hogy vetélytársának kárára a perzsa ellenséggel ne szövetezzék. Éppoly kevésbé tudta meggátolni a keresztény közösségi érzés, amelyik meglehetősen erős volt a reneszánsz korában, hogy mind a kis, mind a nagy államok ne kérjék a szultán segítségét az egymás ellen vívott háborúikban. A mi korunkban sincs egyetlen olyan eszme, amely ilyen tekintéllyel bírna. Az, hogy manapság a népeket hatalmukba kerítő nemzeti eszmények épp ellenkező hatást váltanak ki, túlságosan is világos. Vannak olyanok, akik azt jövendölik, hogy majd csak a bolsevik gondolkodási mód általános előretörése tud a háborúknak véget vetni, ettől azonban ma még mindenestre távol vagyunk, és ez talán csak borzalmas polgárháborúk árán lenne elérhető. Úgy tűnik tehát, hogy az a próbálkozás, amely a valós hatalomnak az eszmék hatalmával való fölcserélésére irányul, ma még kudarcra van ítélve. Hibázunk, ha nem vesszük figyelembe, hogy a jog eredetileg pusztá erőszak volt, és hogy még ma sem tud meglenni az erőszak támogatása nélkül.

Most rátérek egy másik tételének glosszázására. Ön elcsodálkozik azon, hogy olyan könnyű az embereket a háborúra lelkesíteni, és úgy véli, valami dolgozik bennük, a gyűlölet és a pusztítás ösztöne, ami uszításra kitör belőlük. Teljesen igazat kell adnom Önnek újra. Mi is hiszünk egy ilyen ösztön létezésében, és az utóbbi években igyekszünk ennek megnyilvánulási formáit tanulmányozni. Engedje meg, hogy ebből az alkalomból ismertessem Önnek az ösztönök tudományának egy részeredményét, melyet sok tapogatózás és bizonytalanság után értünk el a pszichoanalízis területén. Tegyük fel, hogy az ember ösztönei kétfélék lehetnek: vagy olyanok, amelyek kapni és egyesülni akarnak — ezeket erotikus ösztönöknek nevezzük,

teljes mértékben a „Platos” c. értekezésben meglegelhető Érosz értelmében, illetve szexuális ösztönöknek, bizonyos átfedésekkel a populáris szexualitás elnevezést használva —, vagy olyanok, amelyek rombolni és ölni akarnak; ezeket agresszív-, vagy destruktív ösztönöknek nevezzük. Ebből láthatja, ez csupán a világszerte ismert szeretet—gyűlölet ellentét elméleti magyarázata, amiben talán a vonzódás és taszítás polaritása ősi kapcsolatának folytatása jut kifejezésre, az, amelyik az Ön szakterületén is szerepet játszik. Ne egyenlítsük ki azonban magunkat mindjárt a Jó és a Rossz fogalmával. Egyik is, másik is elengedhetetlen ösztön, mindkettő együttes illetve egymásra hatásán alapul az élet jelensége. Úgy tűnik, hogy egyetlen fajta ösztön izoláltan sosem tud hatni, mindig összeköttetésben áll a másirányú ösztön bizonyos mennyiségével, mondhatnánk: magába örvözi, ezáltal célját módosítja, vagy bizonyos körülmények között annak elérését teszi lehetővé. Így például az önfenntartási ösztön bizonyos értelemben erotikus természetű, de éppen ennek van szüksége az agresszivitásra, ha szándékát véghez akarja vinni. Ugyanígy megköveteli a szeretetösztön a birtoklási ösztönt kiegészítésül, ha egyáltalán bármit birtokába akar keríteni. Nehéz volt a két ösztönfajtát megjelenési formájában elválasztani, ez akadályozta fölismerésüket.

Ha Ön hajlandó egy lépéssel továbblépni, akkor elmondom, hogy az emberi cselekedetek egy másfajta komplikációt is mutatnak. A cselekmény csak nagyon ritkán egyetlen ösztönindulat műve, mert lényegében Éroszból és Destrukcióból kell állnia. Szabály szerint több azonos módon fölépített motívum találkozására van szükség, hogy létrejöhessen a cselekmény. Az Ön egyik szaktársa, egy bizonyos G. Ch. Lichtenberg professzor, aki Göttingában klasszikusaink idejében fizikát tanított — pszichológusnak talán jelentősebb volt mint fizikusnak — tudatában volt ennek. A motívumrészát fedezte föl azáltal, hogy azt mondta: „A megindító okokat (ma indítékokat mondunk), amelyek cselekvésre ösztönzik az embereket, a 32 fajta szélhez hasonlóan oszthatnánk fel, nevüket is hasonlóképpen határozhatnánk meg; például kenyér-kenyér-dicsőség, vagy dicsőség-dicsőség-kenyér”. Ha tehát az embereket háborúra szólítják fel, a motívumok egész tömege válaszolhat rá igenlően, nemesek és közönségesek, olyanok, amelyekről hangosan beszélnek, és olyanok is, amelyeket elhallgatnak. Mindezt nincs alkalmunk föltárni. Az agresszió és a destrukció öröme biztosan közöttük található; a történelem és a mindennapok el nem mesélt borzalmai megerősítik létezésüket, és megnövelik erejüket. Ezeknek a destruktív törekvéseknek más erotikus és eszmei törekvésekkel való keveredése természetesen megkönnyíti kielégítésüket is. Néha, amikor a történelem szörnyetteiről hallunk, az a benyomásunk, az eszmei motívumok csak ürügyül szolgáltak a destruktív vágyak kiéléséhez, máskor, mint pl. a szent inkvizíció borzalmi esetében, úgy véljük, a tudatban az eszmei motívumok kerültek előtérbe, s a destruktívek tudatalatti erősítéssel szolgáltak. Mindkettő lehetséges.

Habozom, visszaélhetek-e az Ön érdeklődésével, ami a háború megelőzésére vonatkozik, és nem a mi elméleteinkre. Mégis szeretnék azonban

egy pillanatig a rombolás ösztönénél elidőzni, melynek közkedveltsége korántsem tart lépést jelentőségével. A vizsgálódások felhasználásával eljutottunk addig a felismerésig, hogy ez az ösztön minden élőlényben működik és pusztításra törekszik, az életet az élettelen anyag állapotába akarja visszaállítani. A legkomolyabb értelemben rászolgál a halálösztön elnevezésre, míg az erotikus ösztönök az életre való hajlamot képviselik. A halálösztön a rombolás ösztönévé válik, amennyiben különleges külső közegek segítségével objektumok ellen fordítják. Az élőlény saját életét úgymond azáltal óvja meg, hogy megsemmisíti az idegent. A halálösztön egy része azonban tevékeny marad az élőlényben. Megpróbáltuk a normális és a patológikus jelenségek egész sorát a destruktív ösztön belsővé válásából levezetni. Sőt, még azt az eretnokséget is elköveltük, hogy lelkiismeretünk létrejöttét az agresszió befelé fordulásával magyaráztuk. Nézze, ez nem is annyira elképzelhetetlen. Ha ez a folyamat túl nagy méreteket ölt, egyenesen egészségtelen; amíg ezek az ösztönörök a külvilágban romboló hatást fejthetnek ki, az élőlényekre megkönnyebbitő, jótékony hatást gyakorolnak. Ez minden gyűlölködő és veszedelmes törekvés biológiai mentiségül szolgál, olyanok mentiségül, melyek ellen küzdünk. Hozzá kell tennem, ezek a törekvések sokkal inkább természetesek, mint az ellenük kifejtett ellenállásunk, amire még magyarázatot kell adnunk. Talán az a benyomása, elméleteink egyfajta mitológiát képeznek, ebben az esetben még csak nem is örvendetek. De nem így indul ki minden természettudomány — a mitológiából? Ön nem így van ezzel a fizikában?

Az előbbiekből annyit válasszunk ki céljaink eléréséhez, hogy az ember agresszív hajlamainak leépítésére tett törekvéseknek nincs értelmük. A Föld olyan szerencsés vidékein, ahol a természet mindent bőségesen megad, amire csak az embernek szüksége van, olyan törzsek léteznek, amelyek élete jámborságban telik el, akik számára a kényszer és az agresszivitás ismeretlen fogalom. Ezt alig hiszem el és szeretnék ezekről a szerencsésekről többet tudni. A bolsevikok szintén azt remélik, hogy az emberi agresszivitást eltüntethetik azáltal, ha szavatolják az anyagi szükségletek kielégítését, továbbá ha egyenlőséget teremtenek a közösség tagjai között. Én ezt illúziónak vélem. Egyelőre gondosan föl vannak fegyverkezve, és követőiket nem kis erővel a minden kívülálló elleni gyűlölet segítségével tartják össze. Egyébként sem arról van szó, mint ahogy azt Ön is megjegyzi, hogy teljesen megszüntessük az emberi agresszivitást. Meg kell próbálni az agresszivitás olyan irányú átalakítását, amikor annak már nem a háborúban kell föltétlenül kifejezésre jutnia.

Mitológiai ösztöntanunk alapján könnyen találhatunk mintát a háború leküzdésének közvetett módjára. Ha a háborúra való készség a destruktív ösztönből ered, nyilvánvaló, hogy ellene az ösztön ellentétét, az Éroszt kell alkalmazni. Mindennek, ami az emberek között érzelmi kötődést hoz létre, a háború ellen kell hatnia. Ezek a kötődések kétfélek lehetnek: először — egy szeretett lényhez való kötődés, ami lehet szexuális célok nélkül is. A pszichoanalízisnek nem kell szégyenkeznie, ha a szeretetről beszél, mert a vallás is ugyanezt hirdeti: szeresd felebarátodat, mint tenmagadat. Köny-

nyű elvárni, de nehéz véghezvinni. Az érzelmi kötődések másik fajtája az azonosuláson alapszik. Mindaz, ami jelentős közös tulajdonságot hoz létre az emberek között, közös érzelmeket, identifikálódást is kivált. Jórészt ezen nyugszik az emberi társadalom fölépítménye.

A tekintéllyel való visszaélés, amit Ön elítél, szerintem a háborús hajlam közvetett leküzdésének másik lehetősége. Az emberek veleszületett és megváltoztathatatlan egyenlőtlensége, hogy vezetőkre és alárendeltre oszlanak. Az utóbbiak óriási többséget képeznek, s szükségük van olyan határozatokat hozó tekintélyre, amelynek leggyakrabban föltétel nélkül alávetik magukat. Ehhez még hozzá kell fűzni, hogy ezután több gondot kell fordítani az emberek egy olyan felső rétegének kinevelésére, amely önállóan gondolkodó, megfélemlíthetetlen és az igazságért sikra száll, rá tartozna az önállótlan emberek irányítása. Azt szükségtelen bizonyítanunk, hogy az államhatalmak visszaélései és az Egyház gondolkodást tiltó rendelkezései ilyen nevelést nem engedélyeznek. Az ideális állapot természetesen, az emberek egy olyan közössége volna, ahol ösztöneiket az értelem diktatúrájának vetnék alá. Semmi más nem tudná az emberek ilyen tökéletes és ellenállást nem tanúsító egyesülését létrehozni, mint az egymás iránti érzelmi kötődésekről való lemondás. De ez valószínűleg csak utópisztikus remény. A háború közvetett megelőzésének más útjai már inkább járhatóak, de nem ígérnek gyors sikert. Nem szívesen gondolunk a malmokra, amelyek olyan lassan őrlnek, hogy éhen vesznénk, mielőtt még megkapnánk a lisztet.

Amint Ön is láthatja, nem sok értelme van, ha sürgető gyakorlati feladatok megoldásához a világtól eltávolodott teoretikusok tanácsát kéri. Jobb, ha minden egyes esetben a veszélyt olyan eszközökkel próbáljuk elhárítani, amilyenek éppen kéznél vannak. Még egy kérdést szeretnék azonban tisztázni, amelyet Ön levelében nem vetett föl, de engem különösképpen érdekel. Miért kelünk ki mi annyira a háború ellen? Ön és én, és még sokan mások, miért nem fogadjuk el, mint az élet, a fájdalmak egyik szükségyszerűségét? Mert ugye természetesnek, biológiailag jól megalapozottnak, gyakorlatilag alig elkerülhetőnek tűnik. Kérem, ne rémüljön meg kérdésemtől! Egy vizsgálódás eredményessége érdekében talán a fölény olyan álarcát is föltehetjük, amellyel a valóságban nem rendelkezünk. A válasz így hangzik: mert többek között minden embernek joga van a saját életéhez, mert a háború reményteljes emberi életeteket semmisít meg, az egyes embereket megalázó helyzetbe hozza, mások meggyilkolására kényszerít, olyan dolgokra, amit nem akarna megtenni, értékes anyagi javakat pusztít el — az emberi munka gyümölcseit. A háború mai formájában többé nem ad lehetőséget a régi hősi eszmék kielégítésére, és mert az egyik vagy talán mindkét ellenfél kipusztulásához vezetne. Mindez igaz, és annyira megkérdőjelezhetetlennek tűnik, hogy csak csodálkozhatunk azon, hogy a hadviselést általános emberi egyezményekkel még nem tiltották be. Noha e tételek némelyike vitatható. A kérdés az: vajon a közösségnek nincs-e joga az egyén életére? A háború nem minden fajtája átkozható el egyformán; amíg birodalmak és nemzetek lesznek, melyek készek mások kíméletlen elpusztítására, addig ezeknek a másoknak föl kell fegyverkezniük a háborúra. De

efölött térjünk gyorsan napirendre, ez nem az az eszmecsere, amire Ön föl-kért engem. Valami másra céloztam. Hiszem, hogyha mi fölemeljük sza-vunkat a háború ellen, akkor ennek fő oka az, hogy mást nem tehetünk. Pacifisták vagyunk, mert szervi okok miatt azoknak kell lennünk. Ezért könnyű aztán álláspontunkat érvekkel alátámasztani.

Ez magyarázat nélkül persze nem érthető. A következőkre gondolok: Végláthatatlan idők óta tart az emberiség kulturális fejlődésének folya-mata. (Tudom, mások ezt inkább civilizációnak nevezik.) Ennek a folya-matnak köszönhetjük mindazt, ami jó, azt amivé lettünk, és egy jó részét annak is, amitől szenvedünk. E folyamat okait és kezdeteit homály fedi, a kimenetele bizonytalan, néhány jellemzője azonban jól látható. Lehet-séges, hogy az emberi faj kipusztulásához vezet, mert többféleképp is csök-kenti a szexuális funkciókat, hisz már ma is jobban szaporodnak a kultu-rálatlan fajok és a lakosság visszamaradt rétegei, mint a magas kultúrával rendelkezők. Ez a folyamat talán bizonyos állatfajok háziiasításával hason-lítható össze és kétségkívül szervi változásokkal is jár; még mindig nem barátkoztunk meg azzal a föltevessel, miszerint a kulturális fejlődés szervi folyamat. A kulturális fejlődéssel együttjáró pszichikai változások szembe-ötlőek és egyértelműek: az ösztöncélok növekvő eltolódásával és az ösz-tönindítékek korlátozódásával járnak. A szenzációk, amelyek eleinknek még érdekesek voltak, számunkra már közömbössé, vagy elviselhetetlenné vál-tak. Szervi okai vannak, ha etikai és esztétikai elvárásaink, követelmé-nyeink megváltoztak. A kultúra pszichológiai ismervei közül kettő tűnik a legfontosabbnak: az intellektus megerősödése, ami az ösztönélet fölötti ura-lommal jár, és az agresszív hajlamok belsővé válása, minden előnyös és ve-széyes következményével. A kulturális fejlődés ránk erőszakolta pszichi-kai beállítottságoknak, legborzadalmasabb módon a háború mond ellent, ezért kell föllépnünk ellene. Egyszerűen képtelenek vagyunk azt elviselni többé. Ez nem csupán intellektuális és érzelmi elutasítás, ez számunkra pa-cifisták számára, alkati intolerancia, ellenszenv a legnagyobb mértékben. És úgy tűnik, a háború esztétikai megaláztatásai nem kevésbé váltják ki felháborodásunkat, mint annak borzalmait.

Meddig kell még várnunk, hogy a Többiek is pacifistává váljanak? Nem tudhatjuk; de talán nem utópisztikus remény, hogy e két mozzanatnak a hatása — a kulturált magatartásé és egy jövődöbeli háború következmé-nyeitől való jogos félelemé —, a háborúzásnak belátható időn belül véget vet. Hogyan? Nem tudható. Időközben azonban magunkat azzal győzőget-hetjük, hogy mindaz, amit a kulturális fejlődés megkövetel, egyúttal a há-ború ellen is dolgozik.

Szívélyesen üdvözlöm, és elnézését kérem, ha fejtegetéseim Önnek csaló-dást okoztak volna.

Az Ön  
Sigm. Freudja

*Bata János fordítása*

Szerb László

## A NUKLEÁRIS ELRETTENTÉS JOGI-SZERVEZÉSI HELYETTESÍTÉSÉRŐL

---

### SZERB LÁSZLÓ TANULMÁNYA ELÉ

1987 tavaszán hunyt el Szerb László a Külügyi Államtitkárság Jogi Osztályának vezető jogásza. Ezen a poszton nemigen volt nála jobb szakemberünk. 1911-ben született Csáktornyan, Zágrábban fejezte be jogi tanulmányait. Körülbelül három évtizedet dolgozott a Külügyi Államtitkárságon. Rendkívüli szaktudására, munkabírására, emlékezőnképességére, amely nála nemcsak tulajdonság, hanem magatartás is volt. Pályafutása során talán csak egyszer tért el ettől. 1963-ban cikket közölt az ország legismertebb nemzetközi-jogi folyóiratában (*Jugoslovenska revija za međunarodno pravo*), melyben nem a fennálló gondolkodásrendszer összefüggéseit kutatta vagy vitatta, hanem azon túl merészkedett. Alternatívát javasolt, mely helyettesítené a nukleáris megfélemlítés egyensúlyát.

Bernard Shaw szerint minden szakma egy összeesküvés. Szerb László szerette Bernard Shaw-t — talán csak Tóth Árpádot olvasta szívesebben — de halogatta csatlakozását, „az összeesküvőkhöz”, akikkel együtt töltötte életét. És 1963-ban „színt vallott”. Előbukkant titkos fegyvere, a *naivitás*, melyet talán éppen visszahúzódozó szerénységébe rejtve, sikerült egy ragyogó karrier ellenében átmentenie. Az a naivitás, mely veszélybe sodorja a feddhetetlen szakértőket — de feltétele minden eredeti gondolkodásnak.

Egy naivitás egyensúlyt képes bontani, és ilyenkor hordozója is, de más is, kibillenhet a tekintély teremtetten egyensúlyából. Amikor Szerb László elképzeléseit olvassuk a világbeke lehetséges felépítéséről, felvetődik a kérdés: jogos hordozói-e a komolyságnak és felelősségteljes felnőtt magatartásnak azok az államférfiak, akik harminc évvel ezelőtt Genfben napokig azon vitatkoztak, a szocializmus és a „szabad világ” zászlóit lengetve, hogy milyen asztalnál üljenek. (A végén különleges asztal készült az elvszerűen

ülni vágyó államférfiaknak.) A tekintélyszimbólumokon, procedúrákon, szabályokon a forradalmak se sokat tudnak változtatni. Kissinger és Le Duc Tho tárgyalásai is szabályosak voltak. Az első napokban néhány percig tartottak csak a találkozások, mindenki csak elmondta előre elkészített szövegét. Illő tapintattal, a szakma konspiratív szabályait betartva, megfelelő kitérőkkel, érzékeny pontok megkerülésével haladtak lassan, szabályosan, hónapokig a lényeg felé. Egyik sem árult el semmi sietséget. Semmi komolytalan tüsténkedést. Hosszú hónapokig tartottak a párizsi tárgyalások. Közben több ezren estek el Vietnámban mindkét oldalon. És a betartott procedura, szabályszerűség megkapta jutalmát. Mindketten Béke Nobel-díjasok mint Szadat és Begin.

A dolgok összetettek. És rendszerbe vannak ágyazva. Aki ezt felelősségteljesen figyelembe veszi, nemigen tévedhet — és nemigen változtathat semmit. Szerb László mintaképe volt a felelősségteljes szakértőnek. Ezúttal viszont a szakma bűvkörén kívüli értékekhez köti felelősség.

Amikor megjelent az írás, a kollégák azzal fogadták, hogy „érdekes”, „szokatlan”; egyesek azt mondták, hogy „szép”. Szakmai körökben hamar elült a visszhang. Szakmai körökön kívül nemigen olvasták. Most, negyedszázad elteltével, szeretnénk még egy alkalmat adni ennek a szövegnek.

Várady Tibor

I. A nemzetközi viszonyok lidércnyomásként nehezednek az emberiségre. Nyilvánvaló ugyanis, hogy a jelenlegi helyzet pattanásig feszült, s hogy bármely pillanatban általános katasztrófát robbanthat ki. Úgyszintén mindenki számára világos az is, hogy ez az áldatlan állapot elhárítható, s hogy a közeljövőben olyan általános jólétben élhetnénk, amilyenben idáig még sohasem volt részünk. Az emberiség azonban, úgy látszik, képtelen a kivezető útra lelteni, s így továbbra is a veszélyes szakadék szélén imbolg. A legfőbb kérdés, amelyre meg kell találnia a választ az, hogy miként küzdhető le maradéktalanul ez a tehetetlenség.

Nem a nemzetközi viszonyokban elérendő célok meghatározása a lényeg, s az, hogy előírjuk egyes országok számára, miként ériék el e célokat, hisz mindezt már pontosan meghatározzák és előírják a koegzisztencia számталanszor meghirdetett elvei, elsősorban pedig az ENSZ Alapokmánya. A tehetetlenség egyik megnyilvánulási formája ugyanis éppen az, hogy a nemzetközi jog átalakításáról kezdeményezett minden vita már az említett elvek taglalásánál megreked. Az ENSZ Közgyűlésének 1505. számú (XV), a nemzetközi jog kodifikációja és progresszív fejlesztése terén kifejtendő munkáról szóló rezolúciója máris egy ilyen taglalás felé vezet.

A lényeg egy olyan rendszer létrehozása, amelyet *Galbraith* professzor a közgazdaságtanban „countervailing power” néven emleget. Ez biztosítékot nyújt majd az országoknak az Alapokmány tiszteletben tartásához,

mégpedig úgy, hogy idejekorán megakadályozza a vele szemben álló erők kibontakozását. Sajnos, egy ilyen rendszer kidolgozásában és kidolgozásában hihetetlenül fantáziátlannak bizonyult az emberiség; nem tudott kiszelni okosabbat az atommal való fenyegetésnél.

Az atomhatalmak szerint a nukleáris fegyver olyan ellensúlyozó erő — fenyegetés — amelynek lélektani hatást kell kifejtenie a másik oldalon álló, országukat agresszióba sodró erők ellen. Az atomhaderő azonban csak bizonyos tekintetben tekinthető ellensúlyozónak, mert teljesen a célját téveszti, hisz megközelítőleg sem tudja igazolni a létrehozásával megteremtett veszélyt. Az amerikai bombázók miatti riadó pl. a közelmúltban újfent megerősítette, hogy a tőle való félelem legalább akkora valószínűséggel válthat ki agressziót, mint amilyen mértékben képes meggátolni azt. Éppen ezért az eljövendő rendszer elsődleges feladata az atomfegyverek leszerelése. Ennek viszont pont az az előfeltétele, hogy kiküszöböljék az államközi politikából a lélektani indítékként és eszközként alkalmazott rettegést. Ez pedig csak a nemzetközi viszonyok alapjainak tüzetes és körültekintő felülvizsgálásával érhető el.

II. A felvilágosult népek nemzetközi viszonyainak alapját képező eszmék legtalálhatóbb kritikája *Shaw*-nak attól az emberevőjétől származik, aki elutasította még a gondolatát is annak, hogy léteznének olyan emberek, akik embertársaikat megölik, ha nem akarják megenni őket. Az emberevő-felfogásnak még alacsonyabb foka az, ami az atomfegyverek körüli vitában jut kifejezésre, amikor mindkét fél azt állítja, hogy nem támadási céllal gyártja, halmozza és tökéletesíti az atomfegyvert, hanem csupán megtorlásként, ha esetleg a másik fél elsőnek alkalmazná, illetve hogy elretentse és visszatartsa a másik felet egy esetleges atomtámadástól.

Ez az állítás két feltevésre épül: az egyik szerint a másik fél oly mértékben az emberevő szint alá süllyedt, hogy képes atomtámadást végrehajtani, illetve annyira elvetemült, hogy kegyetlenül megöli, megnyomorítja az emberek és a születendő gyermekek millióit. Főként úgy, hogy elevenen megégeti, szétszaggatja, szétmorzsolja vagy már születésük előtt elkorcsosítja őket, noha világos számára, hogy neki is csak óriási kára származhat az egészből még a lehetséges megtorlás nélkül is. A másik feltevés szerint az első fél szintje is mélyen a kanibál-természet szintje alatt van ahhoz, hogy miután területén milliók pusztultak el elégtételt és elégedettséget érezzen, ha a maga részéről is hasonlóan jár el, tehát ugyanolyan kegyetlenséggel irtja ki és nyomorítja meg az ellenfél területén élő ártatlan tömegeket és a véletlenül ott tartózkodókat, beleértve saját és más országok állampolgárait is. Tudnia kell ugyanis, hogy azáltal azokat is elpusztítja, akik az atomtámadást túlélőkön esetleg segíthetnének. (A második világháború utáni események bizonyítják, hogy a győzteseknek fel kellett újítaniuk a vesztesek gazdaságát.)

Bármilyen értelmetlennek tűnnek is a megfogalmazott feltevések, tagadhatatlan, hogy ezek képezik a tömbpolitika alapját. Ezért érdemes őket tüzetesebben is megvizsgálni, hogy miként maradhattak fenn minden értelmetlenségük ellenére is?!

A két tömb közötti hiányos kapcsolatok ellenére sem valószínű, hogy bárki is azt merésznél állítani: a másik fél lakosságának túlnyomó, vagy legalábbis számottevő része a fent említett emberevő szint alá süllyedt. Ezt nem is teszik, ellenkezőleg, mindkét fél azt állítja, hogy valójában a másik fél vezetőitől retteg, egy aránylag csekély számú rétegtől, akik eszmei dogmatizmustól, hatalomvágytól, saját vagy osztályuk előjogai fenntartásának vágyától elvakulva képesek egy nukleáris világégés beindítására. Azok, akiknek ez mindkét oldalon érdekükben áll, úgy vélik, hogy a másik fél társadalmi berendezése szükségszerűen ilyen torz felfogású vezetőréteget termel ki, s ebből következik azután, hogy az egész ügyet eszmei viszályként tüntetik fel. A különböző társadalmi berendezésű országok közötti koegzisztencia lehetőségébe vetett hit valójában annak tagadása, hogy bármelyiknek a meglévő társadalmi berendezések közül szükségszerűen ilyen vezetőket kell kitermelnie.

A vezetők problematikájától egyik fél sem mentes, márcsak azért sem, mert egyetlen fennálló társadalmi rendszer sem szavatolhatja, hogy legfelső vezetőségébe nem kerülnek be alkalmatlan és felelőtlen személyek is. Az atomfegyverek korszakában viszont bármelyik fél országában óvakodni kell egy olyan csoport hatalomra jutásától, mint amilyen a második világháborút kiobbantotta, mert ez az egész emberiség pusztulását jelentené.

Az atommal való megfélemlítés politikája lényegében normális vezetők-re számít a másik félnél — normálisakra a fentebb említett emberevőinél alacsonyabb szinten —, akik nem hajtanak végre atomtámadást, de csak abban az esetben nem, ha tudják, hogy utána egy bizonyos fokú megtorlás következik. A nukleáris elrettentés stratégiája a lélektani hatásra épít: „Az elrettentés problémája újdonság a hadtörténelemben. A múltban a hadsereggel szemben támasztott követelmény a háborúra való felkészülés volt, s ennek sikerességéről a győzelem kivívásával kellett tanúbizonyságot tenni. Az atomkorban azonban a győzelem elvesztette hagyományos jelentését, s most a háború *kitörését* tartják a legszörnyűbb dolognak. Jelenleg a katonai szervezet sikeressége inkább attól függ, hogy mennyire képes megőrizni a békét, lényegében tehát a lélektani mércék a döntőek. Bizonyos cselekményeket elrettentéssel igyekeznek meggátolni, úgy hogy azokat bármely más cselekedetnél kevésbé vonzóvá teszik.”<sup>1</sup>

Nemzetközi viszonylatban ez voltaképpen a vérbosszú alapján megszervezett béke intézménye, amely *Lippmann* véleménye szerint (*New York Herald Tribune*, 1961. IX. 14.) olyan sikeres, hogy egyetlen kormány sem fog hidegvérűen atomháborút kiobbantani egy hasonló erejű atomhatalommal szemben. Csak egy erkölcsileg esztelen egyén nyomhatná meg a háború kezdetét jelentő gombot. *Jules Moch*<sup>2</sup> úgy véli azért nem kerül sor atomháborúra, mert egyik fél sem óhajtja a kollektív öngyilkosságot, de fennáll a lehetőség, hogy valamilyen hiba vagy egy alárendelt örültsége folytán mégis bekövetkezik.

Elképzelhető, hogy a nukleáris elrettentés politikája mindaddig sikeresen óvja a világot a kormányok részéről szándékosan kezdeményezett atomháborútól, míg az erősebbek, főleg az atomhatalmak vezetői mindkét tömb-

ben (a fenti értelemben) normálisak. Ugyanakkor e politika önmagában véve is megteremti az atomháború kitörésének lehetőségét, mert a „normális” vezetők felhalmozzák az atomfegyvereket, amelyek kormánycsere révén nem normális vezetők kezébe kerülhetnek. Nincs kizárva ugyanis, hogy ne adnák meg akár alacsonyabb rangú parancsnokoknak is az alkalmat, hogy önkényesen rendelkezzenek az atomfegyverekkel, vagy hogy a megtorlást megindító gombot a berendezésekben beálló hiba és a radarmegfigyelők tévedése hozza működésbe. E politika műszaki jellegű következményeihez hozzá kell még adni a méregdrága fegyverkezési verseny lélektani, gazdasági következményeit is. E költséges versengés csak növeli annak lehetőségét, hogy a nem normális vezetők kaparintsák meg a hatalmat, s ekkor már aligha lehet számítani az elrettentés normális lélektani hatására. Így azután a hadi célokra szánt óriási összegek a szakbarbár katonai parancsnokok kezébe kerülhetnek, s ezzel nemcsak gazdasági hatalmat ruháznak rájuk, hanem még a propaganda ilyen hatékony eszközei is a birtokukba jutnak.

A helyzet tehát a következő: mindkét fél szeretné kizárni, hogy a másik fél normális vezetői kezdeményezzék a nukleáris háborút, s ezért inkább megkockáztatja; 1. hogy a saját országában a nem normális vezetők, főleg az elvakult és meggondolatlan katonai parancsnokok kerülnek hatalomra; 2. hogy a saját nem normális vezetői kezdjenek atomháborút; 3. hogy az atomháború a saját védelmi hibájából törjön ki; 4. s hogy a háborút a saját alacsonyabb rangú katonai parancsnokai robbantsák ki. Már ebből is világosan kitűnik, hogy az elrettentés politikája nem nyújt ésszerű biztosítékot az atomháború kitörése ellen, sőt inkább növeli annak veszélyét.

Mivel pedig a háború kitörése mindkét félre nézve egyaránt katasztrofális, így nyilvánvalóan közös érdek a háború kitörésének minimálisra való korlátozása. Mindkét tömb népeinek tehát egyaránt érdeke, hogy vezetői ne kövessenek el nukleáris agressziót, s ebből logikusan adódik a kérdés: miért ne szervezné meg elsősorban mindkét fél a saját vezetőinek elrettentését, pontosabban: miért ne teremtené mindkét fél jogi-szervezési és lélektani intézkedésekkel olyan helyzetet, hogy vezetői belássák: az agresszió előkészítése, valamint az azzal való fenyegetés számukra sem csupán a bukást, hanem a fizikai megsemmisülést is jelenti. Megkísérlem felvázolni, hogy mennyire fontos már egy ilyen rendszer megteremtése. Ez tudniillik ugyanazt a lélektani hatást váltaná ki, mint az elrettentés céljából folyó fegyverkezés, de sokkal biztonságosabban és olcsóbban. Egyúttal megszűnne minden lehetőség a fegyverkezés és az általa kiváltott kockázat igazolására.

III. Minden civilizált társadalom egyik alapelve a tagjai közötti kölcsönös bizalom, az a meggyőződés, hogy kicsi a valószínűsége, miszerint valaki, legyen az akár idegen is, bűncselekményt (főleg emberölést) követ el. Ezért ésszerűtlen állandó jellegű óvintézkedéseket foganatosítani. Ez a bizalom vonatkozik más országok polgáira is. Az idegen országok vezetőivel szemben azonban nincs meg ez a bizalom az agresszió elrendelésé

nek különleges bűncselekménye kérdésében, illetve más országok lakossága lemeszárlásának elrendelését illetően. Ennek oka, hogy az államot olyan „klikk”-nek tekintik, amelynek minden megengedett, ha a nemzeti célok eléréséről van szó. „A nemzeti szuverenitás azt jelenti, hogy a nemzetek minden szokással és törvénnyel szentesített jogot fenntartanak arra, hogy más nemzetek tagjait megöljék, ha saját nemzeti érdekeiket védelmézik, vagy ha azok megvalósításáért harcolnak.”<sup>3</sup> Ez egy közgazdásztól származó, durva meghatározás, elméleti és jogi szempontból is pontatlan, de híven tükrözi a tömbországok számos vezetőjének a *Staatsraison*-ról alkotott felfogását. Meddő lenne jogi vitát folytatni e felfogással, ugyanis senki sem tagadja, hogy az agressziót tiltja a nemzetközi jog. Az efféle felfogás miatt nem sikerült azonban meghatározni még az agresszió fogalmát sem, hisz egyetlen vezetőt sem büntettek még meg agresszió előkészítéseért, hacsak nem tartozott a vesztesek közé. Továbbá egyetlen jogrend sem kísérelte meg hathatós szankciók előírásával saját vezetői ellen agresszió miatt. Hasznosabb lenne tehát tüzetesen megvizsgálni, kinek és hogyan kell meghatározni a nemzeti célokat, és hogy milyenek lehetnek ezek a mai világban. Vajon valóban igazolhatja-e a *Staatsraison* az emberölést?!

Az imperialista államok vezetői által kitűzött nemzeti cél az első világháború előtt a gyarmatok megszerzése, illetve megtartása volt. Az a nemzeti cél, amelynek alapján a német vezetők kirobantották a második világháborút, szintén az idegen területek meghódítására irányult. Mindehhez a vezetőknek sikerült megnyerni népük jelentős részét, mert sokuk hitt abban, hogy ezzel gyors fejlődést és jólétet biztosítanak a nemzet egészének.

A gyarmattartó birodalmak tisztán közgazdasági szempontból való elemzése (amilyet például John Strachey végzett a *The End of Empire* című munkájában) meggyőzően bizonyítja, hogy az imperialista országok egész népének már abban az időben is csak elenyésző, szinte semmilyen haszna nem származott a gyarmatosításból, sőt a későbbiekben még kárt is hozhatott nekik, amennyiben hazájukban elhanyagolták a beruházásokat, de ugyanakkor a gyarmatokat is megrekesztették gazdasági fejlődésükben. Kétségtelen, hogy a gyarmatosításból csak a lakosság egy kis hányada húzott hasznot. „Ha a nemzeti érdek még mindig kizárólag a részvény- és kötvénytulajdonosok (a lakoságnak körülbelül 10 százaléka) érdekeivel azonosul — mint ahogy még ma is nagymértékben ez a helyzet —, akkor megvan az ésszerű alapja annak az óriási jelentőségnek, melyet általában a tengerentúli beruházásoknak tulajdonítanak az egyéni haszon és az ezt kísérő imperializmus szempontjából. Ezzel szemben, ha a nemzeti érdek a brit bérmunkások és tisztviselők jólétével azonosul (ők képezik a lakosság 90 százalékát) akkor Nagy-Britannia számára sokkal kedvezőbbek az ország területén végzett beruházások.”<sup>4</sup> Az elemzés helyességét bizonyítja azon nemzetek életszínvonalának alakulása a háború után, amelyek nem hogy új területeket nem szereztek, de még veszítettek is: Nagy-Britannia, Németország, Hollandia, Olaszország és Japán.

Igy ma már nyilvánvaló, hogy azok a nemzeti célok, melyek miatt két világháború is folyt, teljesen tévesnek bizonyultak azon nemzeteknek a

szempontjából, amelyek vezetői e háborúkat kirobbantották. Mindkettőt az alapvető gazdasági tények ismeretének hiányában kényszerítették rá a népre. A nemzeti szuverenitásnak az így meghatározott nemzeti célokhoz való kötése tehát két katasztrofális háborúhoz vezetett.

A logikus következtetés mindebből az, hogy az egyes nemzeti célkitűzések közérdekűek az egész emberiség számára, és valamennyi nemzet érdeke, hogy ezek meghatározását ne bízsa saját vezetőinek szabad akaratára, akik éppoly tudatlanok lehetnek, vagy éppúgy egy szűkebb társadalmi csoport érdekei vezérelhetik őket, mint a korábbi háború kirobbantói. Nemzetközi viszonylatban valamennyi népnek és nemzetnek nyíltan és kölcsönös megbeszélés alapján úgy kell meghatároznia nemzeti céljait és érdekeit, hogy ezek elérésében ne az agresszió vezérelje. Ha pedig minden ország belső jogrendje olyan rigorózusan megköveteli ezen előírások tiszteletben tartását is az államvezetőség részéről, mint pl. a költségvetési szabályokét, akkor végre megszűnik az a visszás helyzet, hogy a nagyhatalmak élén álló személyiségeket szigorúbban ellenőrzik még a legkisebb kölcsönök felhasználását illetően is, mint a legnagyobb hatóerejű atombomba bevetése tekintetében.

Milyen lehet a fent ismertetett módon megállapított nemzeti célkitűzés tartalma, és miért zárja ki az agressziót? *Shaw* már említett emberevőjének utilitarista gondolatmenetével szemben — több-kevesebb erkölcstelen igazolással — olyan gazdasági érveket lehetett felsorakoztatni, melyek szerint az emberölés nem célja, hanem csupán a nem kívánt mellékterméke a háborús pusztításnak. A háború révén azonban rabszolgákat, jobbágyokat, új területeket, új gyarmatokat lehetett szerezni, tehát segítségével vált lehetővé az emberek kizsákmányolása. Amíg a műszaki ismeretek fejlettségi szintje nem tette lehetővé, hogy az ember jóval többet termeljen, mint amennyi a tisztességes megélhetéséhez szükséges, az emberi munka kizsákmányolásának egyetlen módja volt: rákényszeríteni az elnyomottakat, hogy kevesebbet fogyasszanak a szükségesnél, s ezzel védhető volt az állítólagos argumentum. Csakhogy ma már ez tarthatatlan. A termelőerők fejlődése oda vezetett, hogy mások munkája úgy használható ki a legjobban, ha egy megfelelő elosztási rendszerrel korszerű termelőeszközöket bocsátanak a rendelkezésükre és ésszerű szervezési formákat biztosítanak számukra. Mindez aránylag rövid idő alatt aktivizálja a gazdaságilag passzív embereket és vidékeket; többet fognak termelni, mint amennyi a megélhetésükhöz feltétlenül szükséges, s ezáltal hozzájárulnak az általános gazdasági fejlődéshez. A nemzetgazdaság szempontjából a primitív kizsákmányolás nem lehet kifizetődő, mert a korszerű gazdaság már megfelelő műveltségű termelőközösséget igényel, amely nem tűri többé az elnyomást. Viszont a modern gazdaságba szervezett termelők sokkal többet képesek nyújtani, mint amennyi primitív kizsákmányolással kisajtolható belőlük.

A műszaki fejlődés velejárója, hogy gazdasági szempontból az országhatáron túli ember is ugyanolyan értékűvé válik, mint a határon belüli. Néhány példa: a Kínai Népköztársaság nemrég óriási mennyiségű búzát vásárolt Kanadától és Ausztráliától. Ha a vásárlás előtt egy atomtámadás

tönkretette volna termésüket, a kínaiak milliói éheztek volna még akkor is, ha az atommegtorlás elmarad. Egy ország tudósainak legyilkolása, vagy ha csupán akadályokat gördítenek munkájuk elé, egyformán akadályozza minden országban a tudomány és a technika, ezzel együtt pedig a termelés fejlődését is. Ha Hitler légi hadereje elpusztította volna az antibiotikumokat felfedező tudósokat, akkor ma a németeknél is halálos betegségnek számítanának azok, melyeket e gyógyszerek sikeresen gyógyítanak. Ha a japánok az ellenséges országokban lehetetlenné tették volna a tranzisztorokat megalkotó tudósok munkáját, manapság a saját gazdaságuk sem lenne olyan fejlett stb. *Galbraith* professzor mutatott rá (*The Liberal Hour*), hogy századunk az ember százada, nem pedig a gépé: az ember, az emberi tudás gazdaságilag még sohasem volt ilyen értékes. A tömbhatárok lassíthatják ugyan az utas- és áruforgalmat az egyes országok és földrészek között, de az emberi tudás legújabb vívmányainak térhódítását már nem tudják tartósan megakadályozni, mert enélkül az általános fejlődés és előrehaladás is megtorpanna.

Kézenfekvő tehát, hogy a várható megtorlástól eltekintve sem lehet egyetlen népnek sem gazdasági haszna, csak kára minden olyan akcióból, melynek során más népek tagjait ölik meg. Ma már az állam klikk-szerű felfogása sem igazolhatja azokat a nézeteket, melyek szerint a cselekedetek bizonyos fajtáit, mint például a *iure imperii* alapján végrehajtottakat, ki kell vonni a rendes bíróságok hatásköréből és országuk büntetőjogának hatályából. Például a Suez elleni támadásra biztosan nem került volna sor (1956-ban), ha a támadást elrendelő vezetők számoltak volna azzal, hogy a támadáskor elkövetett emberöléseket éppolyan bűntényként kezelik, mint a saját állampolgáraik ellen elkövetetteket, és felelősségre is vonják őket értük honi bíróságuk előtt.

Világos, hogy manapság már nem lehet gazdaságilag megindokolni a más népek megsemmisítésére irányuló akciókat, nem tekinthetők nemzeti célnak, tehát a nemzeti szuverenitás fogalmával sem leplezhetők. Marad tehát a kérdés: lehet-e ennek gazdaságon kívüli oka is? A presztizskérdés még mindig aránytalanul nagy szerepet játszik a nemzetközi viszonyokban. A nemzetközi *status seeking* elavult fölfogása, melynek alapját gyakran a vezetők személyes tekintélye képezte és képezi, már eddig is súlyos gazdasági károkat okozott és akadályozta a nemzetközi együttműködést. Az erőviszonyokra épülő személyi presztizst viszont már eléggé lejáratták, így nehezen hathat a nemzeti célok meghatározására, különösen ha nyilvános vita alapján döntenek róluk. Ékes példája ennek az algériai kérdésről tartott francia népszavazás, amikor is kitűnt, hogy mily kevésbé érdekli az ilyesmi a nép egészét.

Viszont sokkal nehezebb kérdés a világ ún. ideológiai megosztottsága. Létezik-e valójában ilyen megosztottság, és igazoltan hat-e a nemzeti célok meghatározására? A tömbhatárok között a világ nemcsak a tudomány és a technika, hanem az államberendezés céljáról alkotott eszmék terén is egységes. Mindkét oldalon elismerik, hogy e berendezés alapvető célja a népet szolgálni, vagyis az állam minden lakosának jólétét elősegíteni a kul-

túra és a gazdaság fejlesztésével, s közben biztosítani a megtermelt javak minél igazságosabb elosztását. Különbségek csupán a társadalmi berendezés kitűzte célokat minél jobban megvalósítani képes technika körül merülnek fel. A kapitalizmus szószólói már régen nem tudják védeni a magántulajdon szent és isteni eredetét. Csak azt állítják, hogy erre a berendezésre feltétlen szükség van az egyéni kezdeményezés serkentése érdekében, és hogy emiatt a tőkés gazdasági rendszer egészében véve hatékonyabb a szocialistánál. Gyorsabban és jobban fejleszti a gazdaságot, fellendíti a művelődést, és a nemzeti vagyon felosztásában tapasztalható némi igazságtalanságok ellenére is mindenki számára hasznosabb.

Az az állítás, hogy az államberendezés technikája körüli véleményeltérés ideológiai nézetkülönbség, korunk legveszélyesebb félrevezetése, mert lehetővé teszi az e téren érdekelt csoportoknak, hogy minden tárgyilagos vitát megakadályozzanak mind hazai, mind nemzetközi viszonylatban. Még 1961-ben hallottam egy vitát az amerikai televízióban a *Kennedy*-féle közigazgatás legújabb szociális intézkedéseiről (az idősök betegbiztosítása és a munkanélküli segély kiterjesztése), amelyek ugyan már régóta szükségessé voltak, de azért továbbra is túlságosan kényes kérdésnek tekintették. A vitában az intézkedések ellenzőinek (szenátorok, az orvosegyesület elnöke) legfőbb és egyetlen érve az volt, hogy a javasoltak gyakorlatilag a szocializmushoz vezetnek. Erre a közigazgatás egyik titkára, a tervezett intézkedéseket védve, kijelentette: ha ez igaz lenne, ő maga is ellenük szavazna. A közgazdászok ezzel szemben már jó ideje szorgalmazták az idős emberek betegbiztosítását és a munkanélküli segély kiterjesztését, nemcsak humanitárius okból, hanem a gazdasági hanyatlás ellenszereként is, tehát az amerikai gazdaság egészének érdekében. Nyilvánvaló, hogy az intézkedések ellenzői csak saját osztályérdekeiket védték. Emiatt nem is bocsátkozhattak tárgyilagos vitába a javasolt intézkedések nemzetgazdasági hasznosságáról. Számukra az egyetlen kiút a vita ideológiai, vagy még pontosabban, teológiai síkra való áthelyezése volt, ahol az érvényes dogma szerint a szocializmus a tökéletes rossz megtestesítője. Így teremtettek vallást, isten nélkül ugyan (mert a kapitalizmust mégsem lehetett abszolút jóként védelmezni), de egy igen erős ördöggel szemben, mert éppen kapóra jött a sztálinizmus kiegyenlítése a szocializmus eszméjével. Nem is olyan régen *Humphrey* szenátor egy nyilatkozatában (az *Express*-ben) kijelentette, hogy az amerikaiaknak a Szovjetunióról olyan elképzeléseik vannak, mintha ott Sztálin óta semmi sem változott volna. A szocializmus ilyen dogmatikus felfogása, amelynek védelmére egy meglehetősen erős inkvizíciót, a Mc Charthy-izmust hozták létre, segítséget nyújt az egyes érdekcsoportoknak, hogy az így kiagyalt szocializmus elleni harc leple alatt megnyerjék a közvélemény lehangosabb rétegét, hogy az egész ország és az emberiség érdekeivel és törekvéseivel szemben a saját érdekeiket szorgalmazzák. Ebben pedig a másik oldalon kiváló szövetségeseik a sztálinisták, akik viszont — ahelyett, hogy a társadalmi berendezési technikából adódó szükségyszerűen különböző kérdésekkel foglalkoznának — a szocializmust akarják a megcsontosodott dogmák rendszerévé alakítani, ugyancsak saját pá-

pával és inkvizícióval. Számukra az abszolút, a múlt század végi kapitalizmus az ördög megtestesítője, amely semminemű szocialista vonást sem fogad be, és amelyet békés úton nem lehet megváltoztatni, csak erőszakkal kiirtani.

A társadalom javítására irányuló törekvés ugyanolyan része az emberi nem általános kalandozásainak, mint például az orvostudomány, a technika, kémia stb. fejlesztése. Ugyanazon okokból, ami miatt a modern gazdaság számára a határon túli ember is egyenlő értékű a határon innenivel. Az a társadalmi berendezés, amely lehetővé teszi a hatékonyabb termelést, a tudomány és a kultúra gyorsabb fejlődését az egyik félnél, a másik számára is ugyanolyan hasznos. Ezért a minél jobb társadalmi berendezésért folytatott harc világszerte olyan általános emberi feladat, mint például a minél jobb egészségvédelemért folytatott küzdelem. A társadalmi berendezéssel foglalkozó tudomány egyenértékű a tudomány többi ágával, a tudomány viszont nem lehet csak egy adott ország belügye. A kérdéshez való tudálatos hozzáállás következménye, hogy nemzetközi viszonylatban éppen a társadalmi berendezést kell még mindig a legnagyobb fokú belügyként kezelni. E hozzáállás a legjobb esetben versenytérnek tekinti a társadalmi berendezések közötti különbséget, ahelyett, hogy közös vizsgálódás és együttműködés tárgyává tenné a minél jobb eredmények elérése végett.

A harmincas évek nagy válsága után bevezetett nemzetgazdasági eredmények mérése (bruttó és nettó termelés, termelékenység, egy főre eső nemzeti jövedelem stb.) óta fennáll az egyes társadalmi berendezések eredményeinek kimutatási lehetősége. A tárgyilagos tudományos vitához megvan tehát az alap, hogy miként szolgálja egy berendezés a nemzetgazdaságot, valamint a világ gazdaság egészét. A lényeg, hogy rendelkezésünkre állnak az egész világon egységesen alkalmazható mércék a társadalmi berendezések hatékonyságának mérésére, az általánosan elfogadott tudományos módszerek alapján. Létezik közérdek is, hogy minden helyen a lehető legjobb legyen a társadalmi berendezés. Ezek szerint ésszerűtlen és célszerűtlen volna a vitát más irányba terelni. Olyan objektívnek kellene lennie, mint pl. az orvostudományban, ahol minden résztvevő a legjobb megoldás megelégedésére törekszik, de senkire sem kényszeríti rá a saját tudományos vívmányait.

Nyilvánvaló tehát, hogy a társadalmi berendezések közti különbségek nemcsak hogy nem szolgálhatják más országok állampolgárai legyilkolásának a törvényesítését, hanem éppen ezek a különbségek képezik az országok közötti együttműködés alapját. A társadalmi berendezés technikája körül folyó tudálatos és becsstelen, eszmei különbségekkel is kódosított torzsalakodás még a hidegháború jelenlegi formái mellett is sokkal nagyobb emberáldozatot szedne, mint amilyenekkel egy összekülönbözés járna, mondjuk, az orvostudományi módszerekről, vagy mint amennyit bármelyik eddigi „meleg” háború követelt. A fejlett országoknak ugyanis megvan a lehetőségük arra, hogy a saját lakosságuk életszínvonalának csökkentése nélkül segítsenek a fejletleneken. Csakhogy ők a segélynyújtás helyett gazdasági erejüket fegyverkezésre fordítják, az emberiségnek pedig több mint

a felét éhhalál fenyegeti és fertőző betegségek tizedelik. Így azután még az a kevés segély is, amit folyósítanak, hatástalanná válik, mert akadályozza egy olyan berendezés kialakulását, mely képes lenne a segélyt hatékonyan felhasználni. Andrew *Schonfield* könyvében a következőket olvashatjuk ezzel kapcsolatban: „Ha figyelembe vesszük a kommunizmus minden előnyét, azt hihetnénk, hogy a legbölcsebb, sőt a legemberségesebb cselekedet lenne hagyni a fejlődő országokat, hadd lépjenek a kommunizmus útjára. Egészen bizonyos, hogyha két szegény, azonos természeti kincsekkel rendelkező nép egyidőben fogna országépítésbe, a gyorsabb fejlődésre kifejezetten nagyobb esélye lenne a kommunista berendezésének. Az igazi ellenérv az, hogy tartós erkölcsi és politikai kár származik abból, ha egy népet a kommunizmus malomkövei közé kényszerítenek. Hosszú idő kell ahhoz, hogy a totalitáris egyeduralkodó szokásai elhaljanak mind a vezetők-nél, mind a népnél.”<sup>5</sup> E tételben a szerző mintha összefoglalta volna a mindkét fél által gyakorolt dogmatizmus kilátástalanságát. Sok évi tapasztalat igazolja, hogy a gazdasági tervezés, a beruházások társadalmi ellenőrzése, tehát igen erős szocialista elemek bevezetése nélkül a fejletlen országok gazdasági segítése aligha vezethet más eredményre, mint egy megvesztegethető csoport gazdagodásához. Az lenne logikus, ha a segélyező országok a rászorulóknak gazdaságának szocialista alapokra való helyezését javasolnák, hogy a segély ne vesszen kárba. Csakhogy rendszerint az ellenkezője történik, s így a támogatás bizonyos csoportok megvesztegetésévé válik azzal a céllal, hogy akadályozzák meg fejletlen hazájuk ésszerű berendezését. Az indok az elmondottakban rejlik: a szocializmus kiegyenlítése a sztálinizmussal, páni félelem mindentől, ami szocializmusnak nevezhető. Az *unae sanctae ecclesiae* dogmatikusai azt állítják, hogy a szocializmus csak a táboron belül lehetséges. Ez az előbbi tételnek a másik, az ellentétes tömbből eredő oldala, miszerint maga a szocializmus kényszerít táborba. Ezt még inkább a sztálinisták szeretnék, akik a sztálini rémuralmat a szocializmus dogmájának tekintik. Ezzel pedig még nagyobb félelmet keltenek a fokozott társadalmi fegyelem ellen, amely a fejletlen gazdaságnak a fejlődés útjára való irányításához szükséges.

IV. Eszerint a tárgyilagos és tudományos módszerekkel meghatározott nemzeti érdekek, ezzel pedig minden nemzeti célkitűzésnek is ki kell zárnia a más nemzetbeliek megölésére irányuló akciót, s egyben mindennemű támadást is. Bővíteni kell viszont a más népekkel való együttműködést, nemcsak gazdasági és tudományos téren, hanem a társadalmi berendezés kérdésében is. Ha sikerülne az ilyen nemzeti célokat világosan és nyilvánosan megfogalmazni, és minden országban törvényerőre emelni úgy, hogy a jogrend szavatolja is a tiszteletben tartásukat, továbbá ha elérnénk, hogy ezt a vezetők is kötelességüknek tekintsék, akkor minden ok és igazolás megszűnne az atommal való megfélemlítésre és általában a fegyverkezésre.

A tudományosan meghatározott nemzeti célkitűzés minden állam legfőbb törvénye, az alkotmánynak az a része, amit nemzetközi szinten folytatott vita alapján kell meghatározni. A nemzeti célkitűzésekről szóló tudományos vita ugyanis csak nemzetközi szintű lehet, mert még mindig lé-

teznek olyan országon belüli „tiltott” témák, amelyekről a hazai részvevőknek túlságosan kockázatos lenne vitázniuk. Jó példa erre a már ismertetett amerikai vita a szocializmusról. Ezenkívül az egységes világ megköveteli, hogy a nemzeti célkitűzéseket kölcsönösen összehangolják.

Az emberiséget századunkban három nagy csapás érte, az első világháború, a nagy gazdasági válság és a második világháború. Ezek pedig mind a butaságra és tudatlanságra vezethetők vissza, amelyek már annyi felesleges szenvedést és veszteséget okoztak. Együttműködéssel a világ rengeteget nyerhet, de torzsalkodással mindent el is veszíthet, ezért az együttműködés hiányának nem lehetnek racionális okai. Az adott helyzetben azonban kívánni a katasztrófát és csak utána kutatni annak ostoba és észszerűtlen kiváltó okát, túlon túl veszélyes. A nemzeti célkitűzésekről folyó vita ezért egyfajta társadalmi pszichoanalízis kellene hogy legyen, amely rámutatna a nemzetközi együttműködés akadályaira. A tilalmak gyakran a nemzeti állam egyes befolyásos csoportjainak érdekeit tükrözik, ezért e vitában megkerülhetetlen a tényleges hatalmi struktúra elemzése is. Az amerikai társadalomra vonatkozóan C. Wright-Mills végzett ilyen munkát a *The Power Elite* című könyvében. Már csupán emiatt sem várható, hogy a nagyhatalmak vezetői kitörő örömmel fogadnának egy ilyen vitát, s a szükséges őszinteséget sem lenne könnyű elérni. Mégsem hiszem, hogy elene lehetne szegülni egy komoly és hasznos, a nemzeti célok meghatározását és összehangolását előirányzó vitára való felhívásnak, melyet a hazai és a nemzetközi közvélemény tágabb körei kezdeményeznének.

A tömegtájékoztatási eszközök, elsősorban a televízió, bizonyos nemzetközivé válás nélkül veszélyesek a demokráciára nézve. Viszont ha internacionalizálják őket, a nemzetközi és belső viszonyok magasabb rendű demokratizálásának alapjait képezhetik. A nemzetközi viszonyok demokratizálásának előfeltétele, hogy minden ország külpolitikáját nyilvánosan, a televíziókamerák előtt vitassák és határozzák meg. A vitát a nemzeti célkitűzéssel kell kezdeni.

V. Egy alkalommal már megpróbáltam bebizonyítani,<sup>6</sup> hogy a valóban korszerű jog tudományos módszerekkel való megalkotását elavult és alapatlan pszeudorealistikus felfogások gátolják. Alapjában véve ezek képezik a mozdulatlanság okát, amelyek útjában állnak egy olyan jogi rendszernek, amely kizárná az atom- és általános háborús veszélyt. Amíg el nem vetik azt a felfogást, hogy a nemzetközi jog legfontosabb szabályainak tiszteletben tartását az államok ellen irányuló szankciókkal lehet biztosítani, és főleg, amíg ezt tartják az egyetlen reális, járható útnak, lehetetlen a nukleáris elrettentésnél egyebet kitalálni. A rendszer képtelensége viszont, hogy elhárítsa vagy legalábbis csökkentse az atomháború veszélyét, csak újabb bizonyítéka annak, hogy alapjait téveszmék képezik.

Az ellenerő megszervezésének valós lehetősége csak azon a felfogáson alapulhat, hogy az atomháború veszélyének elhárítása nemcsak egy ország érdeke a másik ellenében, hanem minden ország közös érdeke. Valamennyi ország elsősorban saját határain belül köteles megtenni a szükséges intézkedéseket az atomháború és általában a háborús veszély elhárítására. Ez

gyakorlatilag azt jelenti, hogy átfogó intézkedéseket kell fogantatnia saját vezetői ellenőrzésére.

A veszély nem annyira abból ered, hogy az államok úgy tartják: minden eszköz megengedett, ha nemzeti érdekekről van szó — amint azt *Rostow* előbb ismertetett definíciója is hangsúlyozza —, hanem inkább abban rejlik, hogy ezt a tételt a vezetők többnyire tévesen alkalmazzák, mert ők maguk határozzák meg — alapjaiban tévesen — a nemzeti érdeket. Ezt pedig vagy tudatlanságból teszik, vagy azért, mert a nemzeti érdeket a lakosság egy aránylag kis részének érdekeivel egyenlítik ki. Az igazi nemzeti érdek a modern világban egybeesik a nemzetközi közösség érdekeivel. Emiatt a háborús veszély elhárításában az első lépés biztosítani e célok tárgyilag tudományos módszerekkel való megállapítását. Már a fentiekben rámutattam, hogy ezt a modern tömegtájékoztatási eszközök segítségével lebonyolított nyilvános nemzetközi vitában lehetne elérni. Egy ilyen vita legfőbb eredménye az lenne, hogy feltárná a világ előtt azt a kegyetlen butaságot, amely kiváltója lehet a harmadik világháborúnak és amely a hidegháború oka is egyben, hisz rámutatna arra, hogy nem csak hogy antagonizmus nincs a — főleg a legnagyobb és legfejlettebb — nemzetek lényegbevágó érdekei között, hanem ellenkezőleg: nemzeti érdekeik közösek. Ezzel mozgósítaná a közvéleményt — a nemzetközi viszonyok egyetlen lehetséges szankcióját — az így megállapított nemzeti érdekek, valamint a tiszteletben tartásukat szavatoló intézkedések mellett.

Egy ilyen vita olyan nyilvánvalóan szolgálna minden nép összérdekét, hogy a részvétel benne — ehhez nem fér kétség —, a vezetők nemzetközi jogi kötelessége kellene hogy legyen — természetesen, ha a nemzetközi jog alapjának a vezetők azon kötelességét tekintjük, hogy az általuk vezetett nép jólétéről gondoskodjanak.

A jogilag szervezett ellenerő létrehozásának második szakasza olyan rendszer életre keltése lenne, mely szavatolná az államoknak az előbb ismertetett módon megállapított nemzeti érdekekkel összhangban levő magatartását. E rendszer fő része minden állam belső jogi — főként alkotmány- és büntetőjogi jellegű — intézkedése kellene, hogy legyen. A nemzeti célkitűzéseket az alkotmányba is be kellene iktatni, mégpedig úgy, hogy megszegésük legalább olyan szankciókat vonjon maga után, mint bármely más alkotmányszegés. Az államhatalom szervezeti felépítésének is az atomveszély elhárítását kellene szolgálnia. Itt annak az alapelvnek kell érvényt szerezni, mely szerint egyetlen vezető és egyetlen vezetőcsoport sem eléggé alkalmas arra, hogy olyan katonai potenciált bízzanak rá, ami lehetővé teszi nukleáris csapásmérő eszközök létrehozását. Ebből következik, hogy minden országnak decentralizálnia kell hadseregét és rendőrségét. Valószínűleg éppen e kérdéssel kapcsolatban lesz a legnehezebb letörni a tegyveres hatalom centralizálásának szükségességéről kialakított, még a nemzeti államok keletkezésének idejéből származó előítéleteket. Meggyőződésem, hogy Machiavelli ma éppen olyan hévvel követelné ezek decentralizálását, mint amilyenlennél annak idején a központosításukért szállt síkra. A büntetőjog egyik lényegbevágó reformja — amely az előítéletek

hasonló ellenállásába ütközik majd — az emberölésre vonatkozó különbségtétel felszámolása kell hogy legyen, függetlenül attól, hogy azt az országhatáron belül vagy kívül követték el.

Noha főleg belső jogi intézkedésekről lenne szó, ezek nem érnék el céljukat, ha nem tudnák meggyőzni a külföldi közvéleményt arról, hogy elég hatékonyak ahhoz, hogy a támadás lehetőségét kizárják. Ezért lenne feltétlenül szükség nemzetközi szinten való megvitatásukra. Szükség esetén nemzetközi intézkedésekkel kellene biztosítani hatékonyságukat, például lehetővé kellene tenni, hogy külföldi vagy nemzetközi szervek is javaslatot tehessenek a hazai szerveknek az előírt rendelkezések alkalmazását biztosító intézkedésekre vonatkozóan.

Végezetül a rendszert kiegészítené egy úgynevezett mechanikus biztosítás: az emberek gyakoribb utazása az egyik országból a másikba. Még a nem egészen normális vezetők is haboznának megnyomni a gombot, ha tudnák, hogy ezzel a saját turistáiknak, kereskedőiknek, egyetemi hallgatóiknak, tudósaiknak, művészeiknek tízezereit vagy esetleg százazereit ölnék meg. A nemzeti célkitűzésekről folytatandó vita rámutat majd az e téren fennálló korlátozások értelmetlenségére.

VI. A nukleáris fenyegetés (elrettetés), alapvető indítéka és alapvető lélektani eszköze a félelem. Annak a rendszernek indítéka, amely az előbbi helyettesítené, és amelyet fent kifejtettem, minden nép saját valós érdekeinek felismerése lenne, lélektani fegyvere pedig a kölcsönös bizalom megteremtésén és felismerésén alapulna. Nem könnyű a saját érdek felismerését megvalósítani: *Kennedy* elnök annak idején (1962 júniusában) igyekezett meggyőzni az amerikaiakat bizonyos gazdasági intézkedések szükségességéről, amelyek nyilvánvalóan a nemzet érdekeit szolgálják, de úgy látszik, sikeresen támadták a szocializmussal szembeni előítéletekből fakadóan. Jó példa ez arra, hogy egy ország belső fejlődése szempontjából is milyen fontos és hasznos a belső berendezés körülmények megvitatása és elemzése, de csak akkor, ha az ellenséges vagy legjobb esetben versengő hazzáálláson túllépve a tudományos együttműködés képezi kiindulópontját. Egy ilyen vita lehetne egyben legerősebb fegyvere a kölcsönös bizalom megteremtésének, ami feltétlenül szükséges ahhoz, hogy a szellem, mely hatalmasabb a fegyvernél, végső győzelmet arasson. Erre még soha annyi remény nem volt, mint ma, de sohasem volt még ilyen nagy a lehetőség eljátszásának veszélye sem.

FEJŐS ISTVÁN fordítása

### *Jegyzetek*

<sup>6</sup> Jugoslovenska revija za međunarodno pravo, 1957/3. szám.

<sup>2</sup> A Le Monde-ban megjelent nyilatkozat, 1961. július 9—10-én.

<sup>3</sup> Rostow, *The Stages of Economic Growth*.

<sup>4</sup> J. Strachey, *The End of Empire*, London, 1959, pp. 180 ff.

<sup>5</sup> A. Schonfield, *The Attack on World Poverty*, London, 1960, pp. 16 ff.

<sup>6</sup> Jugoslovenska revizija za međunarodno pravo, 1957/3. szám.

---

# NEMZETKÖZI SZEMLE

---

Bálint István

## KELET-EURÓPAI REFORMOK

---

Összetettebbé vált Kelet-Európa képe. Nem mintha eddig is a nagy dobra vert „egyöntetűség” több lett volna látványos külsőségnél. De mégis, a szovjet politikához való igazodás kikényszerített bizonyos közös vonásokat, elsősorban a belpolitikai problémák megközelítésében. A skála a „nagy szövetséges” iránti hűség fennn hangoztatásával leplezett belpolitikai eltérésektől a merev megoldások erőltetésén át a szovjet politikán is túltevő magatartásig ment, de a Moszkva mellé való felsorakozás mindenképpen egy sajátos összehangoltságot teremtett. Gorbacsov peresztrojkájával egyszerre egészen más lett a helyzet. A világ legelőször arra figyelt fel, hogy új tartalmat kapott a már meghonosodott „moszkovita” fogalom. Addig a belpolitikában egy merevebb, dogmatikusabb, a külpolitikában a szovjet érdekeket jobban előtérbe állító magatartás jellemezte. Most pedig egyszerre csodálkozva tapasztalta a világ, hogy az addig legdogmatikusabbnak tartott irányzat képviselői azt kezdték hangoztatni, hogy szükség van a Szovjetunió felé is érvényesíteni az „önállóságot”, a „sajátosságok méltányolását” stb. Azokban az országokban, ahol addig a vezetőség „moszkovita” szárnya a „reformistákkal” ütközött össze, most egyszerre nem lehetett tudni, hogy ki a moszkovita és ki nem.

A társadalmi és a gazdasági élet reformjának már régóta napirenden szereplő kérdése kiélezettebb formában vetődött fel minden kelet-európai országban azután, hogy a Szovjet KP elfogadta a reform átfogó programját, és erélyesen hozzálátott a megvalósításához. Ezzel egyszerre — minden szempontból, de külön a szocializmus törvényszerűségei és konkrét társadalmi tapasztalatai tanulmányozása szempontjából — rendkívül érdekessé vált a kelet-európai helyzetkép. A folyamat általános törvényszerűségeinek vizsgálata, majd a kifejezettebbé váló sajátos eltérések tanulmányozása a következő években sok munkát ad a világ marxistáinak. E folyamat legelején, valamint a teljes felméréshez szükséges számos adat és tanulmány hiányában szerényen csak arra vállalkozhatunk, hogy e világtörténelmi folyamatnak néhány általános és néhány konkrét vonatkozását felvázoljuk

### *Az általános feltételek*

A kelet-európai országok hozzáállása a reformok kérdéséhez annyira eltérő, mint a második világháború után még egyetlen kérdésben sem. A skála egyik oldalán ott van Kelet-Európa legmagasabb életszínvonalú országa, az NDK, és legszegényebb országa, Románia, amelyek kategorikusan szembehelyezkednek a reformokkal. A másik oldalon pedig Magyarország, amely már a reform első eredményei és kudarcai közepette — értékeléstől függően: annak ellenére vagy annak következményeként — birkózik ugyanezekkel a problémákkal. A kettő között van a kelet-európai országok zöme, amelyekben vagy az előző nagy válságok után (Lengyelország, Csehszlovákia), vagy pedig bizonyos belső ellenállás után és sajátos körülmények között (Bulgária), eltérő intenzitással, sőt sokszor eltérő koncepcióval látnak hozzá a reformokhoz. A reformokat azonban minden kelet-európai országban ugyanazok a feltételek szülik, ugyanazok a problémák sürgetik. Mivel ezzel kapcsolatban inkább az általános dilemmákkal kívánunk részletesebben foglalkozni, az általános feltételeket csak felvillantánánk a KGST-n belüli átállást jelző októberi rendkívüli ülés megvilágításában.

Az általános feltételek ugyanis arra utalnak, hogy a reform egyik országban sem csak ideológiai kérdés, még csak nem is pusztán a Szovjetunióhoz való igazodásé, hanem gyakorlati szükséglet. Elsősorban a Szovjetunió érdeke, hogy megváltozzon a kelet-európai országok közötti viszony, hisz a Szovjetunió a fenti országokba irányuló kivitele 80 százalékban olyan nyersanyagokból és energiahordozókból áll, amelyeket a világpiacon is kedvezően értékesíthetne. A világpiacon cserébe a fejlődés meggyorsításához nélkülözhetetlen fejlett technológiához jutna, a KGST-n belül viszont rendszerint csak silány, mindenképp gyengébb terméket kap. Másrészt ez a szovjet szükséglet kényszerként nehezedik a többi kelet-európai országra. Többek között azért, mert mint mondtuk, a Szovjetunió nem hajlandó a világpiacon nagyon is keresett, tehát számára a fejlődés meggyorsítása szempontjából lényeges forrást jelentő termékeit elkótyavetyélni, hogy kisegítsen egy-egy kelet-európai országot, amely semmit sem hajlandó tenni saját fejlődésének meggyorsításáért, de a Szovjetunió helyzetének megkönnyítéséért sem.

Ugyanakkor a KGST-n belüli változás a kelet-európai országok szempontjából beleolvad egy általánosabb és átfogó hatású objektív körülménybe: a kelet-európai országoknak változtatniuk kell viszonyukat a világhoz, amelynek csak egyik része a Szovjetunióhoz és a többi kelet-európai országhoz fűződő kapcsolat, de hasonlóan lényeges része a világ többi részéhez fűződő viszony is. Hogy ebben a viszonyban mint súlyosbodnak a megoldatlan problémák, amelyek a világpiaci versenyképesség fokozását és a belső átalakulást egyformán sürgetik, mutatja a konvertibilis valutában jelentkező adósság növekedése. Elgondolkodtató ugyanis, hogy az adósság Lengyelország esetében már az össz árukivitel 67, Magyarország ese-

tében 50, Bulgária esetében pedig 41 százalékát emésztí fel (összehasonlításként Jugoszlávia esetében ez a százalékarány 36)

A külgazdasági kapcsolatok egyben a reformok meggyorsításának is fontos hajtóerői lesznek, még azokban az országokban is, ahol különben szembeeszenek a reformokkal, vagy pedig fokozzák a világtól való elzárkózást, mint Romániában. Nemcsak általánosságban, hanem egész konkrétan is. Példa erre, hogy az említett moszkvai csúcserkeztelen már nemcsak arról beszéltek, hogy a szocialista gazdasági integráció továbbfejlődése elképzelhetetlen a valutarendszer, a pénz- és hitelpolitika megváltoztatása vagyis a világpiaci árak beépítése és a valuták kölcsönös konvertibilitása nélkül, hanem egyesek — pl. Grósz Károly magyar miniszterelnök — arról is, hogy a gazdasági reform vonalán az államoknak csak az együttműködés nemzeti és stratégiai vonatkozásait kell meghatározniuk, a konkrét együttműködést bízzák a mind önállóbb munkaszervezetekre.

### *Általános dilemmák*

Mit nyújt a szocializmus, mi az, ami vonzóvá teszi és ami rábírja az embereket, hogy előnyben részesítsék a kapitalizmussal szemben? Hogy ne csak passzívan elfogadják — mert a rendszer vagy éppen a szovjet tankok kényszerítik őket —, hanem szeressék, mindennel szemben védjék, sajátjuknak tekintsék, amit semmi másért nem cserélnének el. A szocialista országokban ez eddig is a központi kérdés volt. A sztálinizmus felszámolása után szakítottak azzal az agyon ideologizált, elfojtó rendszer éltette meggyőződéssel, miszerint a kapitalizmus önvédelmi rendszere olyan tökéletes, hogy nemcsak a legkülönbözőbb támadások peregnék le róla, hanem befolyásos társadalmi erők még csak a változtatás szükségességének tudatosodásához sem juthatnak el. A legtöbb országban nem is jelentkezhet befolyásos politikai párt, amely ezt a változtatást tűzi zászlójára, pedig az annyit emlegetett demokrácia lehetővé teszi a rendszer és intézményei bírálatát. A szocialista országokban viszont szinte magától értetődik a rendszerrel való állandó szembenállás, amely csak a lelkesedés rövid időszakai-ban oldódik fel, egyébként pedig a többség a passzív elfogadás és az aktív ellenállás határán imbolyog, hol erre, hol arra hajlik. Az már csak az elburokratizálódott szellem szubjektív következménye, hogy a szocialista országok vezetősége nem volt hajlandó felismerni, hogy a gazdasági problémák több kárt okoznak a szocializmusnak, mint mindaz együttevve, amit az író- és újságírószövetség együttes tagsága tudatosan ellene összeírhat. Tény azonban, hogy a szocialista országok vezetőségének mindig attól kellett tartania, hogy bármiféle lazítás, az elfojtó apparátus bárminemű gyengülése a szocializmusellenes erők feltörését segíti elő. Így aztán magától értetődik, hogy amint a belső nyomás kissé felengedett, még inkább amint a szocialista országok jobban megnyíltak a világ felé, kiélezettebben vetődött fel a már idézett kérdés: mi az, ami a szocializmusból annyira az

emberek szívéhez nőtt, hogy ha tehetnék, akkor sem választanák a másik — a sajátjukkal szembeállított — rendszert?

Ritkábban vetődött azonban fel a kérdés, hogy be lehet-e hozni a kapitalizmushoz viszonyított lemaradást a gazdaság, a termelékenység, az élet-színvonal terén, és mit kell tenni ennek érdekében. A 60-as évek végének nagy összeurópai tavaszán megindult burjánzás és lendület kellett annak a dupčeki kísérletnek a megszületéséhez, amelynek kiindulópontja: nem lehet sorsszerű, hogy Csehszlovákiának, a két világháború közötti Európa egyik fejlett államának le kell maradnia a többi európai ország mögött csak azért, mert a szocializmust választotta. A szocializmusban ott rejlenek az energiák, hogy ne csak utolérje, hanem meg is előzze a kapitalizmust, csak éppen szabaddá kell tenni az energiák feltörésének útját. A dupčeki kísérlet kudarca után ilyen nyílt formában nem vetődött fel ez a kérdés, de minden kelet-európai országban — a Szovjetunióban is — az egymást érő reformpróbálkozások belső hajtóereje az a meggyőződés maradt, hogy a szocializmus behozhat minden lemaradást, csak fel kell szabadítani alkotóerőit.

Ezzel párhuzamosan a kelet-európai országok zömében másként is felvetődött a dilemma megválaszolását célzó kérdés: miben van a szocializmus előnye a kapitalizmussal szemben? Vagy, a helyzettel szembenézve, bizonyos reformtörekvésekkel párosulva: milyen kárpótlást nyújt a szocializmus addig is, amíg lemaradását a kapitalizmustól behozza? Erre a kérdésre ugyanis többféle válasz adható. Egy lehetséges válasz nyilvánvalóan a begubózás is lehet, amely a világtól való hangsúlyozott elzárkózással és belső „megideologizálással”, a légkör mesterséges felfűtésével akarja elérni azt, hogy az igények ne is jelentkezzenek. Az elérhető csúcs tehát az legyen, amit az adott rendszer kínál, fel se merüljön a kétely, hogy a kapitalizmus vagy bármely más rendszer többet nyújthat. Így nincs dilemma sem: mit kell változtatni, hogy az adott rendszer többet nyújthasson. Ennek a megoldásnak végletes változata a kínai kulturális forradalom (nagy eredmény már az is, hogy mindenkinek jut egy marék rizs), vagy az albán rendszer (a világtól való elzárkózás azt is hivatott biztosítani, hogy a kérempár már az igények csúcsa), de bizonyos arányban nyomai minden kelet-európai országban megmaradtak. Hogy milyen arányban? Ez elsősorban a Nyugattal szembeni elzárkózás fokától függ, ami arra hivatott, hogy megakadályozza a polgárokat, hogy a Nyugatban túl sok vonzót lássanak, olyasmit, ami a kapitalizmusnak a szocializmussal szembeni előnyét hirdeti.

Hasonlóan általános és országtól függően különböző mértékben kifejezésre jutó válasz az, hogy a szocializmusnak vannak olyan jellemvonásai, amelyek kárpótlást nyújtanak a kapitalizmus magasabb életszínvonaláért. Ennek a válasznak van egy negatív és egy pozitív válfaja. A negatív az igények elfojtásának mechanizmusával, vagy pedig a szocializmus bizonyos jellemvonásainak emlegetésével és ápolásával, illetve egy konkrét országnak az elfogadtatásával, megszerettetésével akarja semlegesíteni a lemaradás hatását. Eközben nem vesznek tudomást a kapitalizmus magasabb életszínvonaláról, illetve elterelik róla a figyelmet. Ez nacionalizmus, azzal

a politikai megfontolással: ha már elfogadható életszínvonalat nem tudunk biztosítani, akkor legalább a nemzeti érzelmek szabad feltörését tegyük lehetővé, hogy a rendszer szeretete helyett a haza, a nemzet szeretete legyen az az összetartó erő, amely az országhoz köti a néptömegeket. Az ilyen funkciót kapó nacionalizmus a dogmatikus elfojtási mechanizmusokon alapuló nagyalbán ideológiától a kisebbségek elleni román és enyhébb formában csehszlovák vagy „a mindenki bolgár” politikán át a nemzeti romantika bizonyos adagolásáig terjed.

Pozitív válfaja pedig a szocializmus ténylegesen létező pozitív vonásainak kiemelése és szembeállítás a kapitalizmussal. Pl. az egyik változat szerint a kapitalizmusban olyan árat kell fizetni a magasabb életszínvonalért, amely már nem éri meg, vagy (a másik szerint) a szocializmus erényei bőségesen kárpótolnak a kapitalizmus bizonyos fonákságaiért. Ezek az erények a dolgozókról való gondoskodástól a magasabb társadalmi életszínvonalon át egész a kapitalizmussal járó tülekedés, hajsza, önzés feladásáig mennek. Ebből a szempontból egyáltalán nem véletlen, hogy az NDK a mostani reform ellenzői között foglal helyet. Az ország vezetőinek az a meggyőződése, hogy olyan önvédelmi mechanizmust építettek ki, amit nem szabad megbolygatni, nehogy lényeges dolgok kerüljenek veszélybe. Itt konkrétan arra gondolunk, hogy az NDK a kelet-európai „valósszocializmus” legelőretoltabb hadállása, méghozzá nem is csak földrajzi értelemben, hanem abban az értelemben is, hogy ugyanannak a népnek, ugyan azon egykori országnak másik részével szemben kell a szocializmust megvédenie — nem is csak hadászati, hanem pszichológiailag, az emberek lelkének és tudatának megnyeréséig. Az ország szívében ott állhat a Berlint két részre szakító fal, de Nyugat-Berlin csillogása átlátszik a falon. és az ugyanazon nyelven beszélő televízió és rádióadók hatásának semmi sem állhatja útját. Hogy lehet a szocializmust megvédeni, amikor a kapitalizmus a határ másik oldalán a nyugatnémetek gazdagságát teremtette meg? Itt ugyanis vajmi keveset ér, hogy a keletnémetek Kelet-Európa legmagasabb életszínvonalával dicsekedhetnek, hiszen nyilvánvalóan nem a románokhoz, hanem a nyugatnémetekhez kell magukat mérni. És a jelek szerint a keletnémeteknek sikerült ezt az önvédelmi mechanizmust szinte tökéletessé tenni. Eddig ugyanis az elmélet keveset foglalkozott annak szociológiai jelentőségével, hogy az NDK — egy Jugoszlávia népességű ország — a sportban olyan nagyhatalommá vált, hogy már az USA és a Szovjetunió első-második helyét fenyegeti. Ez ugyanis nemcsak azt jelzi, hogy olyan társadalmi életszínvonalat teremtettek, amely ezt lehetővé teheti, hanem ezenfelül a büszkeség, az országhoz és ezzel a rendszerhez való ragaszkodás, a lelkesedés és a megelégedettség forrását is megtalálták.

Ilyen helyzetben aztán nem csoda, hogy az NDK vezetői nem sietnek a reformmal, különösen nem, ha az annyit jelent, mint elismerés, hogy a rendszer mégsem volt eléggé hatékony, sőt ott kell felvennie a versenyt, ahol lemaradnak — az igazi versenytárs, a másik Németország mögött —, mondjuk az egyéni életszínvonal terén. Egyszerűen az NDK vezetői számára kockázatos az eddigi tétel helyett — nem maradtak le, hanem másutt

vannak előnyben —, a lemaradást állítani előtérbe. Ez kapcsolódik a kelet-európai reform egy általánosabb dilemmájához. Mindaddig ugyanis a szocialista országok vezetői arról beszéltek, hogy a szocializmusnak vannak olyan előnyei, amelyek mellett a kapitalizmus magasabb életszínvonala elveszíti jelentőségét. Kádár János is pl. azt emlegette az MSZMP legutóbbi kongresszusán, hogy a magyarok most már többet utaznak Nyugatra, és látják, hogy ott magasabb az életszínvonal, ezzel szemben viszont Magyarországon nincs munkanélküliség. A Francia KP is arra hivatkozott, a kapitalizmust ostromozva, hogy „a Szovjetunióban és az európai szocialista országok többségében nem ismerik a munkanélküliséget”. És most egyszerre, a reformmal nemcsak az elbocsátások — átcsoportosítás, átszervezés stb. néven — kerültek napirendre, hanem az is, hogy utána nem mindenki tud elhelyezkedni, jelentkezik tehát a munkanélküliség.

Ilyen körülmények között leegyszerűsítés arról beszélni, hogy a dogmatikus, visszahúzó és konzervatív erők ellenállást tanúsítanak a reformmal szemben. Sokkal bonyolultabb és összetettebb jelenséggel állunk szemben. Legelőször is minél merevebb egy rendszer, annál kevésbé engedheti meg a lazítást, mivel az igények felszabadítása a rendszer ellen fordulhat. de még az idejében nyitó rendszerek is — ezt mutatja a kínai példa — számíthatnak arra, hogy a lazítás és az igények szabadabb feltörése túlmelegít az ország vezetősége által előlátott határon és a rendszer máris veszélybe kerül. Másrészt, a reform mindenütt a kapitalizmusnak tulajdonított elemek szabadabb érvényesülését jelenti. Ilyen átálláshoz tisztázni kell egy egész sor elméleti és gyakorlati problémát. Az elméleti kérdés: mi a helyzet a szocializmus építésének egész eddigi elméletével, köztük a marxizmus alaptételével, hogy az embernek úrrá kell lennie a tőle elidegenült és föléje kerekedő gazdasági erők felett, amikor most egyszerre a piaci törvényszerűségek, gazdasági kényszer stb. hatását és szabaddá tételét kezdik emlegetni, méghozzá olyan körülmények között, amikor azokban már rég a kapitalizmus sem hisz. A gyakorlati probléma pedig abból adódik, hogy a rendszernek egyrészt szembe kell néznie annak beismerésével, hogy a kapitalizmus sok mindent eredményesebben megold, tehát meg kell bolygatni mindazt, amit a rendszerek szilárdsága érdekében 40 év alatt megteremtettek, másrészt vállalniuk kell olyan intézkedéseket, amelyek a szocializmus eddigi előnyeit — pl. a munkanélküliség felszámolását — teszik kérdésessé.

A fentiekből származnak a reform nehézségei, éppúgy mint az, hogy az egykori egyöntetűség helyett minden ország másként közelíti meg ezt a kérdést. Végül van még egy tényező, amelyet figyelembe kell venni, mégpedig az, hogy a szocialista rendszer megreformálását nemcsak az kényszeríti ki, hogy a fejlődés meggyorsításával fel kell számolni a lemaradást a kapitalizmus mögött, hanem ebben az irányban hat legalább még két tényező. Az egész világot sújtó, nemrég még a fejlett kapitalista országokat is fogalmazható és azóta is állandóan kísértő, a fejlődő országokban már most is borzalmas következményekkel járó *gazdasági válság* is kényszerhelyzetet teremt a szocialista országok számára. A másik: a kapitalizmus

maga is nagy átalakulás előtt áll, mert a *technológiai forradalom* minden becslés szerint legalább olyan fordulatot jelent mint az ipari forradalom volt. Ez a két tényező most együttesen oda hat, hogy a reform okvetlenül összeolvad olyan intézkedésekkel, amelyek a kapitalista országok esetében sem voltak fájdalommentesek, a fejlődő országoknál pedig az életszínvonal csökkenésével jártak. Így lesz ellentmondásos a viszonyulás a tömegeknél, sőt még a reform legkövetkezetesebb híveinél is. Az új helyzet ugyanis az életszínvonal növekedésének leállítását, ha ugyan nem az életszínvonal csökkentését követeli meg. Hogyan lelkesedjenek a tömegek érte, ha az — akár ideiglenesen is — az életszínvonal csökkentését jelenti. Így a reform kényszere, sürgetése a tömegeknél az életszínvonal csökkenésével szembeni ellenállással vagy a bizalmatlansággal, az ország vezetőségénél pedig a rendszer féltésével, a következményektől való visszariadással olvad össze.

### *Tovább lépés a társadalmi válság után*

A kényszernek és a dilemmáknak ilyen — nagyon is vázlatosan összegezett — körülményei között külön-külön kell foglalkozni az egyes kelet-európai országokkal, mert a helyzet, a problémák, a végrehajtás módjai, útjai és lehetőségei annyira eltérőek, hogy az általánosítás semmiképpen sem járulna hozzá a kép megvilágításához. Helyszűke miatt részletesebben Lengyelországgal — mint a reformmal kapcsolatos tényezőket legtipikusabban tükröző országgal —, és Magyarországgal — mint olyan országgal, amely legmesszebb ment a reform útján, és legjobban érzi annak nehézségeit — foglalkoznánk. Csak a két kép kiegészítése érdekében tennénk említést Csehszlovákiáról és Bulgáriáról. Lengyelországot azért tettük első helyre, mert itt sűrítve és felfokozva látni a reform mindhárom elemét: a kényszert, a programot illetve a politikai hozzáállást és a dilemmákat.

A *kényszer*. Lengyelországban a reform beindítását a rendkívüli állapot bevezetéséhez vezető nagy társadalmi válság kényszerítette ki. Annak hatására hozták meg 1981 szeptemberében a reform két alapvető törvényét: a vállalatokról és az öngazgatásról szóló törvényt. Amikor ennek ellenére a kibontakozás lassúbb volt, mint szerettték volna, a reform végrehajtását meggyorsították, és egy évvel előrébb hozták, mivel a LEMP IX. rendkívüli kongresszusa a gyorsítás mellett döntött. Újabban hasonlóképpen a reform gyorsítására kényszeríti őket az, hogy az eddigi intézkedések nem hozták meg a gazdaság lényeges javulását. Nemcsak azért, mert a központi adminisztráció hatalmát mindeddig nem sikerült megtörniük, hanem azért is, mert az első reformintézkedések hatása elmaradt. A kiskereskedelmi árak első — 1982. évi — reformja pl. csak az infláció fokozódásához vezetett (több mint 100%) anélkül, hogy megteremtette volna a piaci egyensúlyt. Az eddigi intézkedések a társadalmi szektor termelésének felélénkítése helyett a termelés egyharmados csökkenésével jártak a gazdasági egyensúly megteremtését előírányozó, 1985 végéig terjedő sta-

bilizációs program csak részben valósult meg, miközben a gazdálkodási feltételek tovább romlottak. Ilyen körülmények között az egyetlen kiutat a reform radikalizálásában és meggyorsításában látják.

*A program.* A válság kiküszöbölésére és a gazdasági fejlődés meggyorsítására készített program radikális változást irányoz elő a tervezés módjában, a gazdaság irányításában, az árstruktúrában, a piac, a pénzügyi és bankrendszer működésében. Ezzel összhangban előirányozták a gazdasági tervezés és irányítás decentralizálását, a magánszektor serkentését, az egész rendszer demokratizálását, ennek keretében a parlament második házának létrehozását, a választásokon több jelölt állítását, az eddig ellenzékinek minősített erők iránti viszony megváltoztatását stb. A gazdaság átalakításának konkrét programja pedig célul tűzte ki a piaci áruhiány és az infláció fölszámolását, a különféle szolgáltatások egészségesebb, helyesebb működését. Már 1987-ben megváltoztatták a központi gazdasági adminisztráció működését és szervezeti felépítését. 1988-ban lépéseket tesznek a piac szerepének erősítésére, az ellátás javítására és a külföldi országokkal való árucserre fokozására. 1989-ben normalizálni kívánják a deviza-árfolyamot és rendezni a fizetési rendszert. 1990-ben meg akarják teremteni a kereslet és kínálat egyensúlyát, 1991-ben pedig a külfölddel való árucserre egyensúlyát azzal, hogy megkezdik az adósságok visszafizetését, és áttérnek a lengyel pénz konvertibilitására.

*A dilemmák.* Teljes volt a zűrzavar az 1987. november 29-i lengyelországi népszavazás körül. Kelet-Európában bírálták a lengyeleket, vagy azért, mert — egyesek szerint a reformmal kapcsolatos kérdés ügyetlen megfogalmazásával — kockáztatták, hogy lejáratták a reformot, és ezzel valamennyi kelet-európai országban megnehezítik a reform híveinek dolgát, vagy pedig azért, mert egyszerűen ellenzik a referendumot, mert az a konzervatív erők szerint a szocializmustól idegen módszer. Utána pedig azt emelték ki, hogy a népszavazásban a lengyeleknek 45 százaléka sem adta jóváhagyását a reformhoz. Közben, ha így számolnának — a szavazástól tartózkodókhoz hozzáadták a reform ellen szavazókat meg az érvénytelen szavazatokat — akkor egyetlen nyugat-európai referendum sem fogadna el semmit, nem is szólva arról, hogy milyen meglepő számot kapnánk, ha kiszámítanánk, hogy mondjuk az amerikaiak milyen kis százaléka választja meg a mindenkori elnököt, és mindebben mégis a demokrácia diadalát látják. A demokrácia játékszabályai szerint tehát a tény az, hogy a lengyelek hatalmas többsége — több mint 11 millió a több mint 4 millióval szemben — támogatta a reformot, csak éppen el kell feledkezni a 99 százalékos részvétel és igennel szavazás „szocialista” gyakorlatáról, és hozzá kell szokni a demokratizálódáshoz, annak sajátos játékszabályaihoz is. Kevésbé bár, és burkoltabban, de hasonlóan a zűrzavar része, hogy valamennyi kommentátor a népszavazás eredményében annak jelét látta, hogy a lengyelek az eddigi keserű tapasztalatokon — Gomulka és Gierek nekilendülésének kudarcán — okulva nem hisznek sem a vezetőség őszinteségében sem eredményességében. Persze a bizalmatlanság elvitathatatlan, de pusztán Lengyelország — sőt csak a lengyel vezetőség — problémája

lenne, ha ez a bizalmatlanság lenne a lényeg. De mivel többről van szó, a lengyel népszavazás általában érinti a kelet-európai reformfolyamatot, sőt a szocializmus nemzetközi sorsát.

A lengyel népszavazás eredményén el kellene gondolkodnia mindenkinek. Azon, hogy Lengyelországban, ahol a szocialista országok között a legmagasabbra csapott a reformtörekvés — már három alkalommal öltötte olyan tömegmegmozdulás formáját, amely a rendszer sorsát is megkérdőjelezte —, ahol olyan erőteljes a reform sürgetése, a lengyelek ilyen nagy százaléka szembefordult a reformmal, vagy legalábbis nem tartotta szükségesnek annak támogatását. Ezen el kellene gondolkodniuk Nyugaton azoknak, akik saját rendszerükben látva a csúcst, és annak megoldásait kínálgatva szurkolnak a lengyel reformnak, nem törődve azzal sem, hogy az effajta meggyőződés szülte receptek milyen borzalmas következményeket zúdítottak a fejlődő országokra, de kudarcba fulladtak a fejlett országokban is. De el kell gondolkodniuk a reform híveinek is, mert még annak is van általánosabb vonása, ami ebben a bizalmatlanságban lengyel sajátosságnak tűnik. Gondolunk itt elsősorban arra, hogy a lengyel szakszervezetek a nagy megrázkódtatásokkal megtanulták, amit mondjuk a francia szakszervezetek minden megrázkódtatás nélkül is könnyen megtanultak: nincs a világnak az a hatalma, amellyel a szakszervezet teljesen azonosulhat. Amíg állam van, tehát az emberek irányítókra és irányítottakra oszlanak, addig érdekellentét is van a politika meg a tömegek között. A reformmal szembeni bizalmatlanság azonban nem pusztán lengyel sajátosság — nem csak Szolidaritás meg a többi ellenzéki erő által diktrált megkérdőjelezése a vezetőség őszinteségének és képességének. Ezen kívül még legalább három tényező táplálja: a reform elméleti alapjának fogyatékosága, a reformnak a gazdasági válság és a technológiai forradalom által egyaránt megkövetelt átalakulással való egybefonódása és több ország keserű tapasztalata.

Az elméleti alap fogyatékosága alatt elsősorban azt értjük, hogy a reformtervekben — még a gorbacsovi peresztrojkában is — túl sok a pragmatizmus: a mi gazdaságunk nem elég hatékony, kérdés tehát, mi nincs benne abból, ami más gazdaságokat hatékonyabbá tesz, és ebből mi mit vehetünk át, illetve mit kell átvennünk. Így aztán mindegyik reform emlegeti a piaci törvényszerűségeket, anélkül, hogy következetesen végigvitt elméleti rendszere lenne, amely figyelembe venné, hogy a piac az, aminek válsághoz vezető, elidegenüléssel járó hatását Marx kielemezte, amelyet a kapitalizmus is már rég feladott. Nem is szólva arról, hogy mire a szocialista országok a piac igenléséig eljutottak, a piacot abszolutizáló reaganomika már saját ellentétébe csapott át, eljutva egész a nemzetközi tervezés szükségességéig. Egybeolvadása a gazdasági válsággal oda vezet, hogy a reformban sokan csak áremelést látnak — ami ellen a lengyelek eddig mindig fellázadtak —, nem is szólva arról, hogy egybeolvad egy nemzetközileg kioroszakolt recepttel, a fogyasztás csökkentésének elképzelésével. A szomorú tapasztalatokat emlegetve pedig sok fejlődő ország példájára gondolunk. Sokan közülük már néhányszor felvetették, hogy las-

sabban vagy gyorsabban kell-e kilábalni a válságból. Néhányszor meghirdették az áldozatok vállalását — elértéktelenítve a nemzeti valutát, leszorítva az amúgy is szerény életszínvonalat —, közben a helyzet állandóan romlott, és a nagy programok megvalósítása közben a helyzet mindig csak rosszabbodott. Az a kérdés is felvetődik, hogyan lehet ma egyáltalán öngazdátást emlegetni (igenlésében a lengyelek mentek legmesszebb Kelet-Európában), amikor az öngazdátásnak a gyakorlatban legteljesebben megvalósult rendszere — a jugoszláv —, 200 százalékos inflációval és hatalmas munkanélküliséggel, számtalan más bajjal jár. Mindezek miatt pl. a Francia KP, még csak emlegetni sem meri.

### *Tovább lépés az első nehézségek után*

Egy magyarországi összejövetelen fergeteges tapsot kapott egy felszólaló, aki arról beszélt, hogy sok szó esik a világpiaci árak „begyűrűzéséről”, de mikor kezdenek végre a világpiaci keresetek begyűrűzéséről beszélni. Hasonlóan nagy tapsot kapott Grósz miniszterelnök, amikor arról beszélt, hogy először a világpiaci munkának — termelékenységnak — kell begyűrűznie, utána a kereseteknek és csak utána az áraknak. Ebben az egyetlen mozzanatban — mint cseppben a tenger — benne van az egész magyar reform. Mert ha a világ nem tudta volna, a jugoszláv, török stb. vendégmunkások példáján akkor is megtanulta volna: a munkatermelékenység sohasem a munkásokon múlik, hanem mindig a terméke a rendszernek, a technológiai fejlettségnek, a munkaszervezésnek stb. Még a japán, vagy dél-koreai csoda alapját adó magas szakképzettség is a rendszer kérdése. Az okos politika még a gazdasági bűvös körön belül is elő tudja mozdítani a magasabb termelékenységet. A reform célja: megteremtteni a rendszerbeli föltételeket a hatékonyabb gazdálkodáshoz és a magasabb termelékenységhez. A problémák, nehézségek és dilemmák nemcsak abból fakadnak, hogy ez nehéz és összetett feladat, hisz beleütközhet a kialakult rendszer és az ahhoz ragaszkodók szubjektív ellenállásába is de objektív akadályai is lehetnek, hanem abból is, hogy a világpiaci árak begyűrűzése rögtöni kényszer. Ezt a világpiac hatása éppúgy táplálja mint az erős gazdasági érdekek, amit néha még monopolisztikus helyzetben levő vagy legalábbis befolyásos gazdasági erők is táplálnak. A világpiaci keresetek begyűrűzése viszont messzibb távlat. Ennek megvilágításában kell nézni a reformnak korábban már említett három tényezőjét Magyarország esetében.

*A kényszer.* Egy mehökkentő adatot közöltek a magyarországi lapok: az utóbbi években a nemzetközi árárányok megtomlása miatt Magyarországot akkora kár érte, mint a második világháború egész pusztítása. Ez az egyetlen adat meggyőzően mutatja, milyen nehéz helyzetben kell Magyarország vezetőinek és dolgozóinak a továbbfejlődés problémájával megküzdeniük. Nemcsak az ország gazdaságirányítási rendszerének átalakítása a feladat, hanem az is, hogy lehetővé váljon a fejlődés felgyorsítása, a szo-

cialista rendszer kapitalizmus mögötti lemaradásának behozása, és a technológiai forradalommal kapcsolatos és minden ország előtt felmerülő veszélyek leküzdése, sőt azzal egyidejűleg a nehézségekkel való megbirkózást is elő kell hogy segítse. E nehézségeknek tünetei pl., hogy az elmúlt két évben egy százalékkal csökkent a nemzeti jövedelem, a konvertibilis bruttó adósság 16 milliárd, a nettó 9,3 milliárd dollárra nőtt (ami a konvertibilis devizában elszámolt évi összkivitel kétszerese), csak kamatokra 1986-ban 800 millió dollárt kellett fizetniük. A többi tünetet Grósz Károly miniszterelnök parlamenti expozéjában így összegezte: „Konzerválódott a korszerűtlen termelési szerkezet. Nem sikerült megvalósítani azt a legfontosabb gazdaságpolitikai célt, hogy az intenzív fejlődést a termelési folyamat valamennyi elemére kiterjesszük. A gazdaság hatékonysága alig javult, a termelékenység csak kis mértékben nőtt. A termékek minősége számottevően nem változott, a fajlagos anyag és energiafelhasználás továbbra is magas... Az életszínvonal jelentős rétegeknél stagnál, sőt egy nem lebecsülendő nagyságú körben csökkent.” Mindez nyilvánvalóan a továbblépés kényszerét szüli.

*A program.* A magyar reform nem újkeletű. A magyar kommunistáknak ugyanis 1956 után szembe kellett nézniük egy nagy megrázkódtatással. A Rákosi rendszerrel szembeni gyűlölet olyan fokra emelkedett, hogy a tömegeket szembeállította a rendszerrel, és a magyar pártban, államban nem volt annyi erő, hogy véget vessen az ellenforradalom felé sodródásnak, a rendszert szovjet tankokkal kellett megmenteni. Az új helyzetben a Kádár-politikának nemcsak a tömegek bizalmát kellett visszaszereznie, hanem meg kellett oldania azokat a problémákat is, amelyek oda vezettek, hogy a szocializmus elveszítette tömegbázisát, sőt ilyen körülmények között a gyorsított továbbfejlődés problémáit is meg kellett oldani. Ezzel magyarázható, hogy már 1958-ban körvonalazódott a „tervszerű piacgazdaság” reformterve. A reform konkretizálása azonban csak 1965-ben kezdődött meg. 1968-ban el is fogadták az új gazdasági reformot, amely radikális újdonságként gyökeresen szakított a szovjet gazdaságirányítási modellel. Akkor azonban sem a belső sem a külső körülmények nem kedveztek a reformnak, így a reformtervek csak a 70-es évek közepétől gyorsultak fel, és a lényeges intézkedések csak a 80-as évek elején születtek meg. Ilyen helyzetben a magyarországi program nemcsak hogy külön figyelmet érdemel, hanem már a mostani nehézségek, még inkább az esetleges későbbi problémák egész Kelet-Európában a reform ellenségeinek kezébe adhatnak érveket.

A program maga már nem annyira a reform elemi követelményeit — a vállalati önállóság növelése stb. — tartalmazza, hanem a továbblépést a megteremtettek alapján. Lényege a szabályzórendszer egyes fő elemeinek gyökeres átalakítása és új eszközök beépítése. A hatóeszközök kimunkálása között ott van az adóreform, amely 170 milliárd forinttal terementesíti a gazdaságot, de ott van a bérreform is, amelyről Grósz ezt mondta: „Nem folytatható tovább az a gyakorlat, hogy a népgazdaság nehéz helyzetére hivatkozva — az egyén illetve a dolgozó kollektíva teljesítmé-

nyére való tekintet nélkül — visszafogjuk a bért, és lineáljuk a bérarányokat.” Az intézkedések másik csoportja a kormányzati irányítás, a tervezés módszereinek továbbfejlesztése, amely többek között a kormány messze-menő átszervezésével is járt. Végül a változások harmadik csoportja a piaci mechanizmus szabadabb érvényre juttatása, a megteremtett vállalati önállóság tartalmának gazdagítása, a vállalkozás és a vállalati felelősség következetes érvényre juttatása.

*A dilemmák.* Az általános dilemmákon kívül Magyarországon külön dilemmák származnak abból, hogy már régen dolgoznak a reformon, és abban a legmesszebb jutottak. Itt nemcsak a már említett dilemmára gondolunk — tudniillik, hogy a magyarországi nehézségek érvet adhatnak a reform ellenzőinek kezébe —, még csak nem is arra, hogy a reform ilyen hosszú folyamata felszínre hozza az akadályokat és a megvalósítás nehézségeit (különben is az akadályok egy része eltűnik azzal, hogy a reform-folyamat erőteljesen beindult a Szovjetunióban is). A sajátos magyar dilemmáknak három csoportjára mutatnánk itt rá. Az első csoport abból ered, hogy mivel régebben és átfogóbban foglalkoznak a reform problematikájával, jobban látják, hogy vele kapcsolatban elméletben még mennyi mindent kell tisztázni és gyakorlatban megoldani. Pl. látják, az általunk már említett problémát is: nem eléggé kimunkált a reform elméleti alapja, az ösztönösség-tervszerűség, a világ megváltoztatásának és az elidegenült hatalmak leküzdésének marxista igazsága stb. A Társadalmi Szemlében, az MSZMP folyóiratában pl. ezt olvashattuk: „A tervszerűen szabályozott piacgazdaság fogalmával is tulajdonképpen az 1966. évi dokumentumokban találkozhatunk. A politikai megnyilatkozásokból azóta is hiányzik gazdasági reformunk átfogó jellemzése, céljainak, jellegének egyértelmű meghatározása, mint ahogy nem szól erről a nagy támogatást kapott pragmatikus orientáltságú új kormányprogramunk sem.” De ugyanitt olvashatunk annak felismeréséről is, hogy a gyakorlati megoldásoknak még milyen messze kell menniük, mondjuk fel kell ölelniük az oktatás reformját is.

A dilemmák második csoportja abból ered, hogy mivel már régóta birkóznak ezekkel a problémákkal, és mivel a reform következő lépései a gazdasági gondokhoz kapcsolódnak, könnyen elterelődhet a figyelem a lényegről. A jugoszláv föderáció—köztársaságok—tartományok dilemmáihoz hasonlóan már most is sokat foglalkoznak bizonyos politikai problémákkal: a párt vezető szerepének feladatával vagy legalább enyhítésével, az ellenzék tolerálásával sőt szervezkedésével, több jelölt állításával a választásokon, amit Kelet-Európában a magyarok alkalmaztak először stb. Ezek lényeges részei lehetnek a reformhoz szükséges légkör megteremtésének, de ugyanakkor el is terelhetik a figyelmet arról, hogy a lényeg a gazdasági fejlődés meggyorsítása, a lemaradás behozása. A politikai változtatások egyféle pótszerként is jelentkezhetnek, mint kárpótlás azért, hogy az alapvető területen nem sikerült döntő eredményt elérni. A leglényegesebbek mégis a dilemmák harmadik csoportja, amelyek a reformmal kapcsolatos nehézségekre és problémákra utalnak. Ezek egy része rokon a Lengyelország esetében említettekkel: pl. a félelem, hogy a gazdasági problémák miatt a reform

csak áremelés lesz — mivel Magyarország messzebb jutott, ehhez még hozzáteszik: nem lesz több mint a fogyasztás csökkentésének napjainkban világszerte divatos receptje —, bizonyos eltávolodás az életszínvonal csökkenése miatt bizalmatlanná vált közvéleménytől, vagy a lengyel tapasztalatokon okulva a munkásosztály bizonyos érdekeinek védelmében önállóan föllépő szakszervezetektől stb. A legsajátosabb magyar dilemma, hogy legmesszebbre jutva a magyarok érkeztek oda, hogy dönteniük kell: az intenzívebb gazdálkodás érdekében vállalják-e a munkanélküliséget, kockáztatva a szocializmus egyik előnyének kikiáltott vívmányt, vállalják-e a már most is jelentkező szociális feszültségek növekedését és a szembeke-rülést, a szakszervezetek határozott munkanélküliség-ellenes álláspontjával, vagy kompromisszumot kötnek, és kockáztatják a reformot.

### *Tovább lépés az ellenállás letörése után*

A teljesség miatt vázlatosan foglalkoznunk kell még két ország — Csehszlovákia és Bulgária — esetével. A problémák náluk is ugyanazok. Csehszlovákiában a legújabb tervidőszak alatt a vállalatok egyharmada nem teljesítette a középtávú tervet, ugyanakkor csökkent a kivitel, amivel kapcsolatban Strougal miniszterelnök kijelentette: „Egyes gazdasági ágazatok lemaradása Csehszlovákiában a világ többi része mögött nem a szocializmus sajátossága, mint egyesek mondják, mi jutottunk el idáig, első-sorban azért, mert túlbecsültük az igazgatás adminisztratív módszereit, ugyanakkor kevésbé bízunk az emberben és lehetőségeiben.” Bulgária, mint zártabb rendszer, kevesebbet foglalkozik saját nehézségeivel, de még itt is nyilvánosságra került pl. hogy a zöldségfélékből nem sikerült megtermelni az előírányzott mennyiséget, az állattenyésztés lemaradt, sztrájkok voltak stb. S azonos körben mozognak az elképzelések és dilemmák is. A kép azzal módosul, hogy mindkét országban bizonyos ellenállást kellett letörni a reform beindításához.

Az ellenállás közös forrása, hogy mindkét ország rendszere a begubózásra, az engedmények visszautasításával való védekezésre — a nacionalizmus ilyen vagy olyan válfajával párosítva — rendezkedett be, tehát mindkettőre az vonatkozik, amit a rendszer féltése meg a reform közti viszonyról elmondtunk. A két ország közötti különbség abból adódik, hogy a fenti ellenállást Csehszlovákiában az is erősíti, hogy közel 20 évvel ezelőtt az országban egy megrázkódtatással járó fordulat játszódott le, Bulgáriában viszont Kelet-Európa legrégebbi idők óta változatlan rendszere van uralmon — Todor Zsivkov már 33 éve áll a Bolgár KP élén. Ez a lényeges különbség elegendő ahhoz, hogy a közös vonások mellett eltérések is mutakozzanak a két ország között. A közös, hogy mind a két országban a reform akadálya a privilégiumok féltése, de a legfőbb probléma nyilvánvalóan az, hogy a Varsói Szerződés 1968-as fegyveres beavatkozásával kialakított vagy az évtizedekig változatlan és eddig a Szovjetunió legfőbb szövetségésének számító rendszer mennyire képes, sőt egyáltalán képes-e

átalakulni. Mindenesetre Csehszlovákiában tisztázni kellett és kell, hogy van-e erkölcsi joga a reformra vállalkozni, sőt egyáltalán fennmaradni annak a rendszernek, amely egy nagy reformvállalkozás letörésével, a fejlődés meggyorsítására tett kísérletnek idegen tankokkal történt megghiúsítása után került az ország élére. Bulgáriában pedig azt kell tisztázni, hogy az eddig változatlan rendszer miért éppen most vállalkozik a változtatásra.

Mindennek az a következménye, hogy lassú a reform folyamata, Bulgáriában ez a lassítás burkoltabb formában jelentkezik, pl. úgy, hogy az 1986 áprilisában tartott pártkongresszus megígérte a tudományos műszaki forradalmat, ezzel a jobb életet; az 1987 júliusában tartott pártplénum megígérte a gazdasági és politikai rendszer átalakítását, de a mindennek konkretizálására összehívott országos pártértekezletet 1987 decemberéről későbbre halasztották. Csehszlovákiában nyilvánvaló a halogatás, hiszen a már mindenütt tisztázott, a vállalati önállóság növeléséből és a központi irányítás mérsékléséből álló reformot is csak 1989-től akarják alkalmazni. Az eltérés ott van, hogy Csehszlovákiában a reformmal szembeni ellenállás megzavarta még a Szovjetunióhoz fűződő kapcsolatokat is. Egészen paradox módon olyan jelenségeket szült, hogy az eddig „legmegrögzöttebb moszkoviták” az ország sajátosságaira és „önálló útjára” kezdtek esküdni, olyannyira, hogy még a két ország közötti viszony tisztázása is szükségessé vált. Bulgária viszont megőrizte a Szovjetunió legfőbb szövetségese minősítést, amit a reform körül kibontakozó nagy vita és az azonnali radikális átalakítás jelez (pl. az eddigi 58 járás helyett 10 körzet létrehozása, amivel kb. 20 000 tisztviselő elbocsátása jár). A külső megfigyelőnek azonban néha az a benyomása támad: ez a radikalizmus pusztán leplezni kívánja, hogy semmi sem változik lényegesen a gazdaság-irányítás rendszerében, a piaci gazdálkodás erősítésében stb., tehát a reform leglényegesebb elemeinek vonalán. És van egy bolgár sajátosság, amelyről a sok dilemma közepette el kell gondolkodni minden kelet-európai országban, sőt nemcsak ott: nem kevés vállalat visszautasította, hogy az állami vagyont „önigazgatásra és gazdálkodásra” átvegye. Mindenesetre Csehszlovákia és Bulgária esete is hozzájárul ahhoz, hogy a reform nehézségei legalább annyira kitűnjenek mint a megreformálás szándéka.

\*

A kelet-európai reformok közös vonása, hogy tudatosodott a történelmi kihívás: a szocializmusnak szembe kell néznie azzal, hogy bizonyos vonatkozásban lemaradt a másik rendszerrel szemben vívott versenyben, és mindenképpen gyorsítania kell, intenzívebbé kell tennie ezt a fejlődést, hogy a lemaradást behozza. A vállalkozást azonban nemcsak az nehezíti meg, hogy — mint minden mélyrenyúló változásnak — ennek is vannak akadályai, hanem az is, hogy a fejlődés meggyorsítására olyan körülmények között vállalkoznak, amikor — a világgazdasági nehézségek és a technológiai forradalom követelményei teremtetten — olyan prob-

lémákat is meg kell oldaniuk, amelyek a világ minden országában nehézségeket támasztanak és megrázkódtatásokat szülnek. Éppen ezért a reform egy világtörténelmi folyamat része. Sorsa nemcsak azon múlik, hogy egy-egy országon belül hogy alakulnak a belső erőviszonyok, és milyen sikeres lesz a gazdasági gondokkal való birkózás. Ezt a csatát ugyanis a világ haladó erői csak közösen nyerhetik meg. Ehhez azonban a világ baloldalának ki kell hevernie a jóléti állam visszakozásával és a konzervativizmus előretörésével kapott csapást; a fejlődő országoknak eredményeket kell elérniük az új gazdasági világrend megteremtésében; a világ marxistáinak meg kell birkóznuk sok elméleti problémával. De ennek a világméretű harcnak, amelytől a kelet-európai reformok sikere függ, szerves része a többi szocialista ország erőfeszítése is. Gorbacsovnak meg kell nyernie a peresztrojkáért vívott ütközetet, Kínában sikerülnie kell a reformnak és nekünk, Jugoszláviában be kell bizonyítanunk, hogy az öngazgatás társadalma leküzdheti az inflációt és a munkanélküliséget.

Danica Drakulić

## A SOKOLDALÚ KÖLCSÖNÖS FÜGGŐSÉGI VISZONYOK ERŐSÖDÉSE A VILÁGBAN

---

Amikor az emberiség mai helyzetét, a mai valóságot elemezzük, és arra a következtetésre jutunk, hogy az egyes országok között ma világviszonylatban is állandóan növekszik és egyre szerteágazóbbá válik a kölcsönös függőség, akkor az első pillantásra különösnek tűnik, kételyeket támaszt, az érvek és ellenérvek tömkelegét veti fel, a jövőkutatók pedig elbizonytalanodnak a kedvező kimenetel előrejelzésében. A világ fejlődésében egy idő óta állandóan sokasodnak és egyre szövevényesebbé válnak az ellentmondások, már-már olyan helyzet alakul ki, ami leginkább a civilizációs korszakváltásokra jellemző. Mégsem tanácsos bizonyos analógiákat felállítani a mai világ haladási irányainak kikövetkeztetésére, noha ez talán hozzásegíthetne bennünket a világfejlődés globális folyamatainak jobb megértéséhez, a lehetséges és a valószínű irányzatok feltáráshoz. A „globális közösségben” ma olyan méretűvé vált az általános tudományos-technológiai forradalom, amely néhány évtized előtt még elképzelhetetlen lett volna. A tudományos-technológiai forradalom gyökeresen megváltoztatja a termelő erőket, hat a termelési viszonyok módosulására, s nemcsak a világ fejlettebb részét, hanem többé-kevésbé az egész világot is átszövi. Ilyen megfontolásból Richard I. Barnett joggal használja a „világgyár” kifejezést, amelynek értelme sokrétű és nagyon is lényegre utaló.

A termelési viszonyokat érintő változások mértékének és intenzitásának, az emberi társadalom kommunikációs formáinak elemzése megköveteli a legkülönbözőbb vonatkozások feltárását, a módszertani eljárások megválogatását és a multidiszciplináris megközelítést. A jelenleg folyamatban levő változások jellege és üteme ugyanis olyan, hogy önmagában egyetlen tudományág sem képes egészében a felmérésükre. A korszerű termelésben ma nemcsak az optimális eredmény a cél, hanem annak feltárása is, hogy mit hoz a jövő. A mai világban mindinkább elveszíti időszerűségét John Naisbitt megállapítása: „Ember módjára viselkedünk: az ismert múlthoz tartjuk magunkat, mert félünk az ismeretlen jövőtől.”<sup>1</sup> Hangsúlyoznunk kell azonban, hogy előrejelzéseink a jövőről — ennek a területnek ma már külön tudományos művelői vannak —, csak úgy lesznek eredményesek,

ha kiindulási pontunk a múlt és a jelen. Habár a legnagyobb gondolkodók, mint Marx, Engels és Lenin, mindig elhatárolták magukat attól, hogy műveikben megrajzolják a jövő társadalmát, óriási életművükkel bebizonyították, hogy a történelem kereke megállíthatatlan, s ilyen értelemben, mint ahogyan az különösen Marx korai munkáiból kiolvasható, a jövő is ismert, mert minden „szülési fájdalom” ellenére mind a kapitalizmust, mind a szocializmust is túl kell haladnunk. Számos futurologus állítja, hogy ez a jövő valójában már meg is kezdődött.

Az erre vonatkozó irodalom ma egyre gazdagabb, s a közelítési mód-szerek is különbözőek — szociálpolitikai, gazdasági-demográfiai, technológiai stb. jellegűek. Felvetődik a kérdés, hogyan lehet ebből a helyzetábrázolásból és jövőkutatásból megbízható értesüléseket szerezni a várható pozitív változásokról, egy igazságosabb világrend kialakulásának lehetőségeiről illetve az esetleges „bizonytalan holnapokról”.<sup>2</sup> A jövőkutatás különösen az energetikai világválság első jelei után lendült fel. A megoldáskeresésben és az „emberiség válságával” illetve az évről évre egyre jobban mélyülő nehézségek leküzdésének lehetőségeivel foglalkozó szerzők toborzásában élen jár az ismert Római Klub. Az első könyv, amely ezzel a kérdéskörrel foglalkozott, A növekedés határai, amely az ún. nulla-növekedés elméletét fejtegette, a föld korlátozott lehetőségeinek és annak tudatában, hogy emiatt hamarosan képtelenség lesz kielégíteni minden növekvő szükségletet, tehát az iparosítás mozgásterülete is leszűkül, szemben az utóbbi évtizedek expanziójával. Ennek az elméletnek a hívei a növekedés nélküli fejlődés szószólói, akik sürgetik a gazdasági fejlődés át-lényegítését a meglevő erőforrások kímélése céljából. A másik oldalon azok a teoretikusok állnak, akik nem fogadják el a jövő világának ezt a képét, hanem a jövő kérdésében a „határtalan optimizmus” álláspontját képviselik, és magukévá teszik J. Naisbitt véleményét a Megatrendekből: „Is-tenem, mily gyönyörűség ilyen időkben élni”, vagyis olyan időkben, amelyeknek eljövételét az új technológiák alkalmazása teszi lehetővé, óriási változásokat okozva a további események folyamatában és az egész világ-kép alakulásában.

R. U. Ayrest nem nevezhetjük marxistának, de ő utalt arra a marxi tételre, amely A tőkében olvasható, hogy az anyag különböző hasznos tulajdonságainak fölfedezése „történelmi tett” és az ember saját sorsának egyedüli és független alakítója, aki fejlődése érdekében mindig rá tud jönni a megfelelő megoldásokra. Ayres egyike azoknak az íróknak, akik elvetik a „növekedés nélküli” fejlődést.

A harmadik technológiai forradalom lendületében sok szerző a technológiában látta azt az univerzális eszközt, amelynek segítségével az emberiség minden problémája megoldható. És ha a technológia erre valóban képes lenne, a világ nyilván már az elkövetkező évtizedekben lényegesen megváltozna. Természetesen elkerülhetetlenek a változások, de a világ átalakulását aligha várhatjuk a közeli jövőtől. Az új technológiák alkalmazásával, ezeknek valódi értelmeként csakugyan meglesznek az anyagi előfeltételek a szegénység és a munka hatalmának felszámolására, vagyis a

munkát fel fogjuk szabadítani mindenfajta kényszer és elidegenedés alól, de tény az is, hogy egyelőre még túlságosan korai lenne pontosabban felbecsülni az informatikai technológia, a mikroelektronika, a robotok stb. alkalmazásának várható hatását.

Az ember a múltban is mindig úgy tekintett az új technológiára, mint az alapvető változások hatékony eszközére. A technológiának különösen az utóbbi két évszázadban volt döntő hatása a gazdasági, társadalmi és politikai fejlődésre, nemzeti és nemzetközi méretekben egyaránt. De bármilyen jelentős szerepet is játszott a társadalmi előrehaladásban („Nem az különbözteti meg a gazdasági korszakokat, hogy mit, hanem hogy hogyan, milyen munkaeszközökkel termelnek”<sup>3</sup> — írta Marx), maga a technológia sohasem válhatott önállósult erővé. Mindig az emberi munka eredménye, az ember eszköze volt. Ilyenformán a technológia önmagában sem jó, sem rossz nem lehet, mert szerepét mindig a felhasználás módja dönti el.

Az informatikai technológia és a segítségével előre jelzett változások megosztották a tudósok véleményét várható hatásuk, jó és rossz oldaluk megítélése tekintetében, és arra ösztönözték a kutatókat, pl. az említett Római Klub tagjait, hogy megtalálják a fejlesztési tervekben a kedvező hasznosítás módját és az új technológia nem kívánatos következményeinek elkerülését.

Magától a technikai előrehaladástól nem várhatók csodák. Erre példaként szolgálhatnak az újonnan iparosított országok Kelet- és Délkelet-Ázsiában, Dél-Afrikában, Brazília, Mexikó stb. Technológiai szempontból ezek az országok, de főleg Kína és India, nagy fejlődésen mentek át. Mégis talán India esete a legjellemzőbb, hiszen a munkaképes szakemberek száma tekintetében ez az ország a harmadik helyen áll a világon, de ez a körülmény nem sokat segített a számos fejlődési probléma megoldásában. Igaz, mind a két ország számottevő előrehaladást ért el a nemzetközi munkamegosztásba való bekapcsolódásban, ugyanakkor egyéb mutatók vonatkozásában messze lemarad a vezető technológiai hatalmak mögött.

E tekintetben a vezető szerep az ötvenes évek óta mindenképpen az USA-é, noha az utóbbi két évtizedben a nemzetközi technológiai versenybe egyre eredményesebben kapcsolódnak be a fejlett tőkés államok is: mindenekelőtt Japán, valamint a világkapitalizmus „harmadik mozdonya”, a Német SZK, de ugyanezt mondhatjuk el Svédországról, Franciaországról és Olaszországról is. Az ún. „Első világ” többi országának helyzetét viszont kritikusként mondhatjuk a jelentékeny technológiai lemaradás miatt, s épp ezért ezekben az országokban hozzá is láttak a lemaradás alapvető okainak feltárásához, illetve az informatikai technológia meghonosításához és továbbfejlesztéséhez. Ez azonban nem vonatkozik azonos mértékben minden országra és minden gazdasági ágazatra, így a 70-es és 80-as évek válsága a termelés megtorpanásához vezetett és magával hozta a munkanélküliség növekedését. Hozzájuk hasonlóan a „Második világ” országai is nagy erőfeszítéseket tesznek a technológiai előrehaladás érdekében, a lemaradás azonban nehezen pótolható, hiszen az USA egyre messzebbre jut a stratégiai jelentőségű technológiai újítások alkalmazásában és a gaz-

dasági fejlődésben. Ilyen szempontból a „Harmadik világ” országai vannak a legválóságosabb helyzetben. Az USA, Japán és néhány más ország a 60-as években arra használta fel óriási gazdasági erejét és a tőke nemzetközi szintű szerveződését, hogy a transznacionális társulások útján a termelés bizonyos részeit, néha pedig az elavult és „piszkos” technológiát átruházza a fejletlen országokra, ahol a tőke értékesülésének feltételei még kedvezőbbek, tehát nagyobb a lehetőség az értéktöbblet kisajátítására és a profitráta csökkenő tendenciájának megakadályozására, ami létkérdése a kapitalizmus működésének. Az említett országok ezeket az állásaikat nyilván nem egykönnyen adják fel, s továbbra is megpróbálják kihasználni az olcsó munkaerő, a kedvező adórendszer, a természetes erőforrások és más tényezők előnyeit.

Mindebből arra következtethetünk, hogy a világban végbemenő nagy horderejű változások ellenére az egyenlőtlenség továbbra is fennmarad, s belátható időn belül nem változik a világ klasszikus felosztása annak alapján, hogy kik az elsődleges termelők, s hogy hol készülnek az ipari végtermékek, sőt ez a felosztás a jövőben még élesebbé válhat a magas technológiai fejlettségű országok és a periférián levők viszonylatában.

Juan F. Rada az informatikai technológia példáján szemlélteti, hogy az országokon belüli és az országok közötti egyenlőtlenség három vonatkozásban jut kifejezésre: „Először: a tudományos és technológiai kapacitások nemzetközi elosztásában... Másodszor: a gyáripari kapacitások méretkülönbségeiben... Harmadszor pedig, a nemzetközi informatikai rendszer működésében, amire az UNESCO programja is kiterjed.”<sup>4</sup>

Ha nem is bocsátkozunk részletesebben annak a kérdésnek a vizsgálatába, hogy milyen szerepet játszhat a technológia a „Harmadik világ” országainak fejlődésében és jövőendő helyzetében, annyi bizonyos, hogy a transznacionális társulások helyzete és hatalma — annak minden velejárójával és következményével együtt, és számításba véve mindazokat a problémákat és ellentmondásokat, amelyeket az új technológiák alkalmazása vált ki, s amelyeket a transznacionális társulások szállítanak a „perifériákra” (tehát ilyenformán árát képezik a fejlődésnek) — meghatározó tényező a fejletlenek és fejlettek kölcsönös viszonyában. Igaz, számos példa azt mutatja, hogy a rendkívül fejlett országok egymás közötti kapcsolataiban is létezik bizonyos konkurencia, csak hogy ugyanakkor az egymással való szövetkezés tényével is számolni kell a nemzetközi viszonyok alakulásában. Ez a szövetség biztosítja a kapitalizmus nemzetközi térhódítását, aminek közvetlen úttörői a transznacionális társulások. A világ gazdaság ilyen integrálási projektuma szerves részét képezi az amerikai politikának. Ez a stratégiai cél, vagyis a tőke internacionalizálási folyamatának erősítése kimondottan az értéktöbblet növelését illetve a profitráta csökkenésének megakadályozását szolgálja, de ezáltal valóra válik a másik nagyszabású terv is — a tőkés viszonyok kiterjesztése és elmélyítése.

Annak bizonyítását, hogy a mai világban nemcsak az ellentmondások, hanem a sokoldalú kölcsönös függőségi viszonyok is állandóan erősödnek,

kezdjük R. J. Barnett (aki különben nem marxista) egyik egyszerű megállapításával, mely szerint a világ többé nem fejlődhet úgy, mint eddig.

Tudjuk, hogy a második világháború után sok ország politikai emancipációja megvalósult. Másfelől viszont ezt a folyamatot nem követte nyomon a gazdasági viszonyok minőségi változása. A fejlett és a fejlődő országok közötti szakadék mindinkább elmélyült, ehhez hozzájárult: a világpiacon az árrendszer, a technológia és a tudás monopolizálása, valamint a felhatalmazott tőkével való manipulálás. Mindez ahhoz a közismert tényhez vezetett, hogy néhány ország mértéktelen gazdagságra tett szert, a másik oldalon pedig sok ország végképp elszegényedett. Ezen természetesen az sem segített, hogy önállóságuk elnyerése után a fejlődő országok egyaránt sikraszálltak az egyenrangú nemzetközi árucseréért és az örökölt kizsákmányolás felszámolásáért.

Ezek a problémák még inkább kiütkeznek az ipariból az informatikai társadalomba való átmenet mai feltételei között, aminek fő jellemzője, hogy „a hatalom új forrása nem a néhány kézben összpontosuló pénz, hanem a sokak kezében levő információ. Ebből logikusan következik a többi: átmenet a klasszikusból a magas technológiába, a nemzetiből a globális gazdaságba, a rövid távúakból a hosszú távú célok felé, a centralizációból a decentralizációba, az intézményekre való támaszkodásból az önerőre való hagyatkozásra, a reprezentáltból a participált demokráciába a hierarchikusból a „hálózati” döntéshozatalba, ezenkívül megkezdődik az északiak átköltözése délre, s megsokszorozódnak a választás lehetőségei”.<sup>5</sup>

J. Naisbitt rámutat arra, hogy a viszonyok lényege a jövőben a tudás és a hatalom viszonyában fog tükröződni, s hogy az informatikai kornak más lesz a gazdasági valósága és a globális gazdasága, ami a szerző véleménye szerint egyetlen esélye a világbéke megőrzésének. Azt írja: „Arról van szó, hogy gazdaságilag olyan kölcsönös függőségbe kerülünk egymással, annyira egymáshoz kapcsolódunk, hogy nem semmisíthetjük meg egymást. Tudom, hogy az emberek kételkednek ebben, észrevettem ezt megtartott előadásaim során. És én akkor azt mondom: emlékezzetek csak vissza, mi történt 14 hónappal ezelőtt (1983-ban — D. D. megjegyzése), amikor lelőtték azt a bizonyos koreai repülőgépet. Az USA a Szovjetunióval egyetlen szerződését sem bontotta fel. Ez ugyanis végzetes lett volna a mi farmereink számára. *A gazdasági szempontok szemmel láthatóan fontosabbak lettek a politikaiaknál*, és én ilyen értelemben gazdasági determinista vagyok.”<sup>6</sup>

Amikor ezt a kérdéskört vizsgáljuk, nem hagyhatjuk figyelmen kívül a kapitalista militarizmust és az általános fegyverkezési hajszát, hiszen a nagyhatalmak ma óriási anyagi eszközöket fektetnek be a hadiipar szolgálatában álló tudományok és technológiák fejlesztésébe (ami nem csak az USA-t és a Szovjetuniót jellemzi), s habár ez igen károsan hat a világbiztonság alakulására, mi mégis hajlamosak vagyunk magunkévá tenni J. Naisbitt optimizmusát, s hinni M. Gorbacsov állításában, aki a külföldi újságírókkal folytatott beszélgetésében, 1987. augusztus 8-án kijelentette: „Ha a népek növelik árucseréjüket, nagyobb kilátásaink lesznek a békére.”

Azok a rejtett lehetőségek, amelyeket az informatikai technológia tár fel a világ előtt, nyilván még sokáig nem szolgáltathatnak anyagi alapot a kevésbé fejlett és a fejletlen országok előrehaladásához. Az egyes országok igen eltérő képességet mutatnak az új technológiák alkalmazásában, ami a világban meglevő polarizált viszonyok következménye, s nem tudni, hogy ezek a viszonyok állandóan újratermelődnék-e, vagy sikerül túlhaladni őket. A nemzetközi viszonyokat túlságosan megterhelik a politikai szempontok, a gazdasági rend megváltoztatásának szükségyszerűsége azonban elkerülhetetlenné teszi a különböző nemzetgazdaságok egymás közötti koordinálását. Erről a kölcsönös függőségről I. Brkljačić a következőket írja R. U. Ayres *Bizonytalan bolnapok* című könyvének utószavában: „Az országok kölcsönös gazdasági függősége a jövőben feltétlenül növekedni fog, már amennyiben nem romlanak meg mélyrehatóan a politikai körülmények a világban.”<sup>7</sup>

A világ gazdaságban a viszonyok alakulásának fő tényezője az, hogy ki milyen arányban rendelkezik a különböző természeti erőforrásokkal. Ezzel a kérdéssel vagyis a fizikai erőforrások és a politikai hatalom összefüggéseivel igen részletesen foglalkozik Richard I. Barnett *Szűk esztendő* című könyvében. Ebben olvashatjuk: „Aki ellenőrzése alatt tartja a világ erőforrásait, az a világot is ellenőrzi, méghozzá olyan módon, amellyel még a kérdéses területek megszállásával sem fordulhatunk szembe... Minthogy ma egyes anyagok egyre ritkábbá és drágábbá válnak, a jövőbeni készletek felbecslésének politikai súlya lett.”<sup>8</sup>

A hatvanas évek közepén három esemény hatására, ezek: az idegen behurkázások növekedése és a transznacionális társulások hatalmának világméretű kiterjedésedése, az ipari világ növekvő függősége a bányakincsek és az élelmiszerek behozatalától, valamint az óriásira növekvő katonai kiadások, egyre kifejezettebbé vált a világ gazdaság integrálódása, mert nyilvánvaló a nyersanyaghiány és a tőle való függőség. Ettől kezdve a nyersanyagforrások megőrzésére egyre agyafurtabb katonai módszerek alkalmaztak.

R. Barnett szerint a mai világ alapvető problémái abból erednek, hogy mindinkább kiapadnak a gazdaság fő forrásai (ennek bizonyítására példákkal szemlélteti a fogyasztás alakulását a legfontosabb öt erőforrás: az energia, az ásványkincs, az élelmiszer, a víz és az emberi tudás tekintetében), a másik legfontosabb tényező pedig az erőforrások *ellenőrzése*, pontosabban az, hogy hol teremtik elő, és hol fogyasztják. A szükség maga, ami a szerző véleménye szerint a mai világ politikai és gazdasági szerveződésének következménye, egyúttal felgyorsította a munkamegosztást a világban. A transznacionális társulások előretörése létrehozta a „világgyárat” (R. Barnett).

A hiány különösen jelentős az energiahordozók, elsősorban a kőolaj tekintetében, amely „az ipari civilizáció vére, és mindig olcsó volt”, épp ezért most elkerülhetetlenné vált az új források feltárása, és a hozzájuk való alkalmazkodás. Az ipari célú energiafogyasztás a világban kb. tíz évenként megkétszereződik.

A könyv szerzője kimerítő képet fest a gazdaság öt fő rendszeréről, amelyek igen szoros kapcsolatban állnak egymással. Példaként az USA, majd Japán és néhány nyugat-európai ország helyzetét vázolja (felsorolva a rendelkezésükre álló erőforrásokat és várható nehézségeiket az egyes energia-hordozók, bányakincsek stb. hiányából eredően), de azt a kérdést sem kerüli meg, hogy milyen mértékben függenek ezek az országok a világ többi részétől, s hogy ennek milyen hatása van egymás közötti gazdasági és politikai viszonyaik egészére. Ha ezeknek a nagyon fejlett tőkés országoknak nem lett volna lehetőségük más országok nyers-anyagait olcsón és könnyen kihasználni, sohasem következett volna be ipari expanziójuk s mértéktelen gazdagodásuk. A könyv szerzője ironikusan még ezt is megjegyzi: „Más országok természeti kincseinek kihasználása tette szükségsszerűvé a technológiai terror felvirágoztatását...”<sup>9</sup> Majd hozzáteszi: „*Amit baladásnak nevezünk*, nem más, mint az alkotó munka és a rablás titkos kapcsolata. A civilizáció virágzása akkor kezdődött, amikor az emberek feltalálták a termelés és a társadalmi élet ügyesebb, új módszereit, de ehhez általában mások javait is el kellett lopni.”<sup>10</sup>

Az erőforrásokkal való rendelkezés és a fogyasztás problémája elsősorban a fejlett és a fejletlen világ viszonylatában jelentkezik, mert a világpiac prizmáján át törik meg az elsődleges termékek és a végtermékek termelőinek viszonya, a világpiacon következik be a gazdaság újrafelosztása a gazdagok javára illetve a szegénységben élő országok kárára. Az ásványkincsek példáját említve J. Tinbergen megállapítja, hogy az emberiség 10%-a huszonötször több ásványkincset használ fel, mint a fennmaradó 90%.

Miután számos más példával is alátámasztja a világ egyes országai között kialakult viszonyok igazságtalanságát, a szerző szükségszerűnek ítéli meg a világ gazdasági rendjének megváltoztatását. Szerinte a „világyár” csak úgy működhet eredményesebben, ha a fejlődő országok érvényre juttathatják az egyenlőtlenségi viszonyok felszámolásában jogos követeléseiket. A „Harmadik világ” követeléseit R. Barnet három csoportba sorolja: először is, megszilárdítani az elsődleges termékek árát, és közös pénzalapot létrehozni az áresések megakadályozására; másodsor, szabaddá tenni a fejlődő országok gyáripari termékeinek beáramlását a fejlett országok piacaira; és harmadszor, pénzügyi támogatást, adósságtörlesztési könnyítéscet, s kedvezőbb feltételekkel több új hitelt nyújtani a fejlődő országoknak.<sup>11</sup>

J. Nyerere a következőképpen írja le ezt a kérdéskört: „A nemzetközi árucseré uralkodó filozófiája, amivel a függetlenségünk elnyerésekor megismerkedtünk, s ami még ma is érvényes, az a bizonyos 'szabad piac'. Ez elméletileg a zavartalan versengést és az alku lehetőségét jelenti az egyenlők között, tehát az árak az eladók és a vásárlók megegyezése, kívánsága szerint alakulnak... Sajnos azonban ennek az elméletnek kevés köze van a gyakorlathoz. A mai világ népeinek egyenlősége csupán törvény szerinti egyenlőség, és nem gazdasági valóság... Az sem igaz, hogy az árak

a szabad piac hatására alakulnak, vagyis az eladók és a vevők megállapodása szerint. A gyáripari termék árát a termelő szabja meg; s ha van is valamilyen versengés, akkor ez olyan gyárórások között zajlik le, mint amilyen a Ford, a General Motors és a Volkswagen. Abból semminemű haszon nem származna, ha az árak miatt a Tanzanian Motor korporáció összetűzésbe kerülne ezekkel a gyárakkal; ha nem fizeti meg, amit kérnek a járművek a raktárakban maradnak, és Tanzániában leáll a forgalom.

Ezzel ellentétben, az elsődleges termékek árát a vevő határozza meg. A termelők mindent a piacra visznek, amit abban az évben sikerült megtermelniük vagy kibányászniuk, árjuk gyakran romlandó, ezenfelül a szegény népek sóvárognak az idegen valutáért, és megfelelő raktáraik sincsenek, mindezek a tények egészen reménytelenné teszik az alkudozást. Így azután a kevés számú vevő dönti el, hogy mit és mennyiért vásárol. A piaci versengés legfeljebb akkor növelheti az árakat, amikor a kedvezőtlen időjárás miatt lényegesen csökkennék az évi hozamok. Az elsődleges termelést folytató országok tehát, amelyek az ipari termékek behozatalára kényszerülnek, mint eladók és mint vevők egyaránt elfogadják az áraknak nem pedig képzőit. Mi olcsón adunk, és drágán vásárolunk, akár akarjuk, akár nem... A világ szegény sorsú népei szegények maradnak, mert szegény sorsúak, és mert úgy viselkednek, mintha egyenrangúak lennének abban a világban, amelyben a gazdagok uralkodnak."<sup>12</sup>

Ezek szerint a fejlődő országok problémái sokkal összetettebbek annál, mintsem hogy az említett három követeléssel megoldhatnánk őket.

Tény az is, hogy az USA jóval kevésbé engedékeny a fejlődő országok követeléseivel szemben, mint az európai országkéval. Ugyanakkor azonban maguk a fejlődő országok is jobban kihasználhatnák a jelenlegi változások természetét, és legégetőbb kérdéseik megoldása érdekében legalább három területen közös akciót kellene indítaniuk: 1. tegyenek együttes erőfeszítéseket a technológia fejlesztése érdekében azokban az ágazatokban, amelyekben a tudományos becslések szerint a legnagyobb eséllyel kapcsolódhatnak be a nemzetközi munkamegosztásba; 2. az informatikai technológia fejlesztésére dolgozzanak ki közös politikát és hozzák létre az adatbankok, a gazdasági, tudományos-technológiai, kutatási és fejlesztési, művelődési és tömegtájékoztatási intézmények egységes hálózatát; 3. harcolják ki teljes összefogással, hogy a fejlődő és a fejlett országok közötti növekvő szakadék áthidalásának elfogadott módszereként az adatbankok és más ismeretszerzési lehetőségek révén maguk is hozzájuthassanak a legújabb tudományos és technológiai vívmányokhoz. Az erre vonatkozó adatforrások szabad használatát megfelelő segélynyújtási és technológiai-átviteli egyezményekben kellene foglalni.<sup>13</sup>

R. Barnet a 80-as évek elején hangsúlyozta: „A politikai hatalmat még az ágyúk tartják fenn, de az ágyúk és az erők viszonya ma bizonytalanabbá vált, mint bármikor az elmúlt időkben”,<sup>14</sup> s a világ előtt, épp az új technológiák alkalmazásával és annak ellenőrzésc révén nyílik meg az út a jövőbe, amelyben a kölcsönös és nem az egyoldalú függőség lesz az uralkodó viszony.

### *Jegyzetek*

- <sup>1</sup> John Naisbitt: Megatrendovi, Globus Kiadó, Zágráb, 1985. 272. o.
- <sup>2</sup> Robert U. Ayres könyvének címe, Globus Kiadó, Zágráb, 1981.
- <sup>3</sup> Marx K.: A tőke. Kossuth Kiadó, Budapest, 1967., I. kötet, 170. o.
- <sup>4</sup> Friedrichs Günther, Schaff Adam és mások: Mikroelektronika i društvo. Globus Kiadó, Zágráb, 1987., 212. o.
- <sup>5</sup> Slavenka Drakulić Utószava J. Naisbitt Megatrendovi c. könyvéhez. 180—281. o.
- <sup>6</sup> Uo. 281. o.
- <sup>7</sup> R. U. Ayres: Nesigurna sutrašnjica. Globus Kiadó, Zágráb, 1981., 522. o.
- <sup>8</sup> R. J. Barnet: Mršave godine. Globus Kiadó, Zágráb, 1983., 13. o.
- <sup>9</sup> Uo. 133. o.
- <sup>10</sup> Uo. 133. o.
- <sup>11</sup> Uo. 173. o.
- <sup>12</sup> Uo. 173—174. o.
- <sup>13</sup> Juan F. Rada: Mikroelektronika i društvo. Globus, Zágráb, 1987., 238. o.
- <sup>14</sup> R. Barnet: Mršave godine., 183. o.

---

# KÖNYVSZEMLE

---

*Book reviews*

## EGY LAP A HÚSZAS ÉVEKBŐL

Hornyik Miklós: *A Délbácska története (1920—1929). A Magyar Nyelv, Irodalom és Hungarológiai Kutatások Intézete; Értekezések, monográfiák sorozat 11., Újvidék, 1985., megjelent 1987-ben*

A sajtó szerepét, jelentőségét, funkcióját illetően az utóbbi évtizedekben komoly változások történtek. A sajtótermékek száma a korábbihoz képest számottevően megnövekedett, s eddig sosem tapasztalt újság- és folyóiratözön zúdul a potenciális olvasóra. A rádiózás, a televíziózás terjedésével azonban az újságok már nem kizárólag orgánumai a hírközlésnek, de a híryanagy továbbításának gyorsasága szempontjából is háttérbe szorultak. A mai olvasó a világeseményekről inkább a reggeli rádióhírekből és az esti tévéhíradóból szerez tudomást, s kultúrszomját sem az újságok irodalmi melléklete, hanem inkább a tévéfilmek elégítik ki. A mai embernek, aki reggel megveszi az újságot, és átfutja a szalagcímeket, miközben egy-két terrorista merényleten, államcsínyen, természeti katasztrófán és az aktuális sporteredményeken állapodik meg a tekintete, már másmilyen az újsághoz való hozzáállása. Ötven évvel ezelőtt azonban — mint ahogy egy korábbi Híd-számból értesültünk —, egy parasztember még az alábbi módon olvasta az újságot: „Čantaviren 16 szegény, napszámosember minden hónap elején 2—2 dinárt összeadva előfizetett egy jugoszláviai magyar napilapra. Amint az újságot megkapták, vagy munkanapokon este, munka után az egyik társelőfizető

házában gyűltek össze, ahol a legjobb olvasó felolvasott, míg a többiek nagy figyelemmel hallgatták. Felolvasás után megindult a vita a hallottak felett. Ez a vita sok esetben eldöntetlen maradt és ilyenkor a falu egyik-másik szaktekintélyének kellett döntenie.” (Híd, 1938. Somoskői Antal Csantavir, Magunk között.) Az újságolvasás közös élménye éppúgy a múlté már, mint a sajtótermékek tüzetes áttanulmányozása az első szótól az utolsóig. De ha a két világháború közötti sajtó szerepével, az egyes lapok jellemző sajátosságaival kívánunk foglalkozni, ezt a jellegzetes olvasói attitűdöt is számba kell vennünk. Ugyanúgy, mint ahogy az egyes lapok törekvéseinek tanulmányozásánál sem lehet figyelmen kívül hagyni azokat a sajátos körülményeket, amelyek közepette egy adott lap fennállt és létezett. Ezt szem előtt tartva nyilvánvaló, hogy különösen fontos szerep hárult a két világháború közötti jugoszláviai magyar nyelvű sajtóra.

Hornyik Miklós, aki az *Értekezések*, monográfiák sorozat 11. köteteként a *Délbácska* című 1920—29 közötti újvidéki lap történetét mutatja be, hangsúlyozza, hogy az újságoknak az adott időszakban a tömegek olvasási kultúrájának fejlesztése szempontjából óriási jelentőségük volt. „A jugoszláviai magyar ki-

sebbség mindennapjaiban, politikai és társadalmi harcaiban nem az irodalmi művek és mozgalmak, hanem a napi- és hetilapok töltötték be tudatformáló szerepet” — hangoztatja a szerző, és ebből a nézőpontból az is következik, hogy már pusztán létükkel igen fontos feladatot láttak el a mára már halványabb színben feltűnő korabeli lapok, újságok is. Az irodalmi művek és mozgalmak, valószínű csak jóval kisebb számú érdeklődőt vonzottak (s ezért, minden bizonnyal csak viszonylag szűk körben tudtak hatást kifejteni). A napilapok viszonylag lényegesen több olvasóhoz jutottak el, s a napi tájékoztatás, az aktuális eseményekre való közvetlen reflektálás révén közvetlenebb és szélesebb körű hatást gyakorolhattak. Amellett azonban, hogy a két világháború közötti magyar nyelvű lapok lehetőséget biztosítottak az anyanyelven történő rendszeres olvasásra, s a különböző politikai, társadalmi és világeseményekre való reagálásukkal mintegy útmutatást, irányítást adtak a történések sodrában nehezen kiigazodó olvasóknak, ennél még összetettebb feladatot is elláttak. Az adott időszakban az újságok hasábjain napvilágot látott történeti, gazdasági tárgyú írások, helytörténeti beszámolók, statisztikai adatközlések, művelődéstörténeti, helyrajzi visszaemlékezések tekinthetők a későbbi nemzetiiségi keretek között megjelenő tudományosabb igényű gondolkodás első megnyilatkozásainak. „A modern történettudománynak, a szociológiának, a gazdaságtannak stb. nem feltétlenül és nem is mindig a sajtó a kútforrása. Esetünkben azonban szinte kizárólag a hírlapok” — állapítja meg Hornyik Miklós. S valóban, az adott időszakban megfelelő intézmények elvi és anyagi támogatása híján az újságok látták el a maguk módján és a maguk eszközeivel ezt a fel-

adatot is. Hogy az átfogó szemlélet, az elmélyült gondolkodás, a tudományos igényesség és a műfaji tisztaság helyett inkább a napi politika szintjén, egyes konkrét problémákat fölvetve közelítik meg létezésük legalapvetőbb sajátosságait — ez újság jellegükből következett. Az a tény, hogy teret biztosítottak az ilyen tematikájú, ilyen típusú közleményeknek, a későbbiek során kialakuló tudományosabb indíttatású írások — és ezzel együtt az adott léthelyzetre tudományos alapon reflektáló gondolkodás — csíráit teremtette meg. Mindezek alapján a két világháború közti jugoszláviai magyar nyelvű lapok történetének feltárása közel se csak olyan vonatkozásban tarthat érdeklődésre számot, mint művelődéstörténeti adalék, vagy a kevés számú, adott korról foglalkozó kutató számára az adatgyűjtést megkönnyítő filológiai segédanyag, hanem ennél sokkal tágabb értelemben is. A tudományosabb igényű gondolkodás gyökereit keresve a szájak szükségszerűen elvezetnek a lapok, a régi újságok egyes megnyilatkozásai felé, melyek miközben az olvasók tudatát igyekeztek saját elképzeléseiknek, szerkesztési koncepcióiknak és politikai meggyőződésüknek megfelelően befolyásolni, ugyanakkor betekintést nyújtottak az olvasók életkörülményeibe.

A Délbácska története is számos dimenzióját tárja fel az 1920—29 közötti időszak kisebbségi magyarsága életének, az egyleti és pártélettől a színházi életig. A szerző, miközben a lap írásait helyzettudat és tájékozódás, a hazai viszonyokra való reagálás és művelődéstörténeti szempontból csoportosítva tárgyalja, bizonyos értelemben körképet ad az adott időszakról. A lap írásait elemezve megelevenedik a kor, fény derül a megváltozott körülmények közé került magyarság létezésének és

tudatának számos jellemző sajátosságára, a hiányosságokkal és fogyatékokkal együtt. A Délbácska története ennél fogva tiszteletreméltó sajtótörténeti szerepénél jóval izgalmasabb: a kisebbségi magyarság helyzetének és helyzettudatának dokumentuma.

Noha maga a lap a szerző megfogalmazása szerint „mindvégig regionális színezetű újvidéki lap maradt”, jellegének meghatározásában a különböző szerzők nem mindig egyeztek meg. Hornyik Miklós említi, hogy vannak, akik keresztény-szocialista, mások katolikus-polgári lapnak tekintették. Hornyik szerint a Délbácska — „szocialista”, pontosabban: szociális szemléletű újság volt annyiban, hogy a társadalmi bajok fő forrását a gazdasági elnyomatásban ismerte fel, s annyiban is, hogy a földreform végrehajtását szorgalmazta. Politikai állásfoglalását illetően jellegzetesen polgári szemléletű újság volt”. A lap tájékozódásának irányát elemezve, helyzettudatának jellemző vonatkozásai közül a szerző kiemeli következetes antifasiszta hozzáállását. „A kor európai polgári sajtója korántsem volt olyan egységes a fasizmus elítélésében, mint a Délbácska” — állapítja meg Hornyik Miklós. Ugyiszintén a lap szemléletének pozitívuma, hogy — a szerző megfogalmazása szerint — „a Délbácska egész hozzáállására a jugoszláv—magyar gazdasági és politikai együttműködés sürgetése volt jellemző”. Nem volt azonban ennyire körültekintő a lap a kisebbségek helyzetének elemzésében, nem szentelt figyelmet a kommunizmus lényegének, a marxista szemléletnek, s a Magyar Tanácsköztársaságról is csak rosszat írt, mint ahogyan a Szovjetunióval kapcsolatosan is hitelt adott a rémhíreknek.

A hazai viszonyokat tárgyaló írások közül a Délbácskában külön fi-

gyelmet érdemelnek a vajdasági magyarság helyzetével foglalkozó közlemények. Hornyik megállapítja, hogy erről a témáról átfogó írások nem jelentek meg a lapban, hanem csak alkalmi hírmagyarázatok, vezércikkek, kishírek, s ezen a téren a politikai és egyéb sérelmek föl-emlegetése volt a lap fő tevékenysége. Szemléletének jellemző sajátossága, hogy csak viszonylag későn, 1925-ben jut el a kisebbségi gondolat európai méretű felismeréséhez. Különösen jelentősek azonban a Délbácskában azok a közlemények, amelyekből világosan körvonalazódik, milyen nehéz helyzetbe került a lap fennállásának idején a magyar nyelvű iskoláztatás ügye, de foglalkozik a kivándorlás kérdéseivel, a földreform ügyével, a pénzintézetek megszűnésének okaival. S noha a Délbácska nem volt a párt orgánuma, a Magyar Párt megalakulását és tevékenységét is figyelemmel kíséri.

A Délbácska művelődéstörténeti jellegű írásait vizsgálva a szerző a megjelentetett nagyszámú, jórészt történeti tematikájú (pl. Újvidék, Temerin múltjával, életével, szokásaival, a lakosokat megillető jogok alakulásával foglalkozó) közlemény tudatteremtő szerepét emeli ki. A művelődési élet egyéb vonatkozásaira is reflektáltak azonban a lap munkatársai. Így pl. kitértek a korábban meglevő és működő egyletek felbomlására, megszűnésére, sőt még megkíséreltek vitát is kibontakoztatni a vajdasági magyar irodalomról.

A Délbácska egyik vezércikke szerint a jugoszláviai magyar színészet hőskora a húszas évekre tehető. Valóban, színház hiányában, súlyos anyagi nehézségek és az előadások megghiúsítása miatt kétségbeesetten nehéz helyzetbe került ebben az időben a magyar színjátszás. Hornyik Miklós A Délbácska története c. könyvéből azonban kitűnik, hogy a

korszak legalább ennyire a jugoszláviai magyar sajtó hőskora is volt. Részben a szigorú cenzúra akadályozta a munkát, rengeteg volt a sajtóper („A Délbácska felelős szerkesztőjének vagy egy-egy munkatársának majd minden évben akadt egy-két sajtópere” — állapítja meg a szerző), de napirenden voltak a házkutatások a szerkesztőségben és egy-egy munkatárs lakásán, sőt gyakori veszélyes támadásoknak (bombamerényleteknek!) voltak kitéve a szerkesztőség tagjai és munkatársai, melyek nemegyszer életveszélyes sebesülésekkel, a szerkesztőség berendezésének megsemmisülésével jártak. Ilyen „szerkesztési gyakorlat” közepette próbált érvényt szerezni a lap szerkesztési koncepciójának. E koncepció alapján pedig a lap katolikus-vallásos szemléletén túlmenően igen lényeges politikai-kisebbségvédelmi szerepet töltött be, s jelentősége — mint ahogy a szerző hangsúlyozza —, nagyrészt abban áll, hogy a két világháború közti időszakban más lapokkal együtt (mint pl. a szabadkai Hírlap) a jugoszláviai magyarság kisebbségi öntudatának kialakulásához járult hozzá.

Hornyik sajtótörténeti tárgyú könyve, a Délbácska története konkrét feladatán, egy újvidéki, politikai jellegű lap célkitűzésének, szemléletének és általában tevékenységének ismertetésén kívül a kisebbségi-nemzetiségi művelődés eddig még eléggé háttérbe szorult vonatkozásaira is felhívja a figyelmet. Az eddigiek során a kisebbségi-nemzetiségi kultúrák fejlődéstörténetének tanulmányozása főleg — e kultúrák irodalomcentrikus felfogásának megfelelően — az irodalmi művekre, az irodalmi megnyilatkozásokra irányult. Egy adott kultúra számos dimenziója azonban kívül esik az irodalom által megközelíthető vonzaskörön. Éppen ezért, ha ennek, teljes arculatáról hiteles képet akarunk formálni, elkerülhetetlenül szükséges, hogy kiterjesszük vizsgálódásunk körét e kultúra legkülönbözőbb megnyilatkozásaira. Ebből a szempontból a két világháború közti időszakban a jugoszláviai magyar nyelvű újságoknak, lapoknak igen nagy jelentőségük volt, hiszen jószerivel ezek hasábjain sűrűsödött össze egy adott léthelyzet legtöbb vonatkozása.

*HÓDI Éva*

## JASPERS FILOZÓFIAI ÖNÉLETRAJZA

Karl Jaspers: *Filozofska autobiografija*; „Bratstvo-jedinstvo”, Novi Sad, 1987

Karl Jaspers élvonalbeli huszadik századi német filozófustól az idén összesen három könyv vált számunkra nyelvileg hozzáférhetővé. A budapesti Európa Könyvkiadó megjelentette a *Bevezetés a filozófiába* című népszerűsítő művét, az újvidéki Íróközösség kiadta a *Korunk szellemisége* című korai kötetét, a szintén újvidéki Testvériség—egység Könyvkiadó jóvoltából pedig immár szellemi önéletrajza is olvasható szerb-

horvátul. Jaspers tanulmányozását valószínűleg leghelyesebb az utóbbival kezdeni, ugyanis egyrészt ez a legközérthetőbb könyve, másrészt pedig ebben domborodik ki leginkább az, ami a filozófiai művekben általában rejtve marad: a szerző személyes világa, egyénisége illetve sorsa.

A Filozófiai önéletrajz 1953-ban íródott, amikor Jaspers pontosan hetven éves volt — tehát egy típi-

kus összegező műről van szó. A müncheni Pieper könyvkiadó kérésére megpróbálta benne összefoglalni életének főbb állomásait, miközben elsősorban bölcséleti alapgondolatainak kialakulására összpontosított.

Jasperset általában az egzisztencialista filozófusok közé szokás sorolni. Ez ellen Filozófiai önéletrajzában is, másutt is erőlyesen tiltakozott, mégis úgy látszik, életműve legalább két vonatkozásban az egzisztencialistakéval rokonítható: egyrészt a konkrét, megismételhetetlen egyének nála mindennél fontosabb szerep jut, másrészt pedig az úgynevezett objektív, tudományos ismeret főleg arra való ebben a filozófiában, hogy az ember túllépjen rajta. Az európai észfilozófia hagyományával szemben számára a bölcsélet elsődleges feladata nem az, hogy tárgyat megismerje, hanem hogy a lét egészét megvilágítsa. Ebből érthető meg azonban az egzisztencialista jelző elleni tiltakozása is: aki filozófiájában a konkrét egyén levezethetlensége és megismételhetetlensége mellett áll ki, az különösen kínosan érzi magát, ha homályos általánosságokkal próbálja azonosítani. Az egzisztencialista megnevezés pedig kétségtelenül egy ilyen homályos divatkategória.

A Filozófiai önéletrajz még egy vonatkozásban szorosan kötődik Jaspers bölcséleti alapállásához: ahelyett, hogy életművének értelmezését a tudós filozófiatörténészekre bízna — tehát megismerési tárggyá tenné —, ő maga próbálja, nem is értelmezni, hanem mindenekelőtt megvilágítani. Ennek elsődleges eszköze a személyes hangú vallomás. Részletesen leírja a szülői ház szellemi légkörét, pályakezdő éveit, betegségét, szüleihez fűződő viszonyát, egyetemi éveit, barátságait, s közben szinte észrevétlenül filozófiai alapgondolatai is kirajzolódnak.

A könyv egészéből egy rendkívül

sokoldalú, kora minden alapvető kérdésére reagáló bölcs önarcképe alakul ki, akitől azonban mindannyiunk apró-cseprő napi dilemmái sem idegenek. A sorok között világosan érződik, hogy amiről ír, arról nemcsak gondolkodik, hanem mindent mélyen meg is él: kezdve a betegségtől, amiből egyedül gyógyította ki magát, egészen a szerelemig, amiben a filozófusok többségétől eltérően szintén bőségesen része volt.

Munkájának talán legizgalmasabb fejezete a Heideggerről szóló. Nemcsak azért, mert korunk két kulcsfontosságú gondolkodójának szellemi dialógusa egyáltalán nem lehet unalmas, hanem inkább azért, mert — legalábbis Jaspers részéről — a szellemi kapcsolatnál sokkal többről volt szó: egy érzelmileg túlfűtött barátságról, melyből olyan földi mozzanatok sem hiányoztak mint például az irigység és a féltékenység. Olyannyira nem, hogy ezt a fejezetet érzem a legkevésbé megalapozottnak. Gondolok itt elsősorban Heideggernek a nemzeti szocializmushoz fűződő viszonyára, amit Jaspers — úgy tűnik —, alaptalanul túloz el. Elárulja például, hogy Heidegger 1933-ban, néhány hónappal Hitler kancellárrá való kinevezése után elvállalta a freiburgi egyetem rektori tisztségét, hogy csodálatosnak tartotta a Führer kezzeit, és veszélyesnek ítélte a zsidók nemzetközi méretű összefogását, néhány legalább annyira fontos tényt azonban „elfelejt” közölni. Mindenekelőtt azt, hogy tíz hónappal hivatalba lépését követően és hat hónappal az egész államhatalomnak Hitler kezébe történő összpontosulását megelőzően Heidegger lemondott és elmenzékbe vonult. Vagy azt, hogy hivatalba lépése után rögtön megtiltotta az úgynevezett zsidó propaganda az egyetem épületében való kifüggesztését, valamint meg-

akadályozta, hogy a náci diákok az egyetem előtt könyvégetést rendezzenek.

Aki Heideggernek a nemzeti szocializmushoz fűződő sokat vitatott viszonyáról árnyaltabb képet kíván kialakítani, annak mindezt és még sok más lényeges mozzanatot szem előtt kell tartania. Azt hiszem ebben a kérdésben Jaspers könyve tá-

volról sem a legmegbízhatóbb forrás, hiszen a megsértett jó barát igazságának nem sok köze van ahhoz, amit Heidegger vonatkozásában keresünk. Más szóval, ez a fejezet, de a Filozófiai önéletrajz egésze is, nem annyira filozófiai, mint inkább emberi mű.

SEBŐK Zoltán

## A MAGUNK EURÓPÁJA

Vitányi Iván: Az „Európa-paradigma”, Magvető, Budapest, 1987

Thomas Wolfe amerikai regényíró hatalmas művében, *Az időről és a folyóról* című, méltán nagy sikert aratott regényében a huszadik század fausztí éhségének állít emléket. Fiatal regényhőse, Eugene Gant a századelő Amerikájának gazdasági felvirágzása, a konjunktúra éveiben veti magát az élet csodáira. A húsz éves ifjúnak „mérhetetlen volt az éhsége és a szomjúsága: most először fönnakadt a fausztí háló közepén — nem volt étel, ami éhségét csillapította, nem volt ital, ami szomjúságát enyhítette volna. Mint a telhetetlen s veszett állat kóborolt az utcán, az utcakövekből is izgalmat próbált fakasztani, a milliónyi képből és arcból bölcsességet és vigasztalást. Vagy könyvekkel rakott végtelen polcok közt barangolt, szenvedett, hogy nem láthat, nem tudhat mindent, de belevakult, belefáradt, belekeseredett abba, amit olvasott és látott. Tudni akart mindent, lenni akart minden, azt akarta, hogy övé legyen minden — egy és sok akart lenni egyszerre, azt akarta, hogy mint vert aranyérmet, keze között tartsa, a rajzó föld egész rejtélyét”. A belső határtalanság, a korlátlan lehetőség érzése jellegzetesen amerikai jelenség, nem csoda,

hogy a világ felé való hatalmas nyitottság láttán Eugene Gant angol barátnője „Anglia ködében, esőjében és romjai között” megjegyzi: „Milyen jó is lehet az, ha az ember fiatal egy fiatal országban... ahol nem sokat számít, mit csinált az ember tegnap. Milyen csodálatos lehet, hogy *nem húz le a múlt kudarca*,... hogy mindig van holnapja,... hogy mindig újrakezdheti. Tudják is maguk, amerikaiak, hogy milyen szerencsések...” Az angol kastély parkjának fái alatt a lány világosan látja: „Amerikai fiatal, gazdag, és viszonylag kevés káros terhet hurocol... *A hagyomány*, amely Európában megőrzi a jót és értékeset, megőrzi az értéktelent is, így hát az embernek szeméthyegyeken kell átgázolnia, míg kincsre bukkan.” Körülbelül ez idő tájt, a harmincas évek második felében veti papírra Szerb Antal *A Harmadik Torony* című útirajzában: „Ülök az olasz táj fölött, az alkonyatban a kékek és az ég alján a vörösek élesebbek, zengőbbek, távlatosabbak lesznek, belém száll az olasz táj kimondhatatlan édességű serenitása, és mostani utamban először boldog vagyok. Boldog a szó antik értelmében, amely szerint a gyermek sem lehet boldog: teljesen. Semmi sem hiányzik. A

Harmadik Torony az enyém. Olaszország az enyém, nem Mussolinié. Én magam az enyém vagyok. És önmagamnak elégséges egyedül vagyok... Ezt a boldogságot, amit itt érzek, a Harmadik Torony alján, senkinek átadni nem tudom. Éppúgy, amint-hogy senkinek és semminek, semmi államnak és semmi eszmének nem adhatom oda önmagam.” Majd Mussolini fegyvereinek árnyékában hozzászól: „Akármilyen lesz Európában, bízzál magáncsillagaidban. Mindig akad a számodra valahol egy Harmadik Torony. És ez elég.” Ugyanakkor a *Napnyugati őrirajzat* című útirajzában Márai Sándor is hitet tesz a nyugati civilizáció örökérvényű és jelképes volta mellett: „Mi pihenni és szemlélődni megyünk Nyugatra! Hadiipar itt és diplomácia ott, Párizs és London nem szűnnek meg csak úgy, reggeltől estig! Egyáltalán, hinni akarok — mit csináljak, ilyen a természetem! *Hinni akarok Nyugatban, az értelemben, a civilizáció önfegyelmező erejében!*” Láthatjuk, Thomas Wolfe, az angol lady, Szerb Antal, Márai Sándor esetében ugyanarról a kultúrszomjóról van szó, mely úzi, hajtja, zaklatja a testet és a lelket, folyton keresi kielégülése tárgyát. Fauszti életünk, sorsuk abban különbözik, hogy hagyománytudatukból táplálkozó szellemük más-más módon leli meg a nyugalmat, boldogságot és megelégedést hozó tárgyát. A keletről jött utazót boldogsággal tölti el az olasz vidék, mert európai kötődést makacsul kereső szelleme végre megfürödhethet a táj fényében, ahol valahol két hatalom küzdött Európáért, „Bizánc és a germánság, kelet és észak”. A szintén keletről jött párizsi, londoni utazó napsütötte tájat, katedrálisokat és kolostorokat, kastélyokat és várfalakat, jönytátrákat és szoborcsoportokat jött látni, s mindezekelött derűt és fényt, szépséget és ragyogást, hogy a keleti gondoktól

aszott lélek daloktól elszokott húrjain latin himnuszok akkordjai zendüljenek fel. Érezni akarták azt, amiről keleten oly könnyű volt megelégedkezni: hogy Európa *van*, hogy létezik még Európa kultúrája. Évezredek kultúrhagyományokat kerestek ahhoz, hogy lelkük felszabaduljon sok évszázados szomorú visszafogottságából. A keleti vándort még az a rom is lelkesíti, amely az angol ladyt elkeseríti. Elkeseríti, mert ő már az amerikai „fiatal ország” szabadságára, a tegnapi gondjaitól mentes világra vágyik. Az ő mindennapjait Európa két évezredek kultúrájának „szeméthyegyei” övezik, mi sem természetesebb, hogy legfőbb vágya, szabadulni a múlt nyomasztó súlyától. S akkor jön a „fiatal” Amerika, fiatal gyermeke, aki kelet-európai társaihoz hasonlóan, a Kultúr-Európa világát szomjúhozza, azzal a különbséggel, hogy ő szabad és független, kötöttségektől és kulturális beidegződésektől mentes életét szeretné hagyományos értékekkel kitölteni. Íme, a kör ezzel bezárult. Az emberek egy bizonyos körének van Európa-élménye, ám ez az élmény ellentétes érzelmeket vált ki belőlük. Van, aki arra tette föl életét, hogy megtalálja — ha nem is nemzete, de saját élete és sorsa — kötődését az említett kultúrához, s van, aki szabadulna tőle, mert úgy érzi, teherként nehezedik rá, s megfosztja őt szabad akaratától, a kötöttségek nélküli gondolkodás lehetőségétől. Viszonyukat az „Európa-paradigmához” mindenkorai hagyománytudatuk határozza meg.

Miben kell hát keresni az Európa-élmény titkát? Mikor vonz, és mikor taszít ez az élmény? Olyan kérdések ezek, melyekkel az elmúlt évszázadok során szinte minden nemzedéknek szembe kellett néznie. Amíg Kelet-Európa oligarchiái rettegtek a nyugaton támadt eszméktől és gondolatoktól, melyek lázadások,

forradalmak, parasztfelkelések és vallásháborúk formájában jutottak el a peremvidékekre, addig a humanista eszméken nevelkedett világi emberek, tudósok és írástudók, ahítattal kémlelték a Nyugatot, új gondolatokat remélve, új meggyőződésben bízva. S hányszor és hányszor hangzott el nyugaton az elmúlt századok során: „Mégis mozog!”, hogy a változtathatóság, a megújíthatóság reménye eljusson napkeletre is. Mindannyiszor visszhangja támadt a lélekben, s olyankor akár a trónok is ledőlhetnek.

Mi hát az Európa-jelenségnek a lényege? Mi az, ami Nyugaton folytonos megújulást, Keleten pedig — még ha a megkésetttségben rejlő utánérzések formájában is —, az újfent reményekkel biztató felszabadulást hozta magával? A nyugati társadalmak teremtettek maguknak szabadságot, s a keletiek igyekeztek ebből valamit kicsikarni maguknak.

Az „Európa-paradigmának” mint történelmi jelenségnek a lényegi felderítésére tesz kísérletet Vitányi Iván legújabb könyvében. Azt próbálja kideríteni, társadalmi-gazdasági-kulturális jelenségek révén, megragadható-e az Európa-jelenség. Miben különbözik Európa történelmi valósága a többi kontinens történelmi valóságától? Olyan történelmi pillanatot kell találnia, amikor a sajátosságok minden mástól eltérő módon, világosan mutatkoznak meg. Vitányi Iván úgy véli, hogy „az érett feudalizmus volt az a rendszer, amelynek keretei közt az Európa-paradigmának megfelelő polgári társadalom létrejött”. A gazdasági életben a kapitalizmus kialakulásának kora ez, a kulturális életben pedig a „katedrálisok kora”. Bonyolult társadalmi rétegződés pillanata ez, hiszen sajátosan európai jelenségként ekkor alakul ki a sze-

kundér közösség, majd ennek nyomán a nemzet és az állam, mi több, létrejön a nemzetállam paradigma is a maga tipikus szerkezetében, melyben polgárság (bourgeois és citoyen értelemben), munkásság és értelmiség igyekszik érdekei összeegyeztetésével megtalálni a maga helyét. Társadalomtudományi meghatározás tekintetében ez a *második társadalmasulás* kora, amikor a nemzet érdekei már a nemzetgazdaság szintjén fogalmazódnak meg. A polgári társadalomban jelentkezik az emberi autonómia kérdése is. Vitányi szerint „az autonómiát az ember éppen a polgári társadalomban szerezte meg először, de amely a tradíció által rendezett világhoz képest a szabadság nehézségeit és problémáit is megnövelte. Az európai kultúra középpontjában ezért az autonómiát nyert, azzal vívódó és az autonómia kiteljesedését kereső ember áll, ezt nevezhetjük a kultúra humanista tartalmának”. A humanista gondolat gvakorlati megvalósulásának látványa és tartalma, a polgári demokrácia lesz az, ami a késő középkortól igéző eszmeként lebegett — és lebeg még ma is —, a kelet-európai társadalmak oligarchikus zárt-ságából és kötöttségéből szabadulni igyekvő gondolkodók előtt. Mert azt Keleten is tudták, hogy az „Európa-paradigmának” szerves része a demokrácia elve is. Mindenekelőtt abban a legszélesebb értelemben, amely a személyiség autonómiáját, a (kis és nagy) közösség autonómiáját, szabadságát jelenti. Enélkül a szabadság, tehát polgári autonómia és méltóság nélkül az európai gazdaság és társadalom sohasem fejlődhetett volna ki. Az állam szintjén ezeknek a különböző autonómiáknak a kiterjesztéséből alakult ki a modern demokrácia. Alapeszméje, hogy a nemzeti állam minden polgára elvben egyenlő.” Volt tehát miért zárandokolni Keletről Nyugatra. S volt

miért az újvilágból ellátogatni az óvilágba. Nem az árutermelés teremtetten jólét, de a jóléttel feltétlenül együttjáró szabad választás lehetősége, a szabadság hozta a vándorokat angol, francia, németalföldi és német tájakra. Ezért van az, hogy századunkban Szerb Antal nemzedéke Mussolini fasiszta diktatúrája közepette is a polgári alkotószellem történelmi emlékeit csodálja, mert egyszerűen hatalmasabbnak tartja minden diktatórikus kísérletétől. Hatalmasabbnak és megingathatatlan-nak, hiszen mögötte a demokrácia szabadságát látta.

Thomas Wolfe angol ladyje azonban többet tud. Ő a polgári demokrácia évszázados hagyományait közvetlenül örökölte, s ennek folytán tisztában van azzal, hogy a sokszor és sokak által megcsodált demokrácia eszményi formában a történelem során sohasem valósult meg, társadalmilag hol monarchikus, hol arisztokratikus, hol oligarchikus alakot öltött. Ezért lát romhalmazzal és szeméthyeggyel ott, ahol boldogtalanabb kortásai az ígéret földjét vélik fölfedezni. Az angol állampolgárt az sem igen érdekli, hogy amíg a Nyugat — nem utolsósorban a gyarmatok biztosította gazdasági előnyök révén — a polgári társadalom folytonos továbbfejlesztésén fáradozik, addig a keleti periféria országai nemzeti függetlenségük kivívásáért küzdenek törökök, tatárok, oroszok ellenében. Harcuk nemcsak

a politikai szabadságért, de egyszerűen az európai fejlődés szabadságáért is folyt. S amikor a XIX. század során végre eljutottak az európai nemzetek sorába, helyzetüknél, félfedális állapotaiknál fogva éppen a nyugati államokkal szemben kerültek függőségi viszonyba.

Kinek hozott hát újat a huszadi század Európa-jelensége? S a jelen-ség milyen értékrendszereket épített, s milyeneket rombolt? Nem könnyű rá válaszolni. A demokrácia, az emberi autonomitásban kiteljesülő humanizmus s az általuk keletkezett kultúra csábító volt az Európa szélén élő emberek számára. De a mögöttük megbúvó hatalmi viszonyok — melyek végeredményben csupán századunkban két világháborút zúdítottak az emberiségre —, csak a polgári demokratikus társadalomban otthonosan mozgóknak számára váltak világossá.

Hatalmas munkát végzett Vitányi Iván, amikor a mindenkor kelet-európai értelmiség érzelmi elhivatottságán túlmenően racionálisan igyekezett megközelíteni az Európa-kérdést. Az pedig, hogy rációhoz kötötte európai álmainkat, egyszerre igazolta a légszomjban szenvedők demokrácia-követelését. Mert a Rajnától keletre a demokrácia igénye a humanista elkötelezettséget vállaló és valló gondolkodók fauszti álmainak legmélyebb tartalmát képezi.

*MAK Ferenc*

# SADRŽAJ

|                                     |                                                                                            |     |
|-------------------------------------|--------------------------------------------------------------------------------------------|-----|
| <i>Bela Korpa</i>                   | Osnovni principi i dileme u vezi sa jugoslovenskim ekonomskim sistemom                     | 5   |
| <i>Iren Gabrić Molnar</i>           | Pokušaji ublažavanja strukturalne krize socijalističkih društvenih sistema                 | 15  |
| <i>Eva Hodi</i>                     | Neke karakteristične odlike opšteg stanja adolescenata                                     | 29  |
| <i>Karolj Jung</i>                  | O Vukovom načinu zapisivanja i objavljivanja narodnih bajki                                | 59  |
| <i>Laslo Rehak</i>                  | Škole i pravci sredinom XX veka<br>(Marksistička filozofija posle Marksa, III završni deo) | 73  |
| <i>Šandor Hodi—<br/>Šandor Sabo</i> | Od stresa do životne filozofije — Pedeset godina istraživanja stresa                       | 95  |
| <i>Milan Kundera</i>                | Tamo, negde iza...                                                                         | 114 |

## Savremenici

|                    |                                                                  |     |
|--------------------|------------------------------------------------------------------|-----|
| <i>Janoš Vekáš</i> | Život jednog aktiviste... — Razgovor s Olajoš V. Mihaljem, I deo | 125 |
|--------------------|------------------------------------------------------------------|-----|

## Sadašnjost i prošlost

|                                                             |                                                         |     |
|-------------------------------------------------------------|---------------------------------------------------------|-----|
| <i>Prepiska Alberta<br/>Ajnštajna i Zigmunda<br/>Frojda</i> | Zašto postoji rat?                                      | 154 |
| <i>Laslo Serb</i>                                           | O pravno-organizacionoj zameni nuklearnog zastrašivanja | 165 |

## Međunarodni pregled

|                        |                                                         |     |
|------------------------|---------------------------------------------------------|-----|
| <i>Ištvan Balint</i>   | Istočnoevropske reforme                                 | 179 |
| <i>Danica Drakulić</i> | Jačanje mnogostranih, međusobno zavisnih odnosa u svetu | 194 |

## Prikazi

|                     |                                                                                    |     |
|---------------------|------------------------------------------------------------------------------------|-----|
| <i>Eva Hodi</i>     | Jedan list iz dvadesetih godina (Hornjik Mikloš: Istorija Južne Bačke /1920—1929/) | 203 |
| <i>Zoltan Šebek</i> | Filozofska autobiografija Jaspersa (Karl Jaspers: Filozofska autobiografija)       | 206 |
| <i>Ferenc Mak</i>   | Naša Evropa (Vitanji Ivan: Evropa — paradigma)                                     | 208 |

# CONTENTS

|                                      |                                                                                                            |
|--------------------------------------|------------------------------------------------------------------------------------------------------------|
| <i>Béla Korpa</i>                    | Basic Principles and Dilemmas in Connection with the Yugoslav Economic System 5                            |
| <i>Iren Gabrić-Molnár</i>            | Attempts at Moderation of Structural Crisis of the Socialist Social Systems 15                             |
| <i>Éva Hódi</i>                      | Some Characteristics of the Adolescents' General State 29                                                  |
| <i>Károly Jung</i>                   | Vuk Karadžić — about his Method of Recording and Publishing Folk-tales 59                                  |
| <i>László Rebák</i>                  | Schools and Trends in the Middle of the 20th Century (The Marxist Philosophy after Marx III Final Part) 73 |
| <i>Sándor Hódi—<br/>Sándor Szabó</i> | From Stress to Life Philosophy — Fifty Years of Stress Research 95                                         |
| <i>Milan Kundera</i>                 | Somewhere, beyond... 114                                                                                   |

## Contemporaries

|                    |                                                                        |
|--------------------|------------------------------------------------------------------------|
| <i>János Vékás</i> | An Activist's Life... A Conversation with Olajos V. Mihály, I Part 125 |
|--------------------|------------------------------------------------------------------------|

## Present and Past

|                                                                             |                                                                      |
|-----------------------------------------------------------------------------|----------------------------------------------------------------------|
| <i>Correspondence<br/>between Albert<br/>Einstein and<br/>Sigmund Freud</i> | Why Does War Exist? 154                                              |
| <i>László Szerb</i>                                                         | About the Legal-Structural Substitution of the Nuclear Determent 165 |

## International Review

|                        |                                                                          |
|------------------------|--------------------------------------------------------------------------|
| <i>István Bálint</i>   | Eastern-European Reforms 179                                             |
| <i>Danica Drakulić</i> | Strengthening of Comprehensive Interdepending Relations in the World 194 |

## Book Review

|                     |                                                                                             |
|---------------------|---------------------------------------------------------------------------------------------|
| <i>Éva Hódi</i>     | A Newspaper from the Twenties (Miklós Hornyik: The History of South Bácska /1920—1929/) 203 |
| <i>Zoltán Sebők</i> | Jaspers' Philosophical Autobiography (Karl Jaspers: Philosophical Autobiography) 206        |
| <i>Ferenc Mák</i>   | Our Europe (Iván Vitányi: The Europe Paradigm) 208                                          |

## MUNKATÁRSAINK

*Lektor:* Csetvei Mária

*A szerbhorvát nyelvű szövegeket* Fejős István és Nagy József, a *franciát* Pekár Erzsébet, a *német nyelvűeket* Bata János fordította.

*Angol nyelvű összefoglalók:* Judita Skenderović

*Korrektorok:* Kollárs Magda és Kecskés Mária

## SZÁMUNK SZERZŐI

|                                |                                                                                                                                                                      |
|--------------------------------|----------------------------------------------------------------------------------------------------------------------------------------------------------------------|
| <i>Korpa Béla</i>              | okleveles közgazdász, az Újvidéki Televízió szerkesztője                                                                                                             |
| <i>dr. Gabrić Molnár Irén,</i> | a politikai tudományok doktora, a szabadkai Közgazdasági Kar docense                                                                                                 |
| <i>dr. Hódi Éva</i>            | bölcsészdoktor, Ada                                                                                                                                                  |
| <i>dr. Jung Károly,</i>        | az irodalomtudományok doktora, néprajzkutató, a Magyar Nyelv, Irodalom és Hungarológiai Kutatások Intézetének tudományos munkatársa, Újvidék                         |
| <i>dr. Rehák László,</i>       | a társadalomtudományok doktora, a szabadkai Közgazdasági Kar tanára, a Létünk fő- és felelős szerkesztője                                                            |
| <i>dr. Hódi Sándor,</i>        | a pszichológia doktora, az adai Egészségház és a Potisje Szerszámgépgyár pszichológusa                                                                               |
| <i>dr. Szabó Sándor,</i>       | az orvostudományok doktora, a közegészségügyi tudományok magisztere, a bostoni Harvard Egyetem Orvosi Fakultásának rendkívüli professzora, Amerikai Egyesült Államok |
| <i>Milan Kundera</i>           | író, Párizs                                                                                                                                                          |
| <i>Vékás János,</i>            | az Újvidéki Rádió szerkesztője                                                                                                                                       |
| <i>Olajos V. Mihály</i>        | nyugalmazott közéleti tisztségviselő, Újvidék                                                                                                                        |
| <i>Albert Einstein</i>         | 1879—1955                                                                                                                                                            |
| <i>Sigmund Freud</i>           | 1856—1939                                                                                                                                                            |
| <i>Szerb László</i>            | 1911—1987.  , hosszú évekig volt a JSZSZK Külügyi Államtitkárságának vezető jogásza                                                                                  |
| <i>Bálint István</i>           | külpolitikai újságíró, a Magyar Szó külpolitikai rovatának állandó munkatársa, az SZVT fordító szolgálatának vezetője, Újvidék                                       |
| <i>Danica Drakulić,</i>        | a közgazdaságtudományok magisztere, a szabadkai Közgazdasági Kar tanársegéde                                                                                         |
| <i>Sebők Zoltán,</i>           | az Újvidéki Rádió ifjúmunkatársa                                                                                                                                     |
| <i>Mák Ferenc,</i>             | a szabadkai Városi Könyvtár munkatársa                                                                                                                               |

## LÉTÜNK

társadalmi, tudományos, kulturális folyóirat. — Alapító: Vajdaság Dolgozó Népe Szocialista Szövetségének Tartományi Választmánya. — Megjelenik a Tartományi Művelődési ŐÉK és a Tartományi Tudományügyi ŐÉK támogatásával. — Kiadja a Forum Lap- és Könyvkiadó és Nyomdaipari Munkaszervezet, 21000 Novi Sad, Vojvoda Mišić utca 1. — Szerkesztőség: 24000 Subotica, Trg slobode 1/2., Tel.: 024/26-819. — Szerkesztőségi fogadóórák: mindennap 10-től 12 óráig. — Megjelenik kéthavonta. — Előfizethető a 65700-601-14861-es folyószámlára; előfizetéskor kérjük feltüntetni a LÉTÜNK nevét. — Egyes szám ára 800, kettős szám ára 1600 dinár. Előfizetési díj egy évre belföldön 3000, külföldre 6000 dinár. Külföldön egy évre 10 dollár. — Készült a Forum nyomdájában Újvidéken





